

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
LAKÓ GYÖRGY

BUDAPEST, 1962

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:
BEKÉ ÖDÖN, HAJDÚ PÉTER, JUHÁSZ JÓZSEF,
LAKÓ GYÖRGY, TAMÁS LAJOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
LAKÓ GYÖRGY

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:
RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V. emelet

Előfizetés: a Posta Központi Hírlap Iroda Vállalatnál, Budapest V., József nádor tér 1.
Táv. b.: 180—850. Előfizetési díj: 28,— Ft. Csekkszám: 61.257.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának meg-
könnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.
3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ——— félkövér (alcímek betűtípusaként), ——— kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.
5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötetszám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

A Nyelvtudományi Közlemények történetéből

I.

1862. Még javában a Bach-korszakban vagyunk, amikor Hunfalvy Pál megindítja tudományos folyóirataink nesztorát, a Nyelvtudományi Közleményeket. Tiszteletre, sőt csodálatraméltó az a szívósság, amellyel az összehasonlító nyelvtudománynak ez az orgánuma a 100 évet, ezt a ritka kort megérte. Ritka kort, hiszen 1862-ben hazánkban 95 magyar nyelvű folyóirat és napilap jelent meg,¹ de a múlandóság (néha megérdemelt) süllyesztőjét egyik sem tudta kikerülni. Maga a kor természetesen önmagában még nem érdem. A Nyelvtudományi Közlemények azzal, hogy mindig igyekezett a nemzetközi összehasonlító nyelvészet élvonalához felzárkózni, — azzal, hogy egy másik tudományos diszciplína, az általános nyelvészet, fórumának szerepét sokszor jóformán egyedül vállalta, — azzal, hogy a korszerű tudományos követelményeket legalábbis megkísérelte szem előtt tartani, bebizonyította, hogy a magas kor nem jelent előregedést. A folyóiratnak éppen utolsó tíz esztendeje frissebb, elevenebb tudományos munkára vall, mint kiadásának bármely korszaka. Ez a tény természetesen sok mindennel összefügg. Összefügg elsősorban azzal, hogy megváltozott társadalmi rendünk soha nem tapasztalt lehetőségeket biztosít a társadalomtudományok, köztük a nyelvtudomány számára is. Nemcsak a folyóirat terjedelmén, de a tanulmányok színvonalán is lemérhető az a tény, hogy ma már a nyelvészek jelentős számban teljes munkaidejüket szentelhetik tudományszakjuknak.

A következőkben — vázlatosan — bemutatom folyóiratunk keletkezésének körülményeit és kiadásának történetére vonatkozólag megemlítek néhány mozzanatot.

II.

Mint ismeretes, a Nyelvtudományi Közlemények egyenes folytatása a Magyar Nyelvészetnek, első, 1855-ben² alapított nyelvészeti folyóiratunknak. Ez utóbbi megindulásakor még egyetlen tudományszaknak sem volt nálunk orgánuma. 1862-ben már más a helyzet. 1859-ben létesítik az Archaeológiai Értesítőt, 1860-ban A philosophiai, törvény- és történettudományi osztály közlönyét, A matematikai és természettudományi osztály közlönyét, A Kir.

¹ 1853-ban csak 17, vö. KERESZTY, A magyar és magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705—1867, 62—63)

² L. LOVÁNYI: NyK. LIX, 5.

Magy. Természettudományi Társulat Közlönyét,³ 1861-ben a Statistikai Közleményeket. Ezek nem hosszú életűek.^{3a} — 1867-ben indul meg a különféle akadémiai Értesítők áradata. A történészek ma is megjelenő folyóirata, a Századok, ebből az évből való.

Ebben az időben Finnországban egy részben nyelvészeti tárgyú folyóirat lát napvilágot, az 1844-ben alapított Suomi (vö. Valfrid Vasenius, Suomalainen Kirjallisuus 243). Oroszországban ugyanekkor már nagy a tudományos időszaki lapok száma; kiadásukban az egyetemek vezetnek (vö. Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию 1825—1880).

III.

A XIX. sz. közepének tudományos viszonyairól és a folyóiratok közön­ségéről LOVÁNYI (NyK. LIX, 3—4, 6—10)⁴ a Magyar Nyelvészetről írt tanulmányában részletesen beszámolt. Cikkének végén (33) foglalkozik a lap megszűnésének és a Közlemények keletkezésének körülményeivel. A Magyar Nyelvészet utolsó füzetében (VI, 529) Hunfalvy még bejelenti a következő számban megjelenendő cikkének témáját. Az egyik tanulmány végén (VI, 498) ez áll: „Folytatása következik”, tehát a folyóirat megszűnésére az utolsó számban még semmi jel sem mutat. Holott például Toldy Ferenc lapjának, az Új Magyar Múzeumnak a megszűnésekor a szerkesztő „zár- és búcsúszó”-val válik el az olvasóktól. — A Hunfalvy Pál szerkesztette Magyar Nyelvészet tehát 1861-ben megszűnik, 1862-ben pedig megjelenik a Tudományos Akadémia kiadásában a Nyelvtudományi Közlemények. A szerkesztő ugyancsak Hunfalvy. A folyóirat történetére vonatkozóan^{4a} végig néztem többek között a „Nyelv- és Széptudományi Osztály” üléseinek eredeti jegyzőkönyveit. Az 1861. esztendő utolsó előtti jegyzőkönyve október 28-ról, az utolsó november 25-ről való. Egyikben sem találunk utalást egy esetleg megindítandó folyóiratra. (Csupán Hunfalvyról tudunk meg annyit, hogy dicsérettel illetik, mert finn chrestomatiájáért nem vár tiszteletdíjat, csak a nyomdai költségek vállalását kéri az Akadémiától). — Az 1862. január 25-i összes ülés hoz határozatot a Nyelvtudományi Közlemények megindítására. Két nappal később, 27-én, (AcÉrt. II, 1861—62 : 209) a Nyelvtudományi Bizottság már a létesítendő folyóirat költségvetését terjeszti föl. Az igazgatósági ülés február 26-án „a Nyelvosztályi Bizottságnak” 30 ívnyi Közlemények nyomtatására 600,—, írói

³ Ez Kereszty szerint (i. m.) mint Természettudományi Közlemények él tovább. A mai, azonos című lap 1961. évfolyamán két kötettség van: 5. és XCII. Ezek szerint a folyóirat a Szily Kálmán alapította 1869-es Természettudományi Közleményeket elődjének tekinti, de a 1860-as alapítását nem. Ez természetes is, mert az előbbi 1867-ben megszűnt.

^{3a} Van ugyan egy több tudományszaknak szentelt lap, amely folyóiratunknál régebbi keletkezésű lenne, ti. az 1840-ben alapított Akadémiai Értesítő. Ez azonban 1859-ben új nevet kapott, Magyar Akadémiai Értesítő lett, és új folyamot indított. 1890-ben újra Akadémiai Értesítőként szerepel, megint új folyammal. Ma utódja, az 1956-ban létesített Magyar Tudomány, két kötettszámot visel. 1961. évfolyama így jelent meg: LXVIII. Új folyam VI. kötet. Tehát csak 1890-től számítja keletkezését.

⁴ A jelzés nélküli kötet és lapszám ezentúl az NyK.-et jelenti.

^{4a} Hunfalvy naplója (AkKéziratt.) semmi utalást nem tartalmaz.

díjakra 600,—, a szerkesztésre 90,— Ft-t szavaz meg.⁵ (Csak 30,— Ft-tal kaptak kevesebbet, mint amennyit kértek.) Az új folyóirat az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának hatáskörébe tartozik. A Bizottságról Toldy Ferentől tudunk meg egyet-mást („A Nyelvtudományi bizottság előterjesztése. Január 27. 1862.” i. h. II, 207—11). Az első, nem állandó Nyelvtudományi Bizottságot 1831-ben létesítette az Akadémia „A Magyar Helyesírás és Szóragozás Elemei” készítése céljából. Az állandó Bizottság 1855-ben alakult.^{6 7} „E bizottság azt hiszi, hogy az Academiának, s különösen a nyelv- és szép-tudományi osztálynak, magyar nyelvészeti fontos és folytonos teendőinél fogva egy nemcsak állandó, s így az elemek azonosságánál fogva határozott s következetes irányú nyelvtudományi bizottságra van szüksége, de olyanra is, mely teendői szabatos kitűzése mellett rendes társas munkásságot folytasson. Így az osztály nyelvészeti ügyei, egységes, összevágó, következetes vezérelt és felügyelés, folytonos szemmel tartás és kívánatos gyakrabban eszmecserére mellett élénkebb, összhangzóbb nyomos haladást tanúsíthatnak”. A bizottság működési körébe tartozik a „hasonlító nyelvészet” művelése, amely (209) „mind fontosb, sőt immár mellőzhetetlen kiegészítője levén az öszves nyelvtudománynak, a bizottság ezirányú eszmecserének és vizsgálatoknak is nyitna tért, miáltal az eszmék kisúrlódása s tisztulása legbiztosabban várható”. — A bizottság a program megállapítása után kéri a kiegészítését Arany János⁸ rendes, Budenz József, Riedl Zsende és Vass József levelező akadémiai tagokkal. Ennek a most ismertetett jegyzőkönyvnek aláírói Toldy Ferenc, Hunfalvy Pál, Ballagi Mór, Fogarasi János, Czuczor Gergely. — Az állandósított bizottság kívánatosnak tartja, hogy m i n t a t ö b b i n e k, saját orgánuma legyen. (1862. Heti ülések jegyzőkönyvei. Dátum nélkül. 35. sz. 36. lap). — Május van már, de a folyóirat még nem jelent meg. „A’ Nyelvtudományi Közlemények szerkesztője előadá, hogy azon kérdést, hány ívnyi füzetekben adja ki a’ bizottság a’ Közleményeket, az idő haladása döntötte már el, mennyiben 30-ívnyit adhatván e folyó évre, de a’ bizottság csak Martius elején kezdhethvén meg munkálkodását, Május első feliben vagyunk immár, tehát jó lesz 10 íves füzettel lépni föl, mely Julius első feliben fog kikerülni, mert már hatodik⁹ ívét szedik” (május 8-i bizottsági ülés). Ekkor határozzák el azt, hogy a lap ismertetéseket is közöljön, mert ez a tudomány érdekében szükséges. Az ismertető részért a szerkesztő felelős. Ezen az ülésen közli még Hunfalvy a megjelenendő első füzet tartalmát. — A május 12-i osztályülésen „Emich Gusztáv

⁵ Ugyanakkor a Matematikai és Természettudományi Bizottság 40 ív nyomdai költségére 800,— Ft-t, a Történeti Bizottság nyomtatására és metszésére 1600,— Ft-t, az Archaeológiai Bizottság 20 ív nyomtatására és írói díjakra 800,— Ft-t, a Statisztikai Bizottság 40 ívnyi Közlemények nyomtatására 1200,— Ft-t, írói díjakra 800,— Ft-t, a Közlemények kötésére és fűzésére 100,— Ft-t kap.

⁶ HUNFALVY az NyK. I. kötetének I. lapján 1856-ot ír. SIMONYI (AkÉrt. 1907: 6) és MELICH (i. h. XLVI, 1936: 256) is ezt tartja helyes dátumnak. Az NyK. I, 131. és 321. lapján 1855 áll és az 1862-i heti ülések jegyzőkönyvében (dátum nélkül 35. sz. alatt a 35. lapon) ezt találjuk „1855-ben végre egy állandó bizottság neveztetett ki”. Ezek alapján az utóbbi évszámot tekinthetjük helyesnek.

⁷ 1858-ban az archaeológiai, 1860-ban a statisztikai, matematikai és természet-tudományi bizottság alakult meg (NyK. I, II).

⁸ Arany János az évek folyamán mint „titoknok”, majd mint főtítkár számos nyelvtudományi bizottsági ülésen vett részt, olykor elnökölt is.

⁹ Az eredetiben „hetedik” áthúzva, a „hatodik” utólagos beszúrás.

akadémiai nyomdász felszólítatni határozottatott”, hogy „orosz” betűkről gondoskodják, mert a Közleményekben ezekre szükség van. — Július 1. Összes ülés. Az Akadémia tagjai az új folyóiratot ingyen fogják megkapni, mert a lap az illető Osztály Értesítőjét pótolja.

A Közlemények első füzete valószínűleg július első felében jelent meg. Emich Gusztáv akadémiai nyomdász nyomdájában állították elő. Forgalomba Eggenberger Ferdinánd akadémiai könyvárus hozta (ez utóbbi terjesztette már a Magyar Nyelvészetet is). Az egyes füzetek hátlapján levő hirdetésből tudjuk (június 5. a dátum), hogy „A nyelvosztályi bizottság nem akart előbb előfizetési hírdetést kibocsátani míg az első füzetet nem adhatja az előfizetőknek. Az immár megjelent.” Emich számlája csak július 15-i keltezésű. A folyóirat 600 példányban készült.^{9a} (A Pesti Napló augusztus 3-i számában már szó van a Közleményekről.) — Az előszó tanulmányozása nem visz bennünket sokkal közelebb a rejtélyhez, miért szűnt meg a Magyar Nyelvészet, és miért indult meg — lényegében azonos funkcióval — a Nyelvtudományi Közlemények. Az előszó, melyet Hunfalvy Pál mint „bizottsági szerkesztő” írt alá ezzel a mondattal kezdődik „A Magyar Tudományos Akadémia legújabb időben különbféle szakbeli bizottságok által kezdte nagyobbserű munkásságot kifejteni, melynek eredményei az illető közleményekben¹⁰ vagy külön kiadásokban¹⁰ jelennek meg az olvasóközönség elé”. Annak oka, hogy eddig saját folyóirata nem volt „a nyelvosztálynak”, az, hogy az Akadémiai Értesítőben is és a Magyar Nyelvészetben is tagjai „mindenkor szabadon és kényelemmel nyilatkozhatnak vala.” Az Akadémia pénzügyi helyzete nem engedhette meg folyóirat kiadását, „külön pénzforrással pedig a nyelvosztály nem bírt, milyennel a történelmi bizottság rendelkezhetik vala” (I, II). Most már azonban „megjavulának az Akadémia pénzügyi viszonyai”. Az osztály új tudományos erővel gyarapodott, ezeknek munkássága a Magyar Nyelvészetben már nem található elég teret. Az Akadémiai Értesítő sem adhat több helyet a nyelvészetnek „az osztály széptudományi szakának is közlönye lévén”. Azon kívül „már az olvasók kedvéért is kell, hogy külön jelenjenek meg a nyelvtudományi dolgozatok és külön a széptudományi értekezések.” A lapban az akadémiai üléseken felolvasott és a bizottsági üléseken tárgyalt, valamint a „bárki által is beküldött”¹¹ nyelvtudományi értekezések jelennek meg. Ezek alkotják az Értekező Részt. Az Ismertető Részre is szükség van, a bizottság a tudományos haladást itthon és külföldön szemmel akarja tartani. A bírálat és az ellenbírálat a „legfejlettebb nemzeti irodalomban is szükséges, a mienkben pedig, mely tanul és alakul, mellőzhetetlen” (I, III).

LOVÁNYI (LIX, 33) említett cikkében kételyeit fejezi ki — joggal — az előszó egyes tételeit illetően. Kimutatja, hogy a tudományos erők állítólagos gyarapodása nem mutatkozik a Közlemények dolgozótársainak számában. Az első kötetben, 1862-ben csak egy olyan cikkíró kapott helyet, aki a Magyar Nyelvészetben nem működött közre: Fogarasi János. 1863-ban sem találkozzunk új névvel. 1864-ben Takács István, 1865-ben Joannovics György az új dolgozótársak. 1866-ban sem akadunk más cikkíró nyomára, tehát az első öt évben három új munkatárs jelentkezik mindössze. A folyóirat megindításának okai közül ezt a körülményt a fentiek szerint törölnünk kell. — Az előszó másik

^{9a} A jelenlegi példányszám 700.

¹⁰ Hunfalvy szedette dőlten.

¹¹ Hunfalvy szedette dőlten.

állításai is kételyeket hagy az olvasóban, az ti. hogy az új tudományos erők munkássága a Magyar Nyelvészetben már nem kaphatott elég teret. A Magyar Nyelvészet utolsó kötete 35 ív terjedelmű volt, míg a Nyelvtudományi Közleményeké általában 30. LOVÁNYI (i. h.) ismeretlen gátló körülményeknek tulajdonítja, hogy az új munkatársak nem jelentkeztek a Közlemények hasábjain, és hogy nem lett nagyobb a publikációs lehetőség, vagyis az ívek száma. Szerintem azonban nem az előszóban említett okok játszottak szerepet az új folyóirat megindításában. LOVÁNYI föltevése valóban lehetséges, de talán nem kegyeletsértés Hunfalvyval szemben és inkább megközelítjük a valóságot, ha így gondolkozunk: a Magyar Nyelvészet fenntartása Hunfalvynak állandó anyagi áldozatába került (I. LOVÁNYI: LIX, 5). A szerkesztő maga is megemlíti ezt (Pesti Napló, 1857. jan. 14.) „enyém a fáradság és a költséggptótlás... Ha valaki meg akar győződni ennek valóságáról, hiteles tudomást szerezhet magának Müller Gyula és Eggenberger Ferdinánd uraknál” (a nyomdatulajdonosnál és a könyvkereskedő-bizományosnál). RIBÁRY FERENC a Tanodai Lapokban (1859. ápr. 14.) így nyilatkozik: „már negyedik éve, hogy Hunfalvy úr — részéről igen tetemes szellemi és anyagi áldozattal — tartja fenn a Magyar Nyelvészetet”. Úgy véljük tehát: Hunfalvy (aki 1862-ben az Akadémia könyvtárosa, nyelvtudományi bizottsági tag és az Akadémia rendes tagja volt) annak érdekében, hogy az állandó tehertételtől megszabaduljon, az Akadémiától kieszközölte az állandó nyelvtudományi bizottság megerősítését, mert új tudományos szemle alapítását csak véglegesített állandó bizottság kérhette. A Nyelvtudományi Közlemények megindításával lényegében minden maradt a régiben: Hunfalvy szerkesztő maradt, végezhetette tovább tudományszervező, valamint az altaji rokonságot kutató és népszerűsítő munkáját. A magyar nyelvészet ügyét, amelyhez érzelmileg oly közel állt, továbbra is a legközvetlenebbül szolgálhatta, irányíthatta. A folyóirat pénzügyi bázisa — az új lap megalapításával — nyilván szilárdabbnak tetszett előtte, hiszen az anyagi felelősség nem őt, hanem az Akadémiát terhelte.

Megítélésem szerint egy másik tényező is jelentős szerepet játszhatott a Nyelvtudományi Közlemények létrejöttében, illetőleg abban, hogy megindulását Hunfalvy nyilvánvalóan szorgalmazta, 1861-ben, tehát egy évvel folyóiratunk megjelenése előtt a tudományos szemlék egyáltalában nem tágas köre az Akadémia statisztikai bizottságának kiadásában új lappal bővült. Ez a folyóirat a Statisztikai Közlemények volt, amelynek egyik szerkesztője, Hunfalvy János, nem más mint Hunfalvy Pál öccse. A testvér példája vagy ösztönzése nyilván hatott a mi Hunfalvynkra, aki valószínű, hogy előzőleg tájékozódott az Akadémia pénzügyi helyzetéről is. — Abban a tényben, hogy a Magyar Nyelvészet utolsó számában még semmi jel sem mutatott a folyóirat megszűnésére, semmi különös nincs. Ebből csak az tűnik ki, hogy Hunfalvy nyitva akarta hagyni a kaput maga mögött, vagyis, ha akadémiai akciója nem sikerül, továbbra is fenntartotta volna a Magyar Nyelvészetet.^{11a}

Hogy a kiadón és a folyóirat címén kívül mi sem változott, a legszembe-tűnőbbben az mutatja, hogy Hunfalvy az előszóban semmiféle célkitűzést, programot nem ad,^{11b} amelyet viszont nem mulasztott el a Magyar Nyelvészet megindításakor.

^{11a} Nem tudom, hogy a két utolsó kötet kiadójával Osterlamm Károlylyal volt-e szerződése, és ha volt, milyen. LOVÁNYI nem ír róla.

^{11b} Igaz ugyan, hogy a Nyelvtudományi Bizottság programját közli.

A következőkben néhány — a magyar nyelvtudomány története szempontjából is érdekes — momentumot eleveníték föl a folyóirat életéből, jórészt a Nyelvtudományi Bizottság eredeti jegyzőkönyvei alapján.

1867. nov. 16.¹² Budenz indítványozza, hogy a Közleményekből néhány példány a bizottság rendelkezésére álljon, hogy tagjai azoknak „kedveskedhessenek”, akiket a tárgy érdekel. A folyóiratban megjelent dolgozatok „mentül nagyobb és gyorsabb terjedése, bizonyára hasznára van tudományunknak”.

A Bizottság kéri a Közlemények költségének felemelését, hogy 20,— Ft helyett 30,— Ft tiszteletdíjat adhasson ívenként „minthogy tudva lévő dolog, hogy 1 ívet nyelvtudományi nyomozással írni meg, néha nagyon is sok időbe kerül”. A Bizottság fenntartja magának a jogot, hogy a tiszteletdíjat maga szabja meg, ez 30,— Ft-nál kevesebb is lehet ívenként.

1869. A VII. kötettől az Athenaeum nyomda állítja elő a folyóiratot.

1872. február 9. Hunfalvy bejelenti a bizottságnak, hogy a kondai vogul evangélium szövegének utánnomására engedélyt kapott Bonaparte Lucián hercegtől.¹³ Ugyanezen az ülésen „panaszt... tón az előadó [Hunfalvy] a' nyomtatás lassúsága ellen. Mult October ólta mai napig csak 8 ívet birt kiszóritani a nyomdából”

1875. november 3. A Bizottság a Közleményeket olyan nyomdában szeretné előállítani „melly nincs annyira újságokkal elfoglalva, s azért jobb és több gondot fordíthat illetén tudományos munkára, melynek szedése mind sokféle betű, mind pontosabb revisiot igényel, mintsem az Atheneumi nyomda részéről tapasztaltunk.” (1876-tól a Franklin társulat nyomdájában készül a folyóirat.)

Ugyanekkor kéri Budenz, hogy a XIII. kötetbe azon „ugor” nyelvek grammatikáját adhassa, amelyeket az egyetemen tanít, „mert így egyfelől az illető nyelvek tudományát mozdítja elő, másfelől a közleményeknek becsét, talán kelendőségét is öregbíteni reményli”.

1877. január 20. Budenz indítványozza, hogy a Közlemények olyan értekezéseiből, amelyek általános érdeklődésre számot tarthatnak, 100 példánnyal többlet nyomjanak, s ezek az Akadémia Könyvkiadó Hivatalában meghatározott áron legyenek kaphatók. (Budenz valószínűleg egyetemi hallgatóira gondolt, akik így olcsóbban hozzájutnának a professzoruk által írt nyelvtanokhoz, szövegkiadásokhoz.) A Bizottság a javaslatot elfogadja, de ilyen „feles” nyomtatás csak a szerkesztő utasítására történhetik.

Ugyanezen az ülésen megállapítják, hogy a folyóirat egyes kötetait antikváriusok árusítják. A jegyzőkönyv szerint ezek a példányok olyanoktól származhatnak, akik az Akadémiától a folyóiratot hivatalosan kapják, „pedig az ilyen példányok áruba bocsáttatását helyeselni nem lehet”. A Bizottság belátja, hogy ezt meg nem akadályozhatja, de mindenestre megtudakolja, kik jutnak ingyen a Közleményekhez.

Az első szerkesztőváltás az 1878. nov. 16-i bizottsági ülésen történik. Ekkor ül össze először az akadémiai nagygyűlés által újra választott bizottság. Közmegegyezéssel elnöknek Hunfalvyt, „előadó”-nak és szerkesztőnek Budenzet választották meg. Goldziher Ignác indítványára Hunfalvynak elismerő

¹² A dátumok a Nyelvtudomány Bizottság üléseinek idejét jelentik.

¹³ Bonaparte 1868-ban Londonban adta ki a kondai vogul evangélium fordítását. A mű könyvárusi forgalomba nem került, csak ajándékozás révén lehetett hozzájutni. Hunfalvy a dorpati észti irodalmi társaság szívességéből kapta kölcsön (NyK. IX, 1).

köszönetet mondanak az ügyek vezetéséért. Neki köszöni a Bizottság saját nyelvészeti orgánumának, a Nyelvtudományi Közleményeknek alapítását. A szerkesztőváltás körülményeiről, okairól nem tudunk meg semmit a jegyzőkönyvekből. (Egyébként Hunfalvy 1877 óta a *Literarische Berichte aus Ungarn* — a külföld számára kiadott tudományos értesítő — szerkesztője is volt.) Azt hiszem mindent megmagyaráz az, hogy Hunfalvy 69-ik évében járt és nyilván úgy gondolhatta, hogy az utat végérvényesen megnyitotta az összehasonlító, ebben az esetben a finn-ugor nyelvtudomány számára. Feladatát elvégezte, most már a minél pontosabb tudományos felmérésen, a részletkérdések megoldásán a sor. Hunfalvy ekkorra a nyelvészet művelését már majdnem teljesen abbahagyta. Utolsó nagy nyelvészeti munkája a XI. kötet osztják nyelvtana. Ezután régi kedves munkaterületéhez tért vissza az etnológiához és a történettudományhoz, amelyek kedvéért — mint MUNKÁCSY mondja (Hunfalvy Pál emlékezete, *AkEmlb.* XV.) — a nyelvészkedésbe belekezdett. Több cikke már nem jelenik meg a *Közleményekben*. — Budenz, az új szerkesztő, már 1868 óta magántanár, 1872-ben pedig az ő számára szervezik az altaji összehasonlító nyelvészet tanszékét. Ettől az időtől kezdve a budapesti egyetem mindenkor magyar vagy finnugor professzora lesz a folyóirat szerkesztője.

Budenz a XV. kötettől kezdve irányítja a Nyelvtudományi Közleményeket. Elveit, melyet a folyóirat témakörének körülhatárolására a bizottság elé terjesztett, 13 év múlva — Budenz halála után — Simonyi Zsigmond teszi közzé a XXIII. kötet hasábjain. Ebben Budenz fölméri az alapítás és a szerkesztőváltás között eltelt 16 évet. A *Közlemények* az összehasonlító nyelvészetnek „újra való meghonosítására szolgált” (6). Ezzel Budenz arra utalt, hogy Sajnovics és Gyarmathi után Révay, ő utána pedig Hunfalvy foglalkozott újra nálunk összehasonlító nyelvészettel. A *Közlemények* „nemcsak általában az újabbkori nyelvtudomány kérdéseit és eljárását illetőleg nyújtott mindenemű tájékoztatást, hanem különösen a magyar nyelv rokonsági viszonyait tisztázta, ahhoz való ismereteket gyűjtött és földolgozott, egyszóval a magyar nyelvnek a rokonyelvek alapján kifejtendő rendszerét nagyban előkészítette” (uo.). A magyar nyelvtudomány helyzete éppen a *Közlemények* hatása következtében más, mint tizenhat évvel azelőtt. „Túl vagyunk már sok küzdelmes vitatkozásokon, melyek a nézetek egyoldalúságából, hiányos tanulmányra alapított s mégis túlhajtott nyelvfejtgető kísérletekből eredtek; magyar nyelvhasonlításunk számára megnyertük a biztos alapot, melyen ezentúl minden számba jöhető tanulmánynak állani kell: föl- és el-ismertük már a magyar nyelvnek az ugor [finnugor] nyelvekhez való közvetlen hozzátartozását” (uo.). Örömmel állapítja meg, hogy „ezen nekünk legfőbb és legdrágább tudományunk iránt immár tetemesen öregbedett a közönségben is az érdeklőség — egész a közreműködő részvét fokáig, hogy immár jóval több munkáló erő is mutatkozik, kivált mióta a hasonlító nyelvtudomány számára alapított a nyilvános tanítás, mely sikeresebben hat, mint a sokszor erő- és idővesztő autodidaxis” (7). Budenz itt az egyetemi oktatáson kívül arra is utal, hogy az utolsó években több új folyóirat (*Nyelvőr*, *Philologiai Közlöny*) és különféle akadémiai sorozatok indultak meg nyelvtudományi munkák publikálására. Ezért elérkezett az idő, hogy a folyóirat tárgykörét szorosabbra vonja a bizottság. „megszorítás szükséges, ha a *Közleményeknek* egy határozott érdekű szakmívelő közönséget akarunk szerezni” (uo.). Ellenvéleményeket ezután is elfogad a folyóirat azért, hogy viták támadhassanak lapjain. De csak olyano-

kat vesz tekintetbe, amelyek „a nyelvtudománynak eddig megállapított eredményeit nem merőben ignorálják” (8). Budenz fönntartja alapul a magyar nyelv finnugor rokonságát, s elutasítja „a pusztá rokonságkapkodásokat (magyar—árja, dravida—mongol—sínai féléket)” (uo.). — A bizottság megvitatja és elfogadja Budenz javaslatát az 1878. dec. 6-i ülésen, de határozatban arra is kötelezi, hogy a nem altaji nyelvek érdekeit is szem előtt tartsa (ez meg is történt bizonyos mértékben, amennyiben néhány szlavisztikai cikk napvilágot látott Budenz szerkesztősége alatt).

Budenz szerkesztősége idején (1879—92; XV.—XXII. k.) a Bizottság jóformán csak a költségvetés összeállításakor foglalkozik a közleményekkel. Ha kisebb keretet kapnak, akkor a hiányzó összeget a folyóirat dotációjából vonják le. Kevesebb íven jelentetik meg, hogy több pénz maradjon az Osztály más kiadványai számára. Sőt 1886-ban maga Budenz csak 20 ívet kér a szokásos 30 helyett, hogy a fönntmaradó 10 ívet az Ugor Füzetekre fordíthassa. Vontatottan jelennek meg az egyes füzetek. Az 1887. dec. 7-i bizottsági döntés következtében 5 íves füzetekben megjelenő XXII. kötet 1887-től 1890-ig hagyja el a nyomdát. Mindennek az is oka lehet, hogy a Bizottság érdeklődését a nyelvemlékek kiadása, a Magyar—Ugor Szótár, a Nyelvtörténeti Szótár és a Magyar Tájékosztár ügyei foglalkoztatják. Minthogy a nagyobb anyagközlések önállóan is megjelenhetnek, úgy látszik: a kisebb cikkek és ismertetések nem töltik be a lapot.

Budenz halála után az 1892. május 30-i bizottsági ülésen Simonyi Zsigmondot bízzák meg a folyóirat szerkesztésével és az előadói tevékenység végzésével. A bizottság egyes (megnevezetlen) tagjai szeretnék, ha a Közleményekből a nem altaji nyelvek sem lennének kizárva. Simonyi az október 18-i ülésen terjeszti tervét a bizottság elé. A negyedvenként, rendes időközökben való megjelenést tartja kívánatosnak. Az új szerkesztő latin, német, francia nyelvű cikkeket is fölvenne a lapba azért, hogy a külföldi nyelvészek, elsősorban az Akadémia tagjai, a Közleményekben is hozzászólhassanak a magyar és az altaji nyelvészet kérdéseire, másrészt „ha saját tudósaink írják külföldet is érdeklő tárgyakról, ne legyenek kénytelenek német folyóiratokban keresni tért s osztrák tudósok gyanánt szerepelni”. Goldziher Ignác örömmel üdvözlö az idegen nyelvű cikkek eszméjét. Nem akar a finn, a belga, a holland tudományos társaságokra hivatkozni, csak azt említi, hogy „az orosz¹⁴ akadémia, tehát egy száz-millió nemzet akadémiaja is ad ki teljesen idegen nyelvű és című folyóiratot (Mélanges Asiatiques)”. Az idegen nyelvű kivonatok közlését a bizottság elveti. Azok az Ungarische Revue-ben is megjelenhetnek. Az idegen nyelvű cikkekre vonatkozó javaslatot az Osztály elfogadja ugyan, de az összes ülés nem engedélyezi. (1892. november 12-én jelentik be.) — Simonyi aztán a XXIII. kötetben közli saját programját. A hazai népekre való tekintettel teret ad a germán, a szláv és a román nyelvészetnek is. De helyet kap a keleti (sémi) nyelvészet és azon fölül „mindnyájunk okulására” az általános nyelvészet is, melynek a Steinthal- és Techner-féle folyóiratok megszűnése óta nincs könnyen hozzáférhető orgánuma. A külföldi szakirodalom ismertetését nagyon fontosnak tartja. (Volt olyan Budenz szerkesztette kötet, amely egyetlen ismertetést sem tartalmazott.) Simonyi szerint a nyelvészek, kivált a középiskolai tanárok, kevésbé ismerik a külföldi szaklapokat és általában a szakirodalmat; reméli, hogy az ismertetések termékenyítő hatása nem fog elmarad-

¹⁴ Az eredetiben aláhúzva.

ni. Bejelenti, hogy „több bizottsági tag közreműködésével” tartalomjegyzéket és szómutatót készített. A XXV. k. utolsó füzetében kívánja közzétenni, „hogyan külön költség ne legyen rájuk.”

A század végén a folyóirat kiadása súlyos anyagi nehézségekkel jár. A költségek rendszeresen meghaladják az Akadémia nyújtotta dotációt.

A Nyelvőr szerkesztőjének, Szarvas Gábornak halála változást idéz elő a Közlemények szerkesztésében is. Az 1899. október 19-i ülés titkos szavazással a Nyelvőr élére Simonyi Zsigmondot, a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjévé pedig Szinnyei Józsefet választja meg. — Szinnyei szerkesztősége eleinte nem hoz semmi változást.

1901. nov. 9. Fölmerül az a kívánság, hogy egyes költségvetési tételek célszerű felhasználása céljából nem lehetne-e visszaállítani azt a régi állapotot, amely szerint a bizottsági előadó a Közleményeknek hivatalból szerkesztője. (Hunfalvy, Budenz és Simonyi is előadó és szerkesztő volt egyúttal. Simonyi szerkesztősége csak két év múlva szűnt meg, mert akkor a bizottság elnöke, Szinnyei vette át a Közlemények irányítását.) Minthogy erre Szinnyei és Simonyi is lemond tisztéről, albizottságot küldenek ki a kérdés megvizsgálására. A sajtóban, mint Szily Kálmán főtktár bejelenti, a napirend tárgyról pontatlan hírek jelentek meg. Az albizottság jelentése alapján a Bizottság a következőket fogadja el: hogy az összeütközéseket az Akadémia mint tulajdonos, a Nyelvtudományi Bizottság mint megbízó és a független szerkesztők között megelőzzék, mind a Közlemények, mind a Nyelvőr címlapján 1902-től kezdve álljon rajta: „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából szerkeszti”, a címlapon alul pedig: „A Magyar Tudományos Akadémia kiadása”. A folyóiratok fölött a Bizottság felügyeletet gyakorol. A Bizottsággal szemben mindkét szerkesztő felelős. Választásuk három évenként a Bizottságok megalakulásakor történik.

November 18-án elfogadják Heinrich Gusztáv javaslatát, hogy a szerkesztők időközben is lemondhassanak és szükség esetén újat is lehessen választani. Szinnyei a Bizottság felkérésére újra vállalja a szerkesztői tiszteletet. Gyulai Pál továbbra is főntartja nézetét, amely szerint elvben fennáll az előadónak a Közlemények szerkesztésére való kötelezettsége; a jelenlegi állapot csak célszerűségi okokból történt kivételes intézkedés következménye. Gyulai ezzel a véleményével természetesen nem Szinnyeit akarja eltávolítani Simonyi javára, hanem mint a Nyelvőr körüli későbbi ténykedései mutatják, inkább Simonyit az előadói székéből.

December 3. A Közlemények tiszteletdíját évenként 60,— K-ról 64,— re kívánják emelni (az önálló kiadványok tiszteletdíja ezentúl 80,— K lesz), de az Osztály nem engedélyezi.

1904. nov. 10. Az előadó fölveti a kérdést: meghosszabbították-e a két szerkesztő megbízatását, mert a folyó évi tisztújítás idején ez nem történt meg. A bizottság igennel szavaz, mindketten szerkesztők maradnak. (A Nyelvőrtől ekkor vonják meg az Akadémia segélyét az ismert okok miatt.)

Az első világháborútól kezdve a folyóirat megjelenítése a legnagyobb nehézségekkel jár. A Horthy-korszak egész ideje alatt hat teljes kötet jelenik csak meg. Egyetlen kötet megjelenésének történetét szeretném csak röviden vázolni azért, hogy a bizottsági ülések jegyzőkönyveiben tükröződő küzdelmekről némi képet nyújtsak:

1921. január 3. A Bizottság kéri, hogy a Közleményekből egy füzet ebben az évben is nyomdába adható legyen. November 19-én megismétli a kérést. Az

1922. május 29-i ülésen kapják a főtítkári leiratot: az Igazgatótanács előzetes határozata, illetőleg engedélye nélkül kézirat nyomdába nem küldhető. Szeptember 23-án jelentik; a XLVI. kötet első füzeté (8 ív) nyomdába adható. De Szinnyei csak 1923. január 5-én közölheti, hogy nyomdában is van. Ugyanez az izgalom és huzavona a második füzetrel is. 1923. május 28. A költségvetést már rég félvényként állapítják meg. A főtítkár értesítése: a költségvetés összeállításakor csak olyan mű vehető figyelembe, amely nyomdába adható állapotban van. Ez a Közlemények XLVI. kötetének 2. füzeté. 1924. január 28. Az Akadémia pénzügyi helyzete igen kedvezőtlen, ezért nem jelent meg a második füzet. Október 13.: a pénz olyan rohamosan romlott, hogy a folyóirat nem volt nyomdába adható. 1925. január 5. A Közlemények a következő félévben sem jelenhet meg. Május 25. A következő félévben sem. — Itt az új pénz, a pengő. Javul az Akadémia helyzete. 1926. ápr. 12.: A XLVI. kötet 2. füzeté nyomdában van. 1927-ben a Bizottság már ülést sem tart, de egy füzet, a Közlemények XLVI. kötetének befejezése végre mégis megjelenik. Ettől kezdve a Hornyánszky-nyomda készíti.

1928. szeptember 17. A főtítkár kifogásolja, hogy a múltban a nyelvtudományi munkákat kevés példányban nyomták, ezért ezentúl a fontosabbakat 1000 példányban kell készíttetni. A Bizottság erre 1929 első felére a Közleményeknek egy 10 éves füzetét 1000 példánnyal veszi a költségvetésbe. A folyóirat a XLVII. kötettől kezdve a Vigyázó-vagyon jövedelmeinek felhasználásával jelenik meg.

Ugyanezen az ülésen mond le a 73 éves Szinnyei a folyóirat szerkesztéséről. Mint a jegyzőkönyvből olvassuk, ez az elhatározás lassan érlelődött meg benne azóta, hogy (két éve) az egyetemről megvált. Újabb tudós nemzedéket, új munkatársakat a folyóirat számára már nem nevelhet. Csak azt várta még meg, hogy legutolsó tanítványainak dolgozatait kiadhassa és a kötetet lezárhassa. Utódjául Gombocz Zoltánt ajánlja. A folyóiratnak is előnyére fog válni, ha működő professzor kezében lesz. Az új szerkesztő korai halála miatt csak egy kötetet szerkeszt: a XLVIII-at. Ez is négy év alatt, 1931-től 1934-ig jelent meg.

1935. május 13. Gombocz halála után Melich János előadó indítványozza, hogy Zsirai Miklós legyen a szerkesztő. Melich úgy tudja, hogy Gombocz útmutatása szerint Juhász Jenő dolgozik az I—XLIX. kötet mutatóján. Ez lenne az L. kötet. (A mutató csak 1955-ben jelent meg.)

Zsirai Miklós a december 2-i ülésen bejelenti, hogy az L. kötetet Budenz emlékének szeretné szentelni születésének 100-ik évfordulójára. Mintegy 70 hazai és külföldi tudóst akar fölkérni rövidebb cikkek írására. Az L. kötet meg is jelenik 1936-ban, de megjelenésével már az 1937. első félévi költségvetési keretet is fölemésztette. — A jegyzőkönyvek sora itt megszakad. Az Akadémia kéziratárában az utolsó Nyelvtudományi Bizottsági jegyzőkönyv 1936. április 18-i keltezésű.

A Budenz emlékkönyv után 5 évig hiába várunk a Közleményekre, pedig akkor az ország a háborús konjunktúra következtében már jobb helyzetben van. Melich János mint előadó az Akadémiai Értesítőben (XLVI, 1936 : 256) visszatekint a Nyelvtudományi Bizottság 80 éves működésére. Keserűen jegyzi meg: „határozottan állítom, visszafelé fejlődünk”. . . ., még a Nyelvtudományi Közleményeket sem bírjuk évről-évre, ha nem is 30, de 10—15 éves füzetekben sem megjelentetni. Pedig egy-egy tudományszak a mai világban elsősorban folyóiratában él. Az előadásom alatt írt 36 darab jegyzőkönyvet, amely

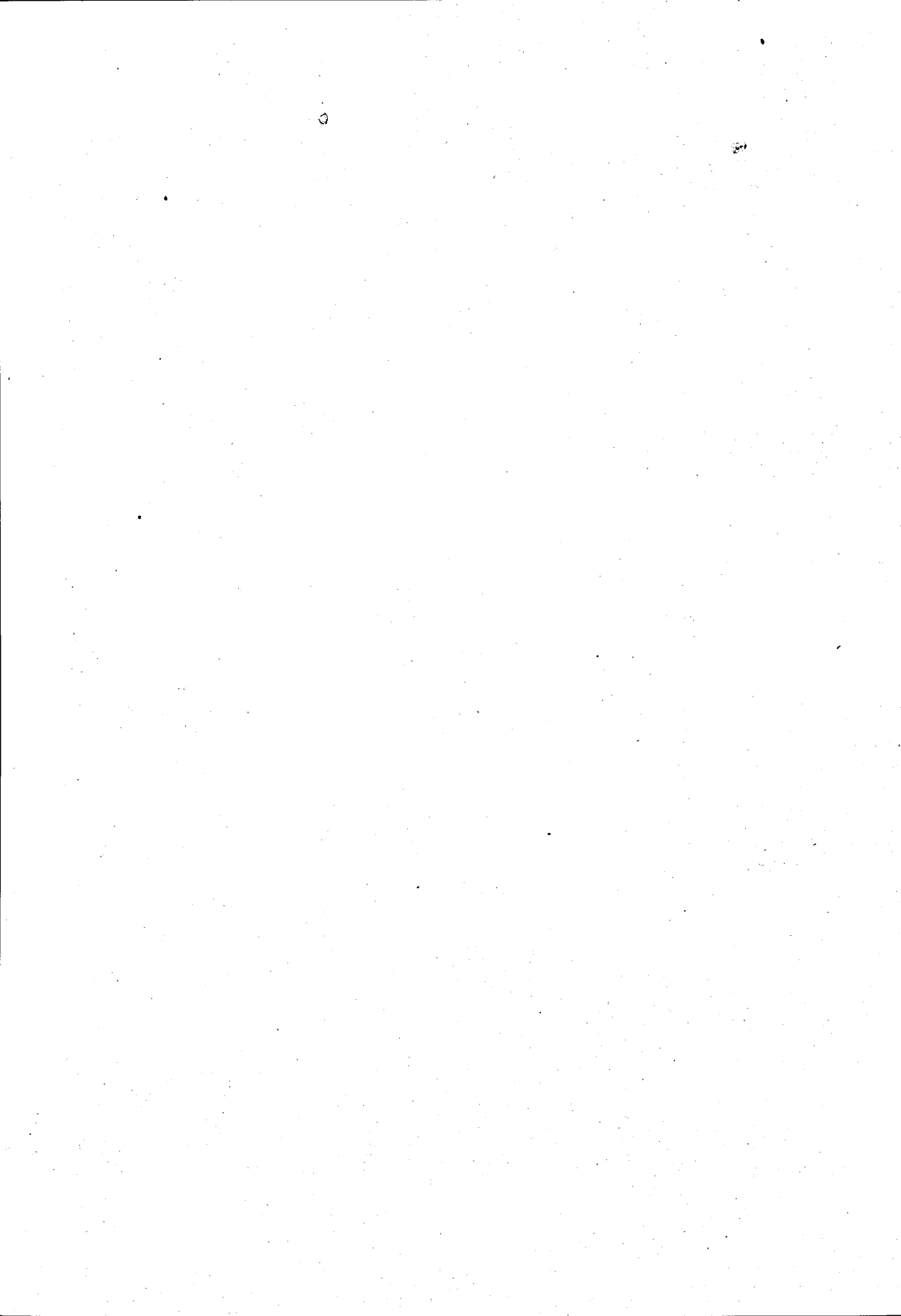
csupa vergődésről szól, nem lehet fájó érzés nélkül olvasnunk.” „Egyedüli vigaszunk, hogy nem buzgalmunk, munkakedvünk, tárgyunk iránti szeretetünk hiánya az oka a mi csekélyebb termelésünknek”¹⁵ (259). — A Horthy-korszak tudománypolitikája mellett a folyóirat megjelenését, úgy látszik, egyéb okok is hátráltatják. Az LI. kötet első része 1941-ben, a második 1943-ban lát napvilágot. Tehát 1936-tól 1941-ig nem jelent meg egy füzet sem. Mit mutat ezzel szemben a Bizottság elfogadott költségvetése? 1938 július—decemberében a Közlemények „folytatására” 1000,—P (AkÉrt. XLVIII, 1938 : 90). 1939. január—júniusra a Nyelvtudományi Közleményekre 1000,—P, maradvány az előző félévről a Nyelvtudományi Közleményekre 1000,—P (i. h. 76). 1939. július—decemberre a Nyelvtudományi Közlemények folytatására 1000,—P, maradvány az előző két félévről 2000,—P (i. h. XLIX, 1939 : 122). És így tovább. 1942 első felére már be sem veszik az előirányzatba. A költségvetésben csak ez áll: „maradvány az előző három félévről 6000,—P”. (i. h. LI, 1941 : 328)

Változást hoz a felszabadulás folyóiratunk életébe is. Ha lassan is, de megindul a munka. Megjelenik az LII. kötet. Ez az 1944—1948 évszámot viseli, de a második rész csak 1950-ben lát napvilágot. Az első rész címlapján a szerkesztő megjegyzése olvasható: a szám legnagyobb része 1944-ben ki volt szedve, ez a kötet a múlt lezárása. — Az első füzetet a Globus nyomda szedte, a másodikat már az Egyetemi nyomda. 1952-től kezdve minden évben megjelenik a Közlemények. 1953-tól kezdve az Akadémiai Nyomdában készítik. — 1954-ben Zsirai Miklós — betegsége miatt — megválk a szerkesztéstől. Ettől kezdve — a szocialista tudománypolitika elveinek megfelelően — a folyóirat élén szerkesztőbizottság áll: tagjai Lakó György, Hajdú Péter és Tamás Lajos. A szerkesztő Lakó György, aki a Nyelvtudományi Bizottság megbízásából irányítja a lapot. A LXII. kötettől a szerkesztőbizottság kibővül. Az új tagok Beke Ödön és Juhász József.

A Nyelvtudományi Közlemények immár egy évtizede rendszeresen — a LX. kötettől kezdve két részben — 30 íven jelenik meg. A folyóirat életében ma már természetesen ismeretlenek az anyagi nehézségek, amelyek pályafutását az első évtizedektől kezdve egészen 1945-ig kísérték. Most a cikkek, tanulmányok hiánya miatt sem panaszkodhatnak a szerkesztők, mint egykor Szinnyei József.¹⁵ — A 101. év küszöbét hazánk legrégebb tudományos folyóirata méltóbb körülmények között nem léphetné át.

K. SAL ÉVA

¹⁵ Lakó György szóbeli közlése szerint Szinnyei többször említette, hogy nincs elegendő kézirat a folyóirat számára.

Az ugor népek ősi letelepülési helyei

(nyelvi adatok alapján)

I.

Az ugor népek etnogenezisének és ősi lakóhelyének kérdése az idevonatkozó gazdag irodalom ellenére ma is időszerű, és nem tekinthető megoldott problémának. Ebben a kis terjedelmű cikkben nem lehetséges és nem is szükséges részletesen ismertetni a kérdés történetét és a tudományos viták argumentumait. Csak azt említem meg, hogy az ugorok őshazáját keresték már Oroszország északi részén, az Urál-hegység nyugati oldalán, az Aral-tenger, az Altaj-hegység, ill. a Szaján-hegység vidékén, sőt Kelet-Szibériában is. Az ugor népek ősi lakóhelye ma is vitás, és a vita nyilvánvalóan még soká folytatódik.

A probléma megoldásának fő nehézsége abban rejlik, hogy még korántsem fejeződött be az archeológiai és antropológiai anyagok összegyűjtése, sőt még a nyelvészeti adatgyűjtés sincs lezárva, noha nyelvi alapon már a XIX. században tanulmányozták az „ugor problémát”. Ennek következtében a kutatók kénytelenek hiányos és nagyon különféle jellegű adatokkal operálni, teljesen önkényesen válogatva, kombinálva és tárgyalva a nyelvészeti, archeológiai, antropológiai, folklorisztikai és egyéb ismereteket.

Ma különösen behatóan tanulmányozzák az ugor őstörténet nyelvészeti forrásait. Ezzel kapcsolatban a nyelvtudomány területén egyre nagyobb szerepet játszik a toponimika, amely teljesen új adatokat szolgáltat, és arra indítja a kutatókat, hogy egyes, néha még általánosan elfogadott nézeteket is felülvizsgáljanak.

Az ősgugor helynevek kutatása már elég régóta folyik. D. EUROPAEUS¹ ugor eredetűnek nyilvánította majdnem az egész észak-orosz toponimikát. Az Urál hegység nyugati részén kereste a manysik nyomait A. KANNISTO² és A. F. ТУЕПЛОУНОВ,³ A. V. РОПОВ⁴ ugor eredetűnek tartotta Kelet-Szibéria ősi helyneveit. R. L. KIZLASZOV⁵ arra a következtetésre jutott, hogy ugor

¹ D. EUROPAEUS, A szlávok megjelenése előtt Közép- és Észak-Oroszországban lakó népek kérdéséhez: ЖМНП, 1868. часть 139, 55–71.

² A. KANNISTO, Über die früheren wohngebiete der wogulen im lichte der ortsnamenforschung: FUF. XVIII, Helsinki, 1927. 57–89.

³ A. F. ТУЕПЛОУНОВ, Az ugor nép egykori településének nyomai a permi és a vjatkai kormányzóság szomszédos részein, ahonnan később a permi és az orosz nép szorította ki az ugorokat: Записки УОЛЕ, 39, 1924.

⁴ A. V. РОПОВ, Az irkutszki kormányzóság chorografiájának és paleoetnografiájának kérdéséhez: Очерки по землеведению Восточной Сибири», вып. 2., Irkutszk, 1926. 131–140. l.

⁵ R. L. KIZLASZOV, A tastiki korszak (M.). 1953. (kandidátusi értekezés).

eredetűek az *asz*-ra végződő nyugat-szibériai helynevek, A. P. DULZON⁶ viszont elutasította ezt a feltevést, és azt állította, hogy Nyugat-Szibéria déli részén nincs ugor toponimika, — az ugorok nyugatról jöttek.

A cikk írója megkísérli, hogy megállapítsa az ugor népek ősi letelepülési helyeit a toponimikai anyag elemzése alapján, majd egybeveti ezt az anyagot néhány vitathatatlan történeti adattal és a finnugor nyelvtudomány tényeivel.

A felvetett probléma csak egy részét képezi az ugor népek etnogenezisével kapcsolatos kérdésnek. Mint ismeretes, a toponimika elsősorban a lakosság települési helyére és más etnikai csoportokkal való kapcsolataira világít rá, de nem tud válaszolni az egész etnogenetikai fejlődés lefolyásának kérdésére. Tanulmányunk csupán az ugorok toponimikailag rögzített legutolsó települési helyeivel foglalkozik, amelyek megállapítása az uráli és a kazahsztáni toponimika elemzése útján történik. Ennek a nagy kiterjedésű területnek a toponimikáját a következő megfontolások alapján tettük a kutatás tárgyává:

1. A magyar nyelvben levő nagyszámú iránizmus, amely nemcsak a finnugor időszakból származik, hanem az ugor és az előmagyar időszakból is, arról tanúskodik, hogy az előmagyar csoport már a többi ugoroktól való különválás után érintkezett az irániakkal, s ez a csoport volt az ugorok legdélebbi csoportja.

2. Az előmagyarok beköltözése a jelenlegi Magyarország területére az úgynevezett nagy népvándorlással függött össze, amely főleg nyugat felé irányult. Ez a népvándorlás nem érintette sem az obi-ugorokat, sem a többi finnugor népeket. Ebből következik az is, hogy az előmagyarok a népvándorlást megelőző időkben az obi-ugoroktól délre (dél-nyugatra) laktak.

3. A nyugat felé irányuló népvándorlás az erdős-sztyeppés és a sztyeppés övezetben ment végbe. Az obi-ugorok nem vettek részt a vándorlásban, tehát ennek az időszaknak a kezdetén már az erdős övezetben laktak, míg az előmagyarok még az erdős-sztyeppés vagy sztyeppés övezetben tartózkodtak. Tehát a népvándorlás előtt az előmagyar törzsek csak a Volga és az Ob közötti sztyeppés térség egyik részén lakhattak.

4. A magyar nyelv közelebb áll a manysi, mint a chanti nyelvhez. A finn-permi nyelvek közül legjobban a permi nyelvekhez hasonlít. Mind a magyar nyelv, mind a permi nyelvek sok szót vettek át egy csuvas típusú török nyelvből. Az említett körülmények alapján azt a területet, ahonnan az előmagyarok Pannónia felé való vándorlása megindult, valahol a csuvas nyelv, a manysi nyelv és a permi nyelvek mai elterjedési területéhez közel kell keresni. Ez a terület a permi népek jelenlegi lakóhelyétől délre feküdt (ha az előmagyarok ettől északabbra laktak volna, akkor nem vettek volna részt a népvándorlásban).

5. Julianus barát arról számolt be, hogy az *Idel (Ethyl)*⁷ nevű nagy folyótól nem messze, az általa *Nagy Magyarországnak (Magna Hungariának)*⁸ nevezett országban, olyan emberekre talált, akik magyar nyelven⁹ beszéltek. A magyarázók többségének feltevése szerint az *Ethyl* folyón a Beláját, *Magna*

⁶ A. P. DULZON, Nyugat-Szibéria őslakosságának etnikai összetétele a toponimika adatai alapján (M.). 1906. 9. 1.

⁷ A XIII—XIV. századi magyar misszionáriusok jelentései a tatárokról és Kelet-Európáról: Исторический архив, III, M., — Л., 1940. 98—99. 1.

⁸ A XIII—XIV. századi magyar misszionáriusok jelentései a tatárokról és Kelet-Európáról: Исторический архив, III, M., — Л., 1940. 95. 1.

⁹ Уо. 99. 1.

Hungarián pedig Baskiriát kell érteni. Figyelembe kell azonban venni, hogy régebben a Volgát és a Kámát és *Idelnek*¹⁰ nevezték. Ezenkívül azt sem tudjuk, hogy melyik volt az a „nagy város”, amelyre Julianus céltzott: Bolgar vagy valamilyen másik város.¹¹ Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy *Magna Hungaria* nemcsak Baskiria területén lehetett, hanem attól északra is — a Káma, Belaja, Ufa és Csuszovaja között, és délre is, a Volgától keletre.

6. Mivel az Urál-hegységtől nyugatra elterülő hegyes vidéket, Baskiriát is beleértve, nem lehet a nomád előmagyar törzsek ősi lakóhelyének tartani, ezért sokkal természetesebb, ha régi letelepedési helyüket délebbre — az Urál-hegység keleti felének déli részén fekvő sztyeppéken és Észak-Kazahsztán sztyeppéin keressük. Fel kell tételezni, hogy az előmagyarok csak a törökök nyomására hagyták ott a sztyeppés területeket, és vándoroltak át az Urál-hegység nyugati felének hegyes vidékére. Az előmagyarok nyilván azért szakadtak szét két csoportra, mert ezen a hegyes vidéken nem volt elegendő mennyiségű legelőjük. Az egyik csoport itt maradt ezen a vidéken, és megvetette alapját Julianus barát későbbi Nagy Magyarországnak, a másik csoport pedig hosszú vándorlásra indult, míg végül elérte Pannónia határait.

7. A. P. DULZON véleménye szerint, amelyet mi is elfogadunk, Nyugat-Szibéria déli részén nincsen ugor toponimika. Ez is arról tanúskodik, hogy az előmagyarok ősi letelepülési helyeit a dél-uráli és az észak-kazahsztáni sztyeppéken kell keresnünk.

8. Az előmagyarok és az obi-ugorok kétségtelen rokonságából kiindulva, fel kell tételeznünk, hogy valaha az obi-ugorok is sztyepei nomád nép voltak, s az előmagyarokkal együtt (tőlük keletre) Észak-Kazahsztán sztyeppéin éltek. A törökök nyomására először az obi-ugorok hagyták el a sztyeppés övezetet, és vonultak észak felé. Átköltözésük a sztyeppés vidékről az erdős övezetbe nyilvánvalóan igen rövid idő alatt ment végbe. Éppen ezért nem is hagytak hátra tipikus ugor toponomikát Nyugat-Szibéria déli részén. Az előmagyarok minden bizonnyal egy ideig ellenálltak a törökök nyomásának, és valószínűleg egyidejűleg kapcsolatot tartottak fenn a törökökkel és az irániakkal, később azonban mégis nyugat vagy északnyugat felé vonultak. A későbbi időben az obi-ugoroktól délnyugatra laktak és nyilván már elváltak tőlük.

Hipotézisünk lényege tehát az a feltételezés, hogy az ugor törzsek valaha a dél-uráli és az észak-kazahsztáni sztyeppés területeken laktak.

Tanulmányunk célja megvizsgálni az ugor nyelvi szubsztrátum egyes tényeit, amelyek megerősítik ezt a feltételezést. A fent említett megfontolások értelmében elegendő, ha vizsgálódásainkat a török nyelvekben, valamint az uráli és a kazahsztáni toponimikában levő ugor szubsztrátum kutatására korlátozzuk. A probléma bonyolultsága arra indít, hogy külön-külön tárgyaljuk a következő kérdéseket: 1. az Ob-vidék toponimikájában fellelhető obi-ugor előtti szubsztrátum kérdése; 2. ugor elemek az észak-orosz toponimikában; 3. ugor szubsztrátum az Uráli-vidék északi részének toponimikájában; 4. ugor szubsztrátum az Urál középső vidékének és Baskiriának toponimikájában; 5. ugor elemek Dél-Urál és Kazahsztán szubsztrátumszerű szókinésében és toponimikájában.

¹⁰ A Perm-területen lakó tatárok a Kámát ma is *Idelnek* nevezik (tatáruul: 'nagy folyó').

¹¹ Magyar misszionáriusok jelentései ..., 98. l.

II.

Nagy érdeklődésre tarthat számot az Ob-vidék toponimikájában fellelhető obi-ugor előtti szubsztrátum kérdése. Amikor megállapítjuk, hogy létezik egy obi-ugor előtti szubsztrátum az Ob-vidéki toponimikában, egyúttal rámutatunk arra, hogy nem az obi-ugor népek ennek a vidéknek az őslakói.

Az Ob-vidék obi-ugor előtti szubsztrátumának legmeggyőzőbb bizonyítékát a hidronimika elemzése szolgáltatja. Az obi-ugor terület sok nagy és kis folyójának a neve végződik *-im-re*,¹² (*Atlim, Kazim, Kandim, Karim, Katim, Levdim, Nadim, Nazim, Olim, Pelim, Szalim, Talim, Tondim, Hozim* stb.). Az ilyen típusú folyóneveknek sem alapszavát, sem végződését nem lehet az obi-ugor nyelvekből megmagyarázni. Az obi-ugor előtti toponimikához kell sorolni az Ob-medencének azokat a folyóneveit is, amelyek *uj-ra* (*Poluj, Tapszuj*) és *sz-re* (*Vjolsz, Iusz, Niolsz, Nyajsz, Ousz, Ulsz, Essz*) végződnek. Emellett meg kell jegyezni, hogy az *sz-re* végződő folyónevek nyilvánvalóan kapcsolatban vannak az *uj-ra* (vagy *szuj-ra*) végződő folyónevekkel. Mindenesetre a XIX. századi térképeken a *Vjolsz* és az *Ulsz* folyót *Vjolszuj-nak* és *Ulszuj-nak* is nevezik.⁴

Eddig még nem sikerült megállapítani, hogy melyik nyelvből származik az obi-ugor előtti hidronimika. Lehetséges, hogy különböző forrásokra nyúlik vissza. Mindenesetre az *sz-re* végződő hidronimika területe az *im-re* végződő toponimika nyugati határáig terjed. Az obi-ugor előtti hidronimika származhat az uráli nyelvekből, mert tipológiailag nem különbözik az uráli (finnugor-szamojéd) toponimektől, de az is feltehető, hogy az előttünk ismeretlen nem uráli nyelvekkel van kapcsolatban.

Az Ob-vidéki toponimika elemzése tehát arról tanúskodik, hogy az obi-ugorok előtt itt valamilyen nem obi-ugor törzsek laktak, amelyeknek eredete még nincs felderítve.¹³ Ebből következik, hogy az obi-ugor törzsek másnonnan költöztek valamikor erre a területre, és asszimilálták az ott talált lakosságot. Az obi-ugor szókinés etimológiai elemzése is megerősíti majd, hogy az obi-ugor szókinésben vannak ilyen obi-ugor előtti nyelvi elemek és talán nyelvi hovatarozásukat is meg lehet majd állapítani. Ez a kérdés azonban még kutatóra vár.

Felmerül a kérdés: hol laktak a manysik és a chantik elődei az Ob-vidékre való költözésük előtt? Mivel az ugorok kelet-szibériai eredetéről szóló hipotézist (1. fentebb) semmilyen adatok nem erősítik meg, tehát ezt feltétlenül el kell vetni, Nyugat-Szibéria déli részén pedig ugor toponimika nem mutatható ki, ezért fel kell tételeznünk, hogy az obi-ugorok ősei csak nyugatról, az Urál-hegység nyugati részéről, vagy délről, a dél-uráli sztyeppékről és Észak-Kazahsztánból vándorolhattak az Ob vidékére.

¹² Manysi *um* (*Kasum-Kazim, Polum-Pelim*). Meg kell jegyezni, hogy általában az obi-ugor terület legjelentősebb folyójának neve végződik *im-re*. Márpedig a toponimika egyik törvénye úgy szól, hogy leggyakrabban a nagy folyók őrzik meg a régi nevet.

¹³ A. P. DULZON Nyugat-Szibériának ezt az ősi toponimikai rétegét egyelőre feltételelesen a „paleoszibériai” névvel jelöli (i. m. 3.). Ezt elfogadhatjuk azzal a fenntartással, hogy 1. a „paleoszibériai” toponimek különféle nyelvekhez tartozhatnak; 2. „paleoszibériai” toponimeket Kelet-Európában is lehet találni.

III.

Az ugorok észak-oroszországi őshazájának hipotézise D. EUROPAEUSTól származik, akinek véleménye szerint¹⁴ a Szovjetunió európai felének egész északi részét valaha ugor törzsek népesítették be. EUROPAEUS hipotézisét azonban nem lehet elfogadni. Legfőbb hibája abban rejlik, hogy az észak-orosz toponimika finnugor tőszavait sajátosan ugor tőszavaknak vélte.¹⁵ Az észak-orosz toponimikai típusok elemzése azt is megmutatta, hogy azok a topoformánsok, amelyeket EUROPAEUS ugornak tartott, valójában más eredetűek. Ha csak az észak-orosz *jega*, *juga* és *jennyga* topoformánsok, valamint a chanti *johan* (folyó) és *jink* (víz) szavak hangzásbeli hasonlóságát tartjuk szem előtt, akkor valóban igen könnyű majdnem az egész észak-orosz toponimikát az obi-ugor nyelvekből „magyarázni”. De az említett toponimikai típusok beható elemzése alapján arra a következtetésre kell jutnunk, hogy szinkronikusan vizsgálva a kérdést, a (formáns eredetét tekintve) a *jega* végű nevek a balti finn nyelvekkel (finn *joki*, karjalai *jogi* 'folyó'), a *jugo* végű elnevezések pedig a permi nyelvekkel (ősspermi *jug* 'folyó') vannak kapcsolatban. A *jega* végű helynevek tőszavainak megfelelőit is gyakran megtaláljuk a balti finn nyelvekben (vö. *Megrega* és finn *mügrä* 'borz'), de ezek a szavak semmiféle rokonságban nincsenek a speciálisan obi-ugor tőszavakkal. Ami a *nyga*, *nga* végű folyóneveket illeti, azok egy olyan réteget képeznek, amely Zavolocszkaja Csudj nyelvvel van kapcsolatban.¹⁶

A *nyga* (*jennyga*!) formánsnak és a chanti *jink* szónak az egybevetése igen csábítónak látszik, de aligha helyes egyeztetés, mert a chanti szót nem használják toponimiai konstrukciókban. De másképp is lehet magyarázni ennek a formánsnak az eredetét. Így például figyelembe kell venni a genitívusi konstrukció meglétét a finn toponimikában (*nyga* < *n* + *jogi*). De még ha rokonságban is van a *nyga* (*jennyga*) formáns a chanti *jink* szóval, akkor sem kell feltételezni, hogy ez ugor, nem pedig finnugor forrásra nyúlik vissza. A *nyga* végű folyónevek tőszavainak számos elfogadható megfelelője van a balti finn nyelvekben és a mari nyelvben,¹⁷ de nem lehet találni hozzájuk obi-ugor analógiákat. Ami EUROPAEUS ismert példáját illeti (*Pecsenyga* a chanti *pecseieng* „fenyő-víz” szóból), ennek sines bizonyító ereje, mert, először, ez a toponim ugyanolyan meggyőzően magyarázható finn-volgai alapon, másodszor pedig a *pecseieng* nem szerepel az obi-ugor toponimikában.

El kell tehát fogadni, hogy a toponimikai anyag elemzése nem erősíti meg Europaeus hipotézisét. Ezenfelül, ha azt állítjuk, hogy a chantik ősei valaha Archangelszk és Vologda területén laktak (*jega*, *juga* és *jennyga* végződésű toponimika), a manysik ősei pedig, amint A. KANNISTO¹⁸ és A. F. ТУЕР-ЛОУНОВ¹⁹ feltételezi, a mai Komi ASzSzk területén és Perm-területen éltek (*ja* végződésű toponimika), akkor lehetetlen megmagyarázni, hogy a chantik, nyugatról kelet felé vonulva, hogyan előzhették meg a manysikat, és hogyan

¹⁴ I. m.

¹⁵ A. I. ПОРОВ, A belozeroi terület toponimikája. Ученые записки ЛГУ, серия востоковедческих наук, вып. 2. Советское финноугроведение. Ленинград, 1948. 168. l.

¹⁶ L. „Történeti és etimológiai kutatások” című munkámat (Ученые записки Уральского Университета, вып. 36. Szverdlovszk, 1960. 85–126. l.

¹⁷ Lásd „Történeti és etimológiai kutatások” című munkámat.

¹⁸ I. m.

¹⁹ L. alább!

jutottak azoknál keletebbre. Végül, ha az ugor őshazát a Szovjetunió európai felének északi részén keressük, akkor semmiképpen sem lehet megmagyarázni a hosszan tartó ugor-iráni kapcsolatokat, amelyek kétségtelenül tartósabbak voltak, mint a finnugor-iráni és a finn-permi-iráni kapcsolatok.

Nem tanúskodik az ugorok észak-oroszországi őshazájának elmélete mellett az *asz*-ra végződő sok folyónév sem, amelyek ugor eredetét senki sem bizonyította be.²⁰

Nem sokat nyom a latban a feltételezett szamojéd-ugor kapcsolatokra való hivatkozás sem, mert, először a kifejezetten külön szamojéd-ugor kapcsolatok meglehetősen kétségesek, másodsor pedig, még ha lettek volna is ilyen kapcsolatok, nem tudjuk, melyik területen.

Véleményünk szerint az elmondottak alapján teljes joggal tarthatatlannak ítéelhetjük az ugorok észak-oroszországi eredetének hipotézisét.

IV.

A. KANNISTO véleménye szerint,²¹ amelyet A. F. TYEPLUHOV²¹ is elfogadott, ugor törzsek (krónikabeli *Jugra*) népesítették be az Urál-hegység egész északnyugati vidékét (KANNISTO szerint a manysik valaha az Urál nyugati oldalán laktak egészen a Mezeny—Szarapul vonaláig), s csak később szorultak ki innen a permi népek nyomására, és vándoroltak át az Urál keleti lejtőjére. Azonban a KANNISTO—TYEPLUHOV-féle feltevést sem lehet teljesen elfogadni. Így például KANNISTO helytelenül tételezte fel, hogy a *ja*-ra végződő folyónévek mind manysi eredetűek. Számára ez volt a toponimek manysi eredetének legfőbb kritériuma, holott a *ja* hidronimikai formáns orosz földön is igen gyakori.

Ugor típusú toponimika valóban található az Urál nyugati lejtőjén, még a Vicsegda mentén is (v. ö. például a *Szindor* tó nevét),²² de ez nem támogathatja az ugorok uráli eredetének a hipotézisét, mert sehol sem fordul elő nagyobb tömegben mint jellemző ugor toponimikai típus. Nehéz megállapítani, hogy kikhez álltak közel származás tekintetében ezek az Urál-vidéki ugorok, az obi-ugorokhoz, az előmagyarokhoz, vagy valamilyen korábbi más ugor csoporthoz. Legvalószínűbb, hogy az Urál-vidék toponimikája az obi-ugorok későbbi (X—XV. századi) Urálon túlra való behatolásával van kapcsolatban, tehát ezek a földrajzi nevek szupersztrátum jellegűek.

Jellemző továbbá, hogy bármilyen gondosan kutattak is obi-ugor típusú toponimika után a Káma nyugati felének déli és középső részén, a kutatások nem jártak semmi eredménnyel. Az obi ugor toponimika területe az Urál középső részén csak az Urál keleti lejtőjétől kezdődik.²³ Így, a déli Szoszva felsőfolyásánál a XVIII. századi térképek ilyen tóneveket tüntetnek fel: *Volentorszkoje*, *Koltor* („Halastó”), *Jelpijador* („Szent tó”). A *Volentorszkoje* tónév ma is ismeretes.

²⁰ A. P. DULZON feltételezi, hogy az *asz* végű észak-oroszországi folyónévek ugor eredetűek (i. m. 8), de semmivel sem bizonyította ezt a feltevést.

²¹ Idézett művek.

²² A komik ezt *Szindor*-nak (‘rozsdaszínű hely’) nevezik, de ez nyilván népi etimológia (vö. manysi *tur* (északi), *tor* (nyugati) ‘tó’ szavakat és a nyilvánvalóan manysi *Szin-Tur* tónevet Szverdlovsk-terület északi részén).

²³ Vö. a *Kaaskanar* és *Bunar* hegyneveket, amelyek egybevetethetők a manysi *ner* ‘kő, hegy’, *Ner* ‘Ural’ szavakkal.

V.

Az Urál nyugati felének középső részén és a Baskíria területén feltételezett ugor szubsztrátum kérdése nagy figyelmet érdemel, elsősorban azért, mert ezt a területet említi Julianus barát és ezen a területen végeztek pozitív eredménnyel kutatásokat az archaeológusok és az etnográfusok. A nyelvészek azonban mind ez ideig nem tudtak felhozni nyomós érveket az ugorok itteni tartózkodására.

Baskíria toponimikája nyilvánvalóan nem tartalmaz ugor elemeket. D. G. KIJEKBAJEVnek²⁴ az a próbálkozása, hogy ősgor elemeket fedezzen fel a baskír települések neveiben, nem járt számottevő eredménnyel, mert az egyetlen jellegzetes földrajzi név, a *Bisaul-Ungar*, véletlen egyezés is lehet, a nagy számban előforduló *Sidi* típusú nevek pedig, még ha kapcsolatban lennének is a Csud szóval (ami igen kétséges), semmit sem bizonyítanak, mivel a *Csud* szó csak az oroszokkal együtt terjed el az Ural-vidéken. Ami az ősbaskír hidronimikát illeti, zömében nyilvánvalóan nem török eredetű (v. ö. például az olyan neveket mint *Revat*, *Rjazj*, a török nyelvekben hiányzó szókezdő *r*-rel), de erős török hatást mutat. Azonban itt sem fedezhetők fel ugor elemek. Mindenesetre nyoma sincsenek jellegzetes obi-ugor toponimikai típusoknak. Végül, az is elgondolkoztató, hogy a baskír nyelvben nincsenek ugor eredetű szubsztrátumok. Manapság majdnem minden kutató azon a véleményen van, hogy az előmagyarok valamikor a jelenlegi Baskíria területén laktak, és innen indultak el Európa belseje felé. Az említett tények azonban azt mutatják, hogy még ha Baskíria volt is az előmagyarok nyugat felé vonulásának kiindulópontja, maguk az előmagyarok nem sokáig tartózkodhattak ezen a vidéken. Ez nem meglepő, mert a hegyes Baskíria nem lehet ősi lakóhelye olyan sztyeppei népeknek, mint amilyenek az előmagyarok voltak.

Baskíriától északra azonban, az Urál nyugati felének középső részén (a Káma és az Ufa folyó között) vannak olyan földrajzi nevek, amelyeket bizonyos óvatossággal kapcsolatba lehet hozni az előmagyarokkal. Ilyenek például a *Biž*, *Piž*, *Bizar*, *Bizarka* folyónevek, amelyek csak az Urál vidékére jellemzőek, és etimológiailag kapcsolatba hozhatók a magyar *viz*, *viz-ár*, *viz-ér* szavakkal.

Figyelemre méltó az is, hogy elég gyakran előfordul az Urál-vidéken a Tabori falunév (4 toponim), amely a régi magyar *tábor*²⁵ szóval függhet össze. Végül, nem lehet kereken tagadni a *sirím*, *sirim* ('jégkéreg') nyugat-uráli orosz nyelvjárási formák és a magyar *szirom* kapcsolatát (a komiban *tsareim* és az észak-uráli nyelvjárásban *tsarim*, *tserim*), továbbá a jellegzetes nyugat-uráli *sutyom* szó ('ugor') és a magyar *sütni*²⁶ szó kapcsolatát.

Nem lehetetlen tehát, hogy a Káma és az Ufa folyó közti területen valóban volt valamikor előmagyar lakosság, és ez indokoltá teszi, hogy itt keressük Julianus barát „Nagy Magyarországot”.

²⁴ A baskír toponimika problémái: Ученые записки Башкирского госпединститута им. К. А. Тимирязева, вып. VIII, серия филологическая № 2, Ufa, 1956. 230–247. 1.

²⁵ NÉMETH GYULA, Neuere Untersuchungen über das Wort *tábor* „Lager”. ALH. III, 431–446.

²⁶ A *sutyom* szó tehát eredetileg 'kiégett helyet' jelenthetett, utalva az égetéses irtásföld-gazdálkodás korszakára. Lehetséges ennek az érdekes szónak másik etimológiája is (komi *sutem* – termékletlen).

Igen érdekes a *jer*, *jera* végződésű jellegzetes nyugat-uráli toponimika (*Pecsera*, *Biszera*, *Visera*) és a vele kapcsolatban álló *jerty* végződésű toponimika (*Biszerty*, *Kiserty*, *Sziszerty*) nyelvi hovatartozásának kérdése. A *jer*, *jera* formáns és a magyar *ér* ('patak') szó pontos megfelelése, valamint a *Biszer*, *Biszera*, *Biszerty* földrajzi nevek kínálkozó egybevetése a *Bizj*, *Bizjar* nevekkal és a magyar *viz-ér*, *viz-ár* szavakkal arra a gondolatra indítja a kutatót hogy ez jellegzetes előmagyar toponimikai típus.²⁷ Nem lehet azonban elvetni azt a lehetőséget sem, hogy a felsorolt földrajzi nevekből a *szer*, *szerá*, *szerty*, *sera*, *serty* formánsokat állapítsuk meg, amelyek a komi *šor* ('patak') és az udmurt *šur* ('folyó') szavakkal állnak rokonságban. Erre vonatkozólag tanulmányosak még a Káma-vidék *cser* végű (*Ocsor*, *Jancser*) és *ser* végű (*Bakser*, *Timszer*, *Sakser*) víznevei, amelyeket általában permi eredetűeknek tartanak.

Bárhogy nézzük is ezt a kérdést, a *jer*, *jera*, *jerty* végű földrajzi nevek csak előmagyar vagy ősspermi eredetűek lehetnek.

VI.

Legelfogadhatóbb az ugorok déli (dél-uráli vagy kazahsztáni) őshazájára vonatkozó hipotézis. E mellett szól elsősorban az ugoroknak az iráni és permi népekkel való kétségtől igen sokáig tartó kapcsolata. Ezt a kapcsolatot csak azon a területen lehet elképzelni, amely a Káma vidéke (az ősspermi ősrégi lakóhelye), valamint a Volga-vidék és Kazahsztán (iráni törzsek letelepülési helye) között fekszik.

Az ugorok déli őshazájának bizonyítékát elsősorban abban kell látni, hogy a kazah földrajzi terminológiában ugor szubsztrátumok vannak. A Kazahsztán területén használatos földrajzi nevek tanulmányozása azt mutatja, hogy ezek közt a földrajzi nevek közt sok olyan szó van, amelynek nincs megfelelője a többi török nyelvben, de megtalálható az ugor, különösen az obi-ugor nyelvekben. Ilyen szavak például: kazah *tompak* 'magaslat' (vö. manysi *tump* 'lapos tetejű hegy'), kazah *korisz* 'mocsaras, nádas vidék' (vö. manysi *χori*, *kori*, 'hanti *χor*, *kor* 'mocsárvidék'), kazah *olke* 'réthát' (vö. finn *alho*, észak-orosz nyelvjárási *olga* 'lapály, mocsár', komi *ol*, manysi *ul*, chanti *ulík* 'mocsár-erdő'), kazah *or* 'magaslat' (vö. manysi *ur* 'hegy'), kazah *sagil* 'homokdomb', baskír *szagil* 'lejtő, hegyoldal' (vö. manysi *saxl* 'hegy, hegycsúcs').

Nem lehetetlen, hogy a felsorolt kazah szók között török eredetűek is vannak (például *tompak*, *sagil*), de aligha lehet kétséges, hogy a kazah földrajzi terminológiában van ugor (esetleg finn-ugor)²⁸ szubsztrátum. Ezt azért lehet feltételezni, mert az ugor (esetleg finnugor) törzsek valaha az észak-kazahsztáni sztyeppén éltek, és itt érintkeztek az iráni törzsekkel.

A fent említett feltételezést a toponimika adatai is megerősítik. Északkelet-Kazahsztánból feljegyezték az *Ūbagan* (kazah *Obagan*) folyónevet és a *Baszjugan* (kazah *Baszujan*) tónevet. Ezeknek nincs kazah etimológiájuk,

²⁷ Az *a* és *ty* végzések nyilvánvalóan orosz nyelvi fejlemények. Mindenesetre a helybeli tatárok nem mondják *Biszerty*, hanem *Biszer*, a komik pedig a *Viserát* *Viszer*-nek nevezik.

²⁸ Mivel a finnugor nyelvekben kimutatható iráni jövevényszavak egy része még a finnugor korban került át, ezért nem lehetetlen, hogy a finnugorok őshazája határos volt az iráni nyelvterülettel, (vö. a már említett finn *alho* és a kazah *olke*, valamint a finn *oja* 'árok, csermely' és kazah *oj* 'mélyedés, lapály' szavakat).

ellenben igen hasonlítanak a nyugat-szibériai chanti toponimikához (vö. *Jugan*, *Trom-Jugan*, *Vaszjugan* stb.). Végül, az Urálon túli vidék déli részén és Északnyugat-Kazahsztánban sok olyan folyónevet találtak, amelyek nyilván előmagyar eredetűek. Ezeket a neveket az *ar*, *ara* formáns jellemzi (vö. magyar *ár* 'patak'). Ilyenek: *Szinara*,²⁹ *Kunara* (Szverdlovszk-terület), *Ar*, *Szamara* (Perm-terület), *Szanarka* (Cseljabinszk-terület), *Szakmara*, *Szamara* (Orenburg-terület). Ez a típusú toponimika, mint a térkép tanulmányozása mutatja, a sztyeppék határán fordul elő, és mintegy körülövezi az Urál-hegységet.

Végül, a Nyugat-Kazahsztáni-területen van az *Inder* tó. Ugyanezt a tónevet pontosan megtaláljuk Nyugat-Szibériában: *Inderj* (Novoszibirszk-terület), *Indra* (Szverdlovszk-terület), *Jendra* (Chanti—Manysi Nemzetiségi Körzet). Eredetét a chanti nyelvből lehet megmagyarázni (vö. chanti *emtar*, *emder* „tó”).

A délkeleti Urál-vidék és Észak-Kazahsztán hidronimikájában tehát vannak szubsztrátum-szerű ugor elemek. Ez a szubsztrátum-szerű hidronimika ilyen módon alátámasztja a szubsztrátum-szerű szókinés tanulmányozásával kapcsolatban fent említett adatokat.

VII.

Vizsgálataink eredményeképpen a következő következtetésre juthatunk:

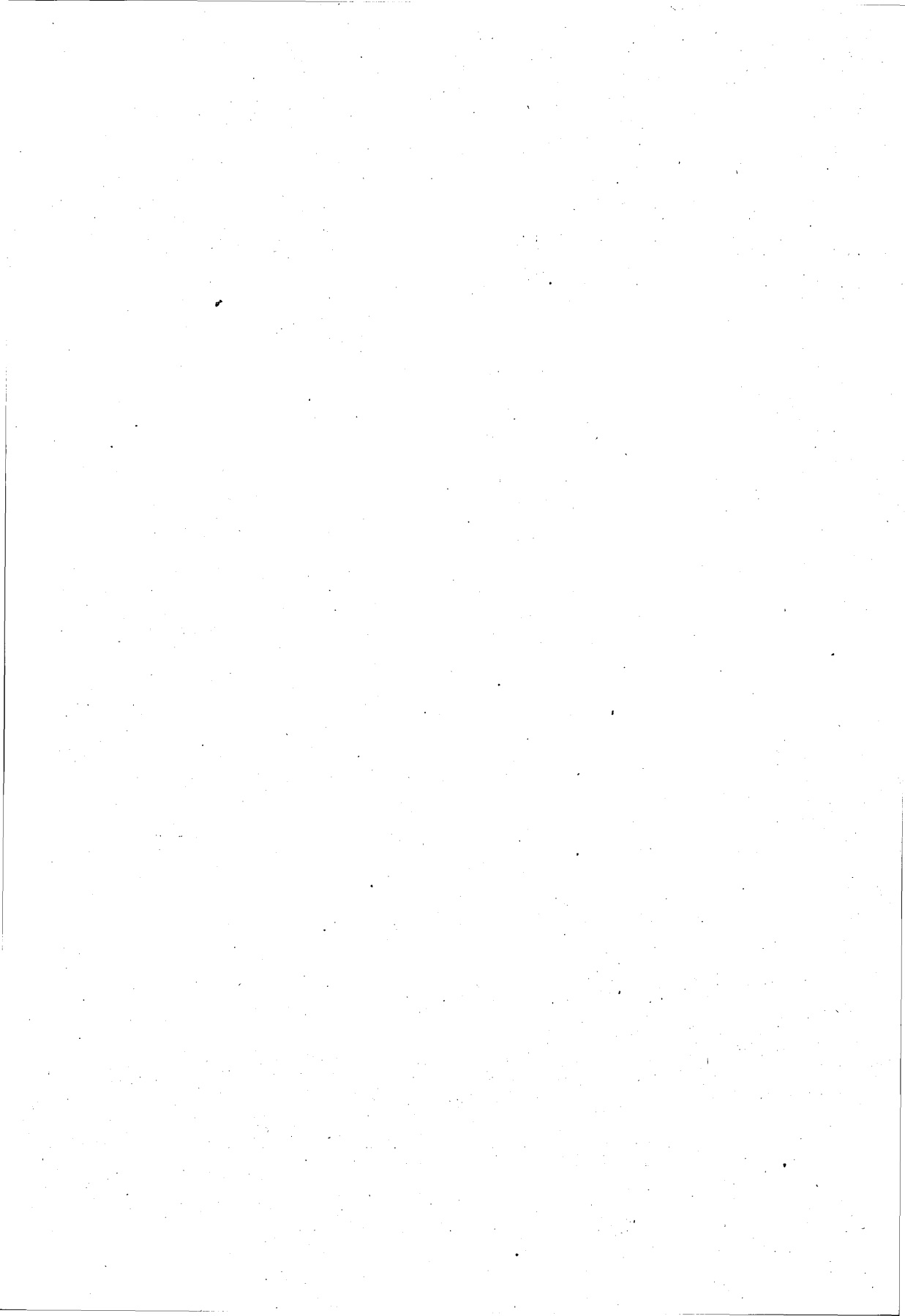
1. A finnugor egység felbomlása után a dél-uráli és észak-kazahsztáni erdős-sztyeppés és sztyeppés területet ugor törzsek foglalták el. Ezen a területen érintkeztek az irániakkal.

2. A törökök előrenyomulása arra kényszerítette az ugorok keleti törzseit (a későbbi obi-ugorokat), hogy az Ob-vidék északi területére vándoroljanak, ahol asszimilálták a helyi „paleoszibériai” lakosságot. Később az obi-ugor törzsek az Urál nyugati lejtőjére is eljutottak.

3. A nyugati ugor törzsek (az előmagyarok) a törökök nyomására északnyugat felé vonultak, és eljutottak a Káma vidékére és Baskíriába. Az előmagyarok kámai csoportja hosszú ideig közvetlenül érintkezett a permi népekkel. Itt, a Káma és az Ufa folyók között volt nyilvánvalóan a „Nagy Magyarország”, ahova Julianus barát eljutott röviddel a tatár—mongol támadás előtt. Az előmagyarok baskíriai csoportját a népvándorlás nyugat felé sodorta.

A. K. MATVEJEV

²⁹ Vö. magyar *szin*- 'tisztá' szót és a *Szindor* (Komi ASZSZK), *Szintur* (Szverdlovszk-terület) tóneveket. Jellemző, hogy a *Szintur* tónévben, ebben a nyilvánvalóan manysi toponimben levő *szin* elemek nincs meggyőző etimológiája a mai manysi nyelvben.

Még egyszer a *-ság* ~ *-ség* képzőről

I. A *-ság* ~ *-ség* képző eredete még mindig nem tekinthető tisztázottnak, noha számos kísérlet történt megfejtésére.

Az első jelentős próbálkozás BUDENZÉ volt (Nyr. I, 348—9). Ő a f. *sää* 'idő, időjárás' ~ md. M. *ši*, E. *či* 'nap (dies, sol)' szavakkal egyeztetette képzőnket. Jelentéstanilag lehetséges a föltevés, hiszen a finnugor nyelvekben számos példát találunk arra, hogy egy 'idő, nap' jelentésű szó elvont képzővé válik (md. M. *šumbra* 'egészséges: *šumbra -ši* 'egészség' és még számos példa az idézett helyen). A későbbi kutatások azonban kiderítették, hogy az egyeztetés hangtanilag tarthatatlan. A f. *sää* magyar megfelelője: *ég* 'Himmel' (NyH⁷ 140), a mordvin szó viszont eredetileg *k-* kezdetű volt, s a finn *kehä* 'Umkreis' stb. szóval függ össze (PAASONEN: FUF. VI, 238—39).

Új etimológiákat állított föl GOMBOCZ (Berzeviczy- emlékkönyv 39—41.). Előbb a f. *henki* 'lélek' ~ cser. H. *žäη* 'Atem, Seele' ~ vog. É. *sēηkw*, *sēηkw* 'köd, gőz, mámor' stb. szavakra gondolt, de ezt az egyeztetést hangtani nehézségek miatt ő maga elvetette. A finn *henki* hangtani szempontból lehetne a magyar *-ság* ~ *-ség* megfelelője, mivel szókezdő *h-*ja eredeti kakuminális affrikátóra vezethető vissza (vö. SKES.), de GOMBOCZ az idézett helyen végül is a finn *huu* (LÖNNR.) 'gast, vålnad, spöke', *huunpurema* (*purema* 'harapás') 'kleine Flecke in der Haut, die sich besonders nach dem Tode eines nahen Verwandten zeigen sollen' ~ md. *tšov*: *tšovzo pátsazo* 'seine Seele', *tšovpátša* 'die Seele' ~ zürj. WIED. *šön* 'Schatten (von verstorbenem)' ~ osztj. *tōηη*, *lūηk*, *žūηk* 'die irdischen Götter, die Schutzgeister des Hauses, des Dorfes' (KARJALAINEN: MSFOu. XXIII 102) ~ vogK. *tow*, *towi* 'Seele' szavakkal egyeztetette a *-ság* ~ *-ség* képzőt. Megjegyezte azonban, hogy bizonyos nehézséget okoz a magyar és a többi finnugor szó között jelentkező hangrendi eltérés (nyelvemlékeink tanúsága szerint ugyanis a *-ség* változat az eredeti), noha ez áthidalható lenne, hiszen biztos etimológiákban is találunk rá példát.

LIIMOLA (FUF. XXXI 105—106) kimutatta, hogy GOMBOCZ egyeztetésének más akadályai is vannak. A szerinte fölteendő fgr. *š- szabályos magyar folytatója hanghiány lenne; a m. *savanyú* ~ f. *hapan* stb. szavak egyezése kétséges (BÁRCZI: SzófSz.), vagy ha egyeznek is, az alapnyelvi előzményben szókezdő affrikátából, nem pedig fgr. *š- ből kell kiindulnunk (PAASONEN: FUF. XII 300; TOIVONEN: FUF. XX 136—138). LIIMOLA megállapításaihoz hozzá kell még fűznünk, hogy a f. *huu* fgr. eredete sem biztos. Szó lehet ugyanis germán kölcsönzésről is: f. *huu* < germ. **huyu* 'sielu, henki': gót *huqs* 'ua.', óészaki *hugr* 'ua.', svéd nyj. *hog-bett*, *houg-bett* 'vatsavaiva, ilkeä tunne vatsassa, nenänsyyhyntä ym., joka ennustaa vieraan tuloa' (SKES.).

2. Újabban megkísérelték a *-ság ~ -ség* képző eredetének problémáját csupán a magyar nyelv adataira támaszkodva megoldani (HORPÁCSI ILLÉS—BALÁZS JÁNOS, *A -ság, -ség képző eredetéhez*: MNy. XLIX, 44—61). A korábbi megfigyelési kísérleteket tárgyalva, HORPÁCSI azzal utasítja el GOMBOCZ magyarázatát, hogy a finn *henki* kései balti jövevény. GOMBOCZ azonban végeredményben a finn *huu* szóval egyezteteti képzőnket, ami pedig a *henki* szót illeti, az nem balti jövevényyszó; HORPÁCSI álláspontja már régen elavult, vö. KALIMA, Itämeren suomalaisten kielten baltililaiset lainasanaat. 1936; HAKULINEN, SKRK. II, 37—39; TOIVONEN, SKES. I, 68—69).

HORPÁCSI egyébként a régi magyar *ség* 'halom' szóból származtatja a *-ság ~ -ség* képzőt, és fölteszi, hogy ez eredetileg gyűjtőnévképző volt. Egy 'halom' jelentésű szóból valóban válhat gyűjtőnévképző, de nyelvemlékeink adatai azt bizonyítják, hogy a *-ság ~ -ség* képző eredetileg nomen abstractum képző volt, s csak később kezdtek gyűjtőnevek képzésére is használni.

Nézzük meg HORPÁCSI példáit! Előbb a gyűjtőnevek legrégibb előfordulásait állítja időrendbe három csoportra osztva:

A) Sokaságot jelentők: *társaság* 'socii, comitatus' JókK. 1450; *jóság*: *jószág* 'bona' JókK.

B) Fokozó értelmű térszínforma nevek: *erdőség*: 1339: Juxta angulum silve Mark appellate, que wlgariter Mark *erdeusege* vocitatur (MNy. II 368) (PAIS D. szerkesztői jegyzete: „Kérdéses! Nb. 1358: »Juxta angulum Silue Mark appellate que wlgariter Mark *Erdeu Zege* vocatur»). — — *helység* 'pagus, villa': LevT. Közlebbi adatot nem közöl, s így nem lehet tudni, melyik évből való az idézet. Nagyon régi azonban nem lehet. — *mezőség* 'locus campestris, planities' JordK. 1516—1519.

C) Valakihez tartozó terület jelentésűek: *ország* 'úrnak alávetett terület, kiterjedés': HB. *uruzag*, 1192—95 — *bánság*: SchlSzőj.: banatus; *bansag*, 1400—1410 — *ispánság*: SchlSzőj.: comitatus: *ispansag* — *hercegség*: SchlSzőj.: ducatus: *hercegseg* — *vajdaság*: SoprSzőj.: „vayvodatus: *vayda/ag*”, 1430—1440.

A példákban kitűnik, hogy legkorábban a harmadik (C) csoportba sorolt szavak jelentek meg. Az A) csoportnál a legrégebbi előfordulás ideje 1450, a B) csoportnál pedig 1516—1519, hiszen az 1339-es *erdőség* adat téves olvasáson alapulhat, a helység adat pedig ellenőrizhetetlen, és a XV—XVI. századnál aligha korábbi. Ha viszont a *-ság ~ -ség* képző valóban egy 'halom, domb' jelentésű szóból keletkezett, akkor az lenne a természetes, hogy a C) csoport szavai legyenek a legkésőbbiek. Előbb kellett volna keletkezniük az *erdő + ség* 'erdő + halom, erdőből egy egész halomnyi > nagy erdő' féle gyűjtőszavaknak, s csak miután a *-ség* már megszilárdult mint gyűjtőnévképző, akkor használhatták az *ország, bánság* stb. szavak képzésére, amelyek már nem egyszerűen 'sok urat, sok bánt' jelentenek, hanem mindazokat a területeket, amelyek az *úr* = király, fejedelem, bán uralma alá tartoznak. Az *ország* 'úrnak alávetett terület, kiterjedés' és hasonló szavakban szerintem nem érezhető a *ség* szó eredeti 'kiterjedés, nagy terület' értelme, mint HORPÁCSI állítja. Helyesebb tehát, ha ahhoz az általános véleményhez igazodunk, amelyet HORPÁCSI kivételével minden nyelvész vall, hogy ti. a *-ság ~ -ség* képzőt eredetileg elvont főnevek képzésére használták. Ezt számos példa igazolja: HB. *uimadsag*-, *birsag*-, *uruzag*; ÓMS.: *scpepfegud*; GyulS. 1310—20: *Habroflag*, *keguffeg*, *beufeg* stb.; KT. XIV. sz. közepe: *scobodflagut*, *dichev seg* stb.; BesztSzőj.: *elenseg*, *keuerseg*, *ember sig*, *nemzeth sig*, *vitez seg*, *ag sig*

stb.; SchlSzőj. 1400—1410: *rakon sag, nemzet seg* stb.; SoprSzőj. 1430—1440: *kiral sag, herceg seg* stb.

De hogyan jöttek létre akkor az *ország*-típusú szavak? Véleményem szerint ezeknél is eredeti elvont jelentésű képzőből kell kiindulnunk. Az *ország, bánság, fejedelemség* stb. szavak nem egy, hanem több jelentésűek. Idézzünk egy pár címszót az ÉSz.-ből: *bánság*: 1) A bán hivatala, méltósága; 2) A bán kormányzása alatt álló terület; *fejedelemség*: 1) Fejedelmi méltóság, hatalom, rang, tisztség. 3) ... a fejedelem uralma alatt álló terület; *királyság*: 1) A királyi méltóság, hatalom, tisztség. 3) ... az a terület, amely a király uralma alatt áll. Nyelvemlékeink bizonyítják, hogy ez a jelentéskettősség már régi nyelvünkben is megvolt: Ha en *orzagomnac* felet megkerended es adatic neked (BécsiK. 59). — *Orzaganac* VII. eztendeieiben: septimo anno regni ejus (BécsiK. 53). Úgy vélem, hogy a 'királyi hatalom, méltóság, tisztség stb.' jelentés az elsődleges, tehát a *-ság* ~ *-ség* képző itt is absztrakt jelentésben szerepel. Ezen szavak konkrét, gyűjtő jelentése ilyesféle összefüggésekben alakulhatott ki az elvont jelentésből: „Kateryna megmarada, az *kyralsag* rea zalla (ÉrsK. 456 b)”. — Ihol mind a *királyság*, mind a *hertzezség*: szabad légy velle, mellyiket felveszed (Heltai: Krónika 37) — Ha a mü felséges császárunk *grófságot* adott, ezek helyett isten holtod után adjon örök boldogságot (TörtT. I 352). — Mátyás ígéri, akármely sorsban is, hűségét Katinkának. Ekkor Podiebrád sejteti vele, hogy rá *királyság* váraozik (Vör.). Végeredményben tehát HORPÁCSI etimológiai kísérlete is sikertelennek mondható.

BALÁZS J. felfogása eltér HORPÁCSIÉTÓL, bár ő is a *ség* 'monticulus' szóból származtatja képzőnek. A fejlődés menete szerinte a következő lehetett: *kerek ség* 'kerek domb' > 'kerek kiemelkedés' > 'kerek alak' > 'valaminek kerek volta, állapota' (56). Ezek alapján azt hihetnénk, hogy BALÁZS a képző elvont jelentését tekinti eredetinek. De, úgy látszik, később megfedlekzik erről, mert a 61. lapon már arról ír, hogy „A *-ság* ~ *-ség* képzőnek tehát eredetibb a terület-, illetőleg helynévképző szerepe, s ebből származhatott gyűjtőnévi, majd általában minden más elvont jelentése is.” Azt, hogy korábban más jelentésfejlődési folyamatot tett fel, itt meg sem említi. Vegyük szemügyre BALÁZS bizonyítékait!

Először az egyes kódexeinkben gyakori *-ségű* végződésről ellátott mellékeveket vizsgálja. Összehasonlítja őket a *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-rétű* szóelemekkel, hogy bebizonyítsa, a *-ség* képző önálló szóból keletkezett, s az alapjául szolgáló szó még nyelvemlékeink korában is általánosan ismert volt. Ezt a megállapítást azzal igazolja, hogy az *-ú* ~ *-ű* melléknévképző — éppúgy, mint etimológiai megfelelői a rokon nyelvekben — csak jelzős főnévhez járulhat: *jó eszű, éles szemű*; vog. *χūram layilap* 'három lábú' stb. Egyes kódexeinkben viszont ilyen kifejezéseket találunk: JókK. 61: „lata zent ferencznek Archaya elewt egy *zefsegew* kere/tett elewt me(n)ny: vidit... *crucem pulcherrimam*” — uo. 78: „Az helyen legottan kewltuala egy *zefsegew* lilium: ...*lilium pulcherrimum*” — BécsiK. 51—52: „*dragalatossegő laňokat*: *puellas speciosissimas*” — BodK. „*egy szépségő asszonyállat*” (Budenz UAI. 273) stb. Itt az *-ú* ~ *-ű*, úgy látszik, jelzőtlen főnévhez járul. BALÁZS úgy magyarázza meg ezen alakokat, hogy fölteszi: a *-ség* még önálló szóként élt a köztudatban, s akkoriban az *egy szépségű lilium* kifejezést *egy szép ségű liliumnak* tagolták, mint ahogy mi ma az *aprószerűt apró-szer-ű-nek* tagoljuk. Kódexeink korából — folytatja — csak a *ség* 'monticulus' szót ismerjük, tehát ebben kell keresnünk képzőnk eredetét.

BALÁZS maga is elismeri, hogy nagyon nehéz feladatra vállalkozik, amikor egy általánosan használt konkrét jelentésű szóból akarja levezetni leggyakoribb elvont főnévképzőnkét. Ezért láthatóan igyekszik kétségbe vonni azt, hogy a képzővé válás korában *ség* szavunknak nemcsak 'monticulus', hanem 'podex' jelentésének is kellett lennie. Érti, hogy feladata szinte megoldhatatlanná válnék, ha a *ség* 'podex' jelentését is figyelembe venné. A szó 'podex' jelentése azonban kétségkívül kimutatható a 'monticulus' jelentés mellett, vö. 1357: Petrum dictum *Vosseggw* (Zala Okl. I. 575), 1402: Johannes dictus *Segges* (Zichy Okm. V 295) stb.

BALÁZS szerint perdöntő az „egy szépségő lilium”-féle szerkezetek tanúsága. Véleményem szerint azonban a kérdéses szerkezetek másképp is magyarázhatók. Figyelembe kell vennünk, hogy a *-ségű* képzős mellékneveknek a kódexek latin szövegében felső fok felelt meg: „*zefsegew kereftett* . . . *cruce* *pulcherrimam*”, „*zefsegew lilium* . . . *lilium pulcherrimum*”, „*dragalatossegő laňokat* . . . *puellas speciosissimas*”. Azért nem kaptak jelzőt a *szépségű*-féle melléknevek, mert superlativus absolutusnak fogták fel őket. Kezdetben nyilván volt jelzőjük, mint a következő példák mutatják: BécsiK. 32: „*igen zep tisztaségő liztet*”, PozsK. 3: „*The dichyeseghes kezeideth nagy kemensegvas zegekwel kereszt fara fezeyteek*”. A latin superlativusokat magyar superlativus hiányában csak valamely nyomatékosító adverbium (*igen, nagyon* stb.) vagy nyomatékosító jelző (*nagy, szép* stb.) hozzáadásával tudták lefordítani. A nyomatékosító jelzőt pedig csak úgy használhatták, hogy a melléknevet a megfelelő elvont főnévvel helyettesítették, s ellátták — az előtte álló jelző miatt — az *-ű* melléknévképzővel. Később azonban a jelző gyakran elmaradt, mert a *-ségű* végződést a superlativus jelének fogták fel, s a *nagy, szép* stb. jelzők kitétele pleonazmusnak hatott. Azonkívül így az egyetlen szóból álló latin abszolút felsőfokot egy szóval tudták magyarra fordítani. Ismeretes, hogy mennyire szolgálai, szóról szóra fordították a középkorban a latin szövegeket, ennek köszönhetjük pl. a csak kódexeinkből ismert „*vala dicsérte-tett*” szerkezetet a latin *erat laudatus* fordításaként (KÁROLY: Igenévrendszerünk 127—133). Hogy a *-ségű* végződés külön jellé vált, s bizonyos mértékig elszigetelődött a *-ság* ~ *-ség* képzőtől, azt az is bizonyítja, hogy a *-ségű* végződés soha nem illeszkedik, holott a *-ség* képző *-ság* változata igen gyakori ugyanazokban a szövegekben (BécsiK. 121: *irgalma//agot, vilagof//ag* stb.). Tudjuk, hogy a képző *-ség* változata az eredeti, s a felsőfok legrégebb jele a *-ségű*, hiszen legkorábbi kódexeinkben is megtalálható. A HB., az ÓMS., a Gyulafehérvári Glosszák és a Königsbergi Töredék szövegében felső fokú alak nem fordul elő. Valószínű, hogy a *-ség* képzős főneveket már akkor elkezdték az *-ű* melléknévképzővel megtoldani, s az így kapott melléknevet superlativus szerepben használni, amikor még általában a *-ség* változat járult mély hangrendű szavakhoz is. Az illeszkedett *-ság* képzős alakok később egyre jobban elterjedtek, de az elszigetelődött és superlativusjellé vált *-ségű* képző megőrizte magashangúságát minden esetben. Bizonyos mértékig analogikus a mai magyar nyelv *leg-* superlativus-praeifixuma, amely szintén megőrizte magashangúságát. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a *-ség* képzőben csak egy palatális magánhangzó veláris párja alakult ki, a *-ségű* szuffixumban azonban két palatális magánhangzó veláris párjának kellett volna létrejönnie.

Mi tette lehetővé, hogy a *szépségű*-féle mellékneveket felsőfoknak érezték? Részben — hangtanilag vizsgálva — az, amit FOKOS-FUCHS így fogalmaz

meg „Der Komparativ und Superlativ in den finnischugrischen Sprachen (FUF. XXX 147—230) című tanulmányában: „In den fiugr. Sprachen wird also das Verhältnis, welches die indoeurop. Sprachen durch den Komparativ ausdrücken, im allgemeinen durch den Positiv bezeichnet, neben dem dasjenige, womit etwas verglichen wird, im Trennungskasus (Abl., Partitiv, Elativ) erscheint. Wo sich neben dieser syntaktische Mittel anwendenden Ausdrucksweise mit ihr parallel oder aber von ihr unabhängig dennoch besondere Steigerungssuffixe entwickelt haben, haben wir es entweder 1. mit emphatischen denominalen Suffixen zu tun, die zum Teil durch ihre die Zusammengehörigkeit, Relativität hervorhebende Funktion, als »affektive Nomen augmentativum- od. intensivum-Suffixe« angewendet, zur Bezeichnung der komparativischen Funktion geeignet wurden, oder haben sich 2. in dieser Funktion hervorhebende Partikeln, Adverbe durchgesetzt, oder aber sind 3. fremde, diese Funktion versiehende Elemente in die Sprache eingedrungen. In den beiden ersten Fällen haben wir es also eig. mit einer okkasionellen Bedeutung des Positivus zu tun: eine expressivere, emphatische Form wird als Steigerungsform empfunden. Dass diese Intensität durch ein — nicht selten seiner ursprünglichen Bestimmung gerade entgegengesetztes, nichts weniger als augmentatives Sprachmittel ausgedrückt werden kann, ist eine charakteristische Erscheinung, die eben umso nachdrücklicher erkennen lässt, dass wir es hier keineswegs mit ursprünglichen Steigerungssuffixen zu tun haben. Wo der Gegenstand, mit welchem verglichen wird, nicht gesetzt wird, zeigt sich in der Anwendung der Suffixe oft noch deutlicher die rein okkasionelle Anwendung des nur durch ein denominales Suffix erweiterten Positivus in dieser Funktion. Dass wir im Samojedischen ähnliche Verhältnisse finden, dass auch hier ein ursprüngliches, zusammengesetztes denominales Suffix, im allgemeinen aber der Positiv gebraucht wird, ja dass der Komparativ »hin- und wieder durch Deminutiv-Adjective ersetzt werden« kann (CASTR., Gr. 189), zeigt nur, dass wir es hier mit einer nicht nur dem Fiugr., sondern auch dem Uralischen eignenden Spracherscheinung zu tun haben. Dass diese Erscheinung sich auch weiter, auf altaischem Gebiete nachweisen lässt, sei für diesmal bloss erwähnt; eine diesbezügliche Untersuchung fällt ausserhalb des Rahmens unserer Arbeit.“ (174—176) További idézet: „Das Md. bietet charakteristische Beispiele dafür, wie Deminutiva — teils weil ihre Form inhaltslos geworden und ihre Bedeutung sich in nichts von der unzureichenden Form unterscheidet, teils weil das Adjektiv in verlängerten emphatischer, nachdruckvoller erscheinen mag — zur Annahme der komparativischen Funktion geeignet werden können. . . Wir werden es auch nicht auffallend finden, wenn ein Deminutivum ebenso auch superlativische Bedeutung haben kann.“ FOKOS-FUCHS számos példával támasztja alá a fönt idézettekét, pl. PAAS. (Chrest.) E *véška, víška* 'klein': dem. *véškine, víškine* 'klein; jüngst (von Geschwistern)': *víškineés koso?* 'wo ist die jüngste?' (SUS. Toim. LXXXIV, 258).

Jelentéstanilag szintén érthető a superlativusszá való fejlődés. Ha valakire azt mondják: szép, az annyit jelent, hogy az illetőben a szépségnek bizonyos vonásait véljük fölfedezni. A szépség fogalma azonban nemcsak valaminek vagy valakinek a szép voltát jelöli, hanem magában foglalja általában mindenkinek és mindennek a szép vonásait is. Ha tehát valaki nem egyszerűen szép, hanem szépségű = szépséges, az annyit is jelenthet, hogy a szépségnek nemcsak bizonyos vonásait látjuk benne, hanem minden vagy legalábbis sok vonását.

Nyelvészeink régen észrevették, hogy a szóban forgó szerkezetek nem illenek bele az *-ú ~ -ű* képzős melléknevek rendszerébe. Úgy látszik, erre már a középkori laikusok is rájöttek, mert az *egy szépségű lilium* és hasonló szerkezetek korán kiszorultak a használatból. A *-ségű* jel helyét elfoglalta a *leg-* praefixum, egyes szavakban pedig az *-ú ~ -ű* képzőt az *-s* váltotta fel, amely nem kíván jelzőt. Ezek aztán gyakran a mai napig is fennmaradtak (*szépséges, gyönyörűséges* stb.).

Láthatjuk tehát, hogy BALÁZS „perdöntő jelentőségű” bizonyítéka más-képp is — véleményem szerint jobban — magyarázható. Az pedig teljesen érthetetlen előttem, hogy miután perdöntő jelentőséget tulajdonít a nem illeszkedő *-ségű* képzőnek, amelyben szerinte világosan érezték a *ség* 'monticulus' jelentést (s ha úgy volt, nyilván a 'podex' jelentést is, hiszen a két-értelműségek kedvelése nyilván nem a legújabb kor találmánya), később arról kezd írni, hogy „... a *-ság* a *-séggel* még mélyebben is összefügghet. Köztudomású ugyanis, hogy nemcsak a *ség* volt gyakori helynevekben, hanem *ság* szavunk is, s akárcsak amaz, ez is 'domb, dombos vidék, erdő' értelemben járta.” (59) Ezek szerint tehát a *-ság* nem illeszkedéssel jött létre, hanem az önálló *ság* 'domb' szóból. De akkor az idézett *dragalatossegő lanyokat* kifejezésben vajon miért nem érezték, hogy az önálló *ság* szó rejlik benne? Hiszen ugyanabban a szövegben gyakoriak a *-ság* képzős főnevek! Ha képzőnk a *ság ~ ség* 'monticulus' főnévből valóban úgy alakult volna ki, ahogy BALÁZS fölteszi, akkor nyilván a *ság*-ot is önálló szónak érezték volna, s *dragalatos-ságú lanyokat* találnánk a szövegben.

A „perdöntő jelentőségű” bizonyíték után újabb bizonyítékok következnek. BALÁZS azt akarja bizonyítani vagy legalábbis valószínűvé tenni, hogy térszínforma-névből vagy testrésznévből válhat elvont képző. Érdekes, hogy itt már belenyugszik abba, hogy *ség* szavunk nemcsak térszínformánév volt, hanem testrésznév is, holott ugyanazon a lapon (55) följebb még vitatta a szó 'podex' jelentését. Mi lehet ennek az oka? Nyilván az, hogy BALÁZS véleménye szerint a *-beli* képző mint analogikus fejlődés eredménye, itt jó szolgálatokat tehet neki. Azzal bizonyít ugyanis, hogy a *-beli*, *-rétű*, *-szerű* képzők, a *mögött*, *felett*, *alatt*, *mellett*, *között*, *előtt* névutók térszínforma-névből, ill. testrésznévből keletkeztek. S aztán fölteszi a kérdést: „Mi teszi még valószínűvé, hogy ilyen elvont jelentésű képző konkrét térbeli viszonyt kifejező szóból származik?” (56). Szerintünk a „még” szócskát nyugodtan elhagyhatta volna, hiszen a fenti szavak egy része melléknévképző, amelyek önmagukban se nem konkrétak, se nem elvontak. A képzett melléknevek konkrétsága, ill. absztraktsága ugyanis általában az alapszótól függ (*aprószerű ~ istenszerű, lábbeli ~ tiszteletbeli* stb.). A példák másik része pedig névutó, amelyek szintén nem bizonyítanak semmit, hiszen a szavak jelentését nem módosítják. Később hivatkozik még *-ért* ragunkra és a német *-lich* melléknévképzőre.

Azután elvileg vizsgálja a kérdést, s megállapítja, hogy „... minden nép fejlődésének kezdeti fokán elsősorban csak a konkrét tárgyakat szokta megnevezni, az absztraktumokat csak a gondolkodásnak, elvonatkoztató képességének magasabb fokán.” Ebben tökéletesen igaza van. Véleményem szerint azonban a magyar nép fejlődésének kezdeti szakaszán már túljutott, amikor *-ság ~ -ség* képzőnk kialakult, s ezért a fenti megállapítás nem bizonyít sem pro, sem kontra.

Ha már az elvi kérdéseknél tartunk, megállapíthatjuk, hogy általában nem tartják valószínűnek, hogy egy közhasználatú konkrét szó, amelynek

sem hangalakja, sem jelentése nem változik meg, elvont képzővé válják. H. PAUL megállapítja, hogy az összetétel utótagjának elvontnak kell lennie, hogy belőle képző válhassék (Prinzipien der Sprachgeschichte 347—51). Szemléltető példák erre a német nyelv következő, agglutináció útján létrejött képzői: *heit*, vö. középelnémet *heit* 'Art und Weise, Beschaffenheit'; — *-schaft*, eredetileg szintén 'Art und Weise, Beschaffenheit'; *-tum*, eredetileg 'Verhältnis, Stand, Würde, Zustand' (I. KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache című munkájának megfelelő címszavait). PAUL megállapításait az idők folyamán ki kellett egészíteni. Így pl. BÁRCZI a szóképzést tárgyaló egyetemi jegyzetében rámutatott arra, hogy konkrét jelentésű szó is szuffixummá alakulhat agglutináció útján. Példa erre a magyar *-szer*. BALÁZS levezetését azonban ez sem igazolja, hiszen a *-szer* rag, nem pedig elvont képző.

Egy másik lényeges feltétele a szuffixummá válásnak az, amit HORGER (A nyelvtudomány alapelvei 142) így fogalmaz meg: szükséges, hogy a szuffixummá fejlődő utótag „önálló használatában elavuljon, vagy legalább jelentés- vagy alakváltozás következtében elszigetelődjék egymástól önálló és összetétel utolsó tagjaként való használata.” Ezt az álláspontot vallja D. BARTHA KATALIN is, aki így ír a *-ság ~ -ség* képzőről: „a *-ság, -ség* képzőnk eredetileg szintén önálló szó volt. Sem etimológiáját, sem eredeti jelentését nem ismerjük, de tegyük föl, hogy az *aggság, gyermekség*-féle összetételekben 'állapot' jelentése volt. Ezek keletkezésekor természetesen még a *ség* önálló szóként is élt a nyelvhasználatban, így a nyelvérzék az összetételekben is érezte önálló szó voltát. Amint azonban önálló használatban megindult az elavulás útján, s egyre gyéribben jelentkezett az élő nyelvben, annál jobban kezdett elhomályosodni a nyelvérzék számára, az összetételekre vonatkozólag is, önálló szóként való használatának tudata. Amikor teljesen elvesztette önálló létét, a nyelvtudat semmiféle önálló szóhoz nem kapcsolhatta többé az említett összetételekben, nem tekinthette többé külön léttel és jelentéssel bíró elemnek, csupán jelentésmódosító végződésnek. Az összetételek előtagjai így váltak alapszóvá a formánssá alakult *-ság, -ség* utótag (most már képző) számára, s az egész összetétel így alakult képzett, illetve származékszóvá.

Nem véletlen az sem, hogy a *nő* és *né* utótagú szóösszetételekben csak a *né* változat vált képzővé, ez utóbbi ugyanis már nem él önálló szóként a nyelvhasználatban, tehát bekövetkezhet a formánssá alakulása, míg az önálló életet élő *nő* változat — bár igen sok összetételben szerepel — nem alakult képzővé” (D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története, 5).

Sz. KISPÁL MAGDOLNA több rokonyelvi szót sorol föl, melyek a képzővé válás útján vannak: „... a rokon finnugor nyelvekben több olyan önálló szót ismerünk, amely igen gyakran szerepel összetétel utótagjaként nem önálló jelentéssel, hanem csak jelentésmódosító funkcióval, vagyis útban van a végződésé válás felé. Ilyenek pl.: manysi: *ut* 'dolog, valami'. Néha még önállóan is használatos, gyakrabban azonban összetételek utótagja, de már csak jelentésmódosító szereppel: *tēne-ut* 'étel', *ajnē-ut* 'ital', *varnē-ut* 'munka' stb.

Ilyen a finn *-kunta* végződés is, melynek eredeti jelentése 'embercsoport'. Ma már önálló szóként nem él, gyűjtőnevek utótagjaként, illetve most már inkább képzőjeként azonban gyakran találkozunk vele: *seura-kunta* 'társaság', *maakunta* 'terület' (*maa* 'föld'), *kasvikunta* 'növényvilág, növényzet', *eläin-kunta* 'állatvilág' (vö. Sz. KISPÁL MAGDOLNA, A magyar nyelv fgr. alapjai. Egyet. jegyzet 65—6. l.).

Hasonló a felfogása Ruzsiczky Évának is (A mai magyar nyelv rendszere I, 342): „Vannak képzők, amelyek önálló szóból keletkeztek: a szó sok párhuzamos összetételben szerepelt utótagként, majd önálló jelentését elveszítve, jelentésmódosító elemmé színtelenedett (agglutinatio).”

A szabályok alól persze szoktak kivételek lenni, de a *-ság ~ -ség* képző valahogy minden alól kivétel, legalábbis úgy, ahogy BALÁZS magyarázza. Nem elvont szóból keletkezett, mint az említett német absztrakt képzők, — önálló használatú alapszava nem avult el, mint a finn *kunta* szó, — nem változott meg alapszavának jelentése sem, mint a *-hat ~ -het* képzőnk előzményénél, — még csak hangtanilag sem szigetelődött el, mint *-né* képzőnk a *nő* szótól.

S itt még egyszer szeretnék visszatérni arra, amit BALÁZS az *egy szépségű lilium*-féle szerkezetekről mondott, hogy ti. érezték volna benne az önálló jelentésű *ség* szót. Ha tényleg érezték — főntebb igyekeztem bizonyítani, hogy nem —, akkor a *szépségű* még jelzős szerkezet vagy legalábbis összetett szó volt. Ha a *ség* még önálló szónak érződött, nyilván önálló jelentése is volt, s az csak 'Hügel' vagy 'Gesäss' lehetett. Ebben az esetben viszont egy olyan kifejezés, mint pl. a *szépségű asszony* csak 'szép dombú asszony' vagy esetleg 'eine Frau mit schönem Gesäss', nem pedig 'szépséges asszony' jelentésű lehetett. Mert habár az összetett szavak értelme nem azonos alkotó elemei jelentésének összegével, az egész szó jelentése, valamint az elő- és utótag jelentése közötti összefüggés világos szokott lenni. Ez alól csak egyes szavak alkotnak kivételt (*szemfényvesztő, agyafúrt* stb.), nem pedig hasonló utótagú összetételek egész sora.

Említettem már, hogy a *ség* 'monticulus' > elvont főnévképző levezés után minden további nélkül a *ség* 'monticulus' > gyűjtőnévképző levezés következik. Szerintem ez a második magyarázat helytállóbb, amely szerint képzőnk a nagyon korán jelentkező *ség* utótagú helynevekből keletkezett volna, pl. 1233: „usque ad illum locum, qui vocatur *Ursegh*” stb. Ennek csak az a hibája, hogy noha minden nyelvben nagy számmal vannak olyan összetett helynevek, amelyek utótagja 'domb' vagy 'hegy' jelentésű (eléig csak a számtalan *-berg* végződésű, germán nyelvekbeli helynevekre utalni), mégsem tapasztaljuk, hogy bárhol is elvont képző lett volna belőlük. Ezért véleményem szerint BALÁZSNak ez az utóbbi feltevése is csak akkor fogadható el valószínű magyarázatnak, ha semmi más megfeytési lehetőség nincs.

3. Ugyanabban az évben, amelyben HORPÁCSI és BALÁZS főntebb tárgyalta cikke megjelent, M. LIIMOLA is írt *-ság ~ -ség* képzőnkéről (FUF. XXXI 104—116). MUNKÁCSI régi magyarázatát eleveníti föl az újabb nyelvészeti kutatások fényében (MUNKÁCSI: NyK. XXII 16; KSz. II 41). A vogulT. *čou, šou, K. šou, šju, L. ši, ši* 'Zeit' szó MUNKÁCSI szerint a magyar *-ság ~ -ség* megfelelője. Ezt az egyeztetést SZINNYEI (NyH³. 105) és PAASONEN (FUF. VI, 238) elutasította, mivel a kérdéses vogul szó szerintük a tatár *čak* 'Zeit, Mass' átvétele. LIIMOLA bizonyítja, hogy a vogul szó nem lehet tatár jövevényszó, mivel a szótagvégi tatár *-k*-nak a vogulban *χ, γ* felel meg, nem pedig *γ* vagy *β* (KANNISTO, Tat. Lehnwörter 12—13, 15—16). A vokalizmus is ellene szól a *čak* szó átvételének. A tatár *a*-nak ugyanis mélyhangú sorok felelnek meg a vogul nyelvjárásokban, s csak a FK.-ban találunk példát a palatalis magánhangzóra. Nincs ok tehát föltenni, hogy éppen a *čak* szó vokálisa vált volna a különböző nyelvjárásokban magas magánhangzóra

(KANNISTO, i. m. 21—24). LIIMOLA lehetségesnek tartja a magyar -ség képző és a vogul szó összetartozását, és újabb adatokkal támasztja alá: (KANN.) TJ., TCs. *tšëü*, AK., KK. *šöβ*, FK. *šüβ*, P. *šjγ*, *ši*, EVag., DVag., AL. *ši* 'mint Munkácsinál'. E magyarázat jelentéstani szempontból nem kifogásolható, s nagyobb hangtani nehézségek sincsenek. Mivel az egyes nyelvjárásokban található labiális magánhangzó nyilván *-ə-ből keletkezett a β hatására (a γ ~ β váltakozás gyakori a vogulban), a vokalizmus megfelelése ugyanolyan, mint *lélek* vagy *mély* szavunkban. A szókezdő mássalhangzó *tš volt, s habár ennek a magyarban általában cs folytatása van, egyes szavakban s-t is találunk (pl. *süly*). Bonyolultabb a szóvégi mássalhangzó problémája, mivel LIIMOLA etimológiája szerint a magyar g-nek vogul β, γ felel meg. Ez az ellentmondás azáltal oldódik meg, hogy eredeti *η-ből indulunk ki. A *η és *ηk sorok között ugyanis gyakori az átmenet. Vannak szavak, amelyekben az ugor nyelveken belül is különböző képviselést találunk: m. *fő*, fej vogAK., FK. *päηk* stb. Négy olyan példa is van, amelyekben a magyar g-nek obi-ugor η, β, v felel meg (*fog*, *tegez*, *zug*, *mögött*). Ez utóbbi négy példával kapcsolatban azonban maga LIIMOLA is megjegyzi, hogy másképp is magyarázzák őket.

Végeredményben az összes eddig ismertetett magyarázatok közül egyedül LIIMOLÁÉ bizonyul valószínűnek. E magyarázatnak csupán kisebb hangtani nehézségei vannak, ezek azonban áthidalhatók.

4. Most én is szeretnék egy régi föltevést új megvilágításba helyezni, amelyet annak idején maga a szerző is elvetett. GOMBOCZRÓL, ill. a finn *henki* 'lélek'-ről van szó.

Egyeztetésem a következő: m. -ség ~ osztjDN. *tšəηk*, Trj. *tšəηk̄*, Ni., Kaz. *šəηk̄*, O. *əηk* 'kuumuus, helle; kuuma' ~ f. *henki* 'hengenveto; elo; sielu; henkilö stb.' ~ lpN. *hægga* 'elo, henki; henkilö stb.' (SKES.). Vizsgáljuk meg az etimológiát először hangtanilag! A fölteendő fgr. alak *tšəηk̄ ~ *tšəηk̄ lehetett. Az első szótag magánhangzója alapnyelvi *e folytatása, mint pl. *él* szavunk megfelelőiben: m. *él* ~ f. *elää* ua., lpN. *oellet*. Az osztjákban az *ə általánosult, akár mint alapnyelvi *ə folytatása, amely az *e-vel változott volna, akár mint osztják redukció eredménye, vö. m. *jég* ~ osztjDN. *žəηk*, Trj. *žəηk̄*, Ni. *žəηk̄*, Kaz. *žəηk* O. *žəηk* 'víz'. A Ni., Kaz. és O. nyelvjárásban mutatkozó eltérést az *i*- okozza; a szabályos megfelelés ugyanis Ni., Kaz. *ä*, O. *ɤ* (STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vocalismus 89), vö. m. *megy* ~ osztjDN. *məŋ-*, Trj. *məŋ-*, Ni., Kaz. *mān-*, O. *mən-* ua. (az osztják példák KARJALAINEN szótárából valók).

A konsonantizmus nem szorul különösebb magyarázatra. A SKES. a finn *henki* szót a felsoroltakon kívül egyezteteti még a votj. *žog* 'helteinen, kuuma' szóval. Ez azonban aligha tartozik ide. A szó elején ugyanis zöngétlen affrikáta volna szabályos. Ez a votják szó valószínűleg összefügg a zürjén *regid* 'schnell, bald' szóval (WICHMANN). A votj. *džog* és a zürj. *regid* szavakat UOTILA is egybeveti (SyrjChrest. 141).

De lehetséges-e a fenti szavak egyeztetése jelentésanilag? Szerintem igen. A szócsalád alapjelentése 'meleg, forró; melegség, forróság' lehetett. Az osztják szó megőrizte az alapjelentést. A következő fejlődési fok nyilván a 'gőz, pára' volt, hiszen csak ezen keresztül érthető a 'lélek' jelentés kialakulása. Erre a jelentésváltozásra jó példa az osztják Ni. *röŋ*, *röŋ*, O. *röŋ* 'melegség, forróság' szó. Egyes nyelvjárásokban már 'pára, köd' jelentést

vett föl: Kaz. *mõürõy* 'maasta nouseva usva', O. *mõürvu* 'maasta, maaperästä. nouseva kylmyys' (több példa Karjalainen szótárában).

Egy 'köd, gőz, pára' jelentésű szóból pedig könnyen kialakulhat a 'lélek' jelentés (vö. m. *lélek* ~ f. *lõgly*). Az utolsó fejlődési fok, az elvont képzővé válás is érthető, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a f. *henki* szónak 'élet' jelentése is van, pl. *olla hengissä* 'életben lenni', *tässä on henki kysymyksessä* 'itt az életről van szó' stb. Az agglutináció ilyen összetételek útján mehetett végbe: *õreg sêg* 'õreg élet' > 'õreg kor' > 'õregség'; *fiatalság* stb.

Elképzelhető az is, hogy a szó már akkor kezdett elvont képzővé válni, amikor még 'gőz, pára' jelentése volt. Ezzel kapcsolatban a következő adatokra szeretném fölhívni a figyelmet (valamennyi FOKOS-FUCHS Syrjäisches Wörterbuchjából): *ru* 'Dampf, Nebel'; *as-ru* 'Eigensinn' (*as* 'eigen; selbst'); *jei-ru* 'Wahnsinn, Irrsinn' (*jei* 'dumm, toll'); *ši-ni-ru* 'Stille, Ruhe, Friede' (*ši* 'Laut, Geräusch, Lärm'; *ni* 'auch nicht'); *jar-rua* 'tapfer, mutig' (*jar* 'zornig, jähzornig, heftig; flink, gewandt', *-rua* 'nebelig'); *as-rua* 'eigensinnig, launenhaft'; *jei-rua* 'dumm; irrsinnig'; *kokni-rua* 'leichtsinnig' (*kokni* 'leicht'), *lok-rua* 'böös, schlecht' (*lok* 'Bosheit, Zorn; Böses, Teufel stb.');

ram-rua 'bescheiden, sanft' (*ram* 'bescheiden, sanft, friedlich, mild, still'); *ši-ni-rua* 'still, bescheiden, sanft'.

A zürjén adatok szerkezetüket, jelentésüket tekintve, nagyjából megfelelnek a magyar *-ság* ~ *-ség* képzős alakoknak. Gyakori, hogy melléknévből főnév + melléknévképzővel az alapszóhoz hasonló jelentésű melléknévet képeznek: *ram-ru-a* mint *szép-ség-es*. A zürjén *ši-ni-ru* pontos megfelelője a magyar *zaj-talan-ság*-nak. Mi teszi lehetővé a fölsorolt zürjén összetett szavak ilyenféle jelentésfejlődését? Véleményem szerint az, hogy a 'gőz, köd, pára' jelentésű szavak gyakran elvont jelentést vehetnek föl, vö. a német „Ich habe keinen *Dunst* davon 'halvány *gõzõm* sincs róla'. Az is érthető, hogy a magyarban általánosan használt elvont képző lett egy 'gőz' jelentésű szóból, míg a zürjénben csak egyes származékokban van meg a *ru*, *rua* elvont értelme. A zürjén *ru* ugyanis továbbra is használatos konkrét jelentésében, míg a fölteendő magyar **ség* 'pára, gőz' szó az önálló használatból kiveszett. A **ség* szó eltűnésének oka szerintem az, hogy hangalakja egybeesett a 'podex' jelentésű *ség* szóval (vö. régi *húgy* 'csillag' szavunkkal).

Végül szeretném megjegyezni, hogy bár LIIMOLA föltevését lehetségesnek tartom, szerintem az én ötletem mégis valószínűbb. Láttuk ugyanis, hogy míg az én etimológiám hangtanilag tökéletes, addig LIIMOLA magyarázatánál föl kell tennünk az -*ŋ*- és -*ŋk*- sorok közötti átmenetet; megállapítottuk azt is, hogy a szókezdő **tš* magyar folytatása általában *cs*, nem pedig *s*.

Jelentés tanilag mindkét föltevés alátámasztható pontos rokonyelvi párhuzamokkal, de talán itt is az én elképzelésem mellett szól az, hogy a zürj. *ru* 'gőz, pára' utótagú elvont összetett főneveket a magyar *-ség* képzős főnevekhez hasonlóan gyakran melléknévképzővel látják el, a LIIMOLA által említett zürj. *lun* 'nap, idő' utótagú elvont jelentésű összetételekhez azonban tudomásom szerint nem szokott melléknévképző járulni. A *lun* szó nem fordul elő a zürj. *ši-ni-ru*-féle szó szerkezetekben sem.

MIKOLA TIBOR

Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához

I.

A fonetika egyes részterületeinek fejlődése igen egyenetlen. Alapvető ismereteink a magánhangzókról már századosakká értek, mire nagyjából hasonló részletességű kép kezdett kirajzolódni a mássalhangzók felépítéséről. Kiegészíthették, javíthatták, sőt bírálhatták az eltelt idő alatt Helmholtz és Bell magánhangzóelméleteit, de egészében biztos alapnak bizonyult mindaz, amit ők a múlt század derekán megalkottak. Egy általánossá vált terminológia és a legkorszerűbb módszerekkel végzett ellenőrző vizsgálatok tanúskodnak mellettük. Máshogyan áll a dolog a mássalhangzókkal. Képzésükről a szubjektív és eszközfonetikai megfigyelés évtizedeken át rengeteg adatot hordott össze, de mindaddig, míg a legújabb elektroakusztikai vizsgáló módszerek nem állottak rendelkezésre, ezek akusztikai megfelelőjéről nem sokat tudtunk meg. Az utóbbi két évtizedben történtek csak kísérletek egyes mássalhangzócsoportok akusztikai alkatának felderítésére (pl. HARRIS 22, HOFFMAN 25, TARNÓCZY 61, HEINZ és STEVENS 24, HUGHES és HALLE 27, stb.)¹ s egyes esetekben az összes mássalhangzónak egységes szempont alapján való rendszerbe foglalására is (pl. WIREN és STUBBS 64, JAKOBSON és HALLE 28, VILBIG és HAASE 63 stb.). Mindezek az erőfeszítések azonban még mind a mai napig vagy bevallottan hézagosak, vagy szubjektív adatokkal terhesek maradtak. E próbálkozások nagyrészt az automatikus hangfelismerés és szintézis műszaki feladatával függöttek össze, s ezért nem igen lehettek tekintettel a beszédhangképzés valószínűségi feltételeire. Csak az utóbbi években jelentek meg olyan közlemények, melyek a hangképzőszervek mechanikai modeljének segítségével igyekeznek kapcsolatot teremteni az elemzett mássalhangzók akusztikai alkata és képzésük között (pl. STEVENS és HOUSE 57). Ilyen feltételek mellett nem meglepő, hogy a mássalhangzók leginkább problematikus csoportja, az affrikáták körül ma sem tud megnyugodni a vita és a „véglegeseknek” ígért megoldásokat újabb és újabb polémia, válaszok és viszonzválaszok követik.

A vita, mint ismeretes, akörül folyik, hogy egyeshangok-e az affrikáták, vagy hangkapcsolatok és van-e az affrikátáknak sajátos képzésük és akusztikai jellegük. Magyar vonatkozásban az affrikátávitát legutóbb KÁZMÉR MIKLÓS (33) foglalta össze és egészítette ki újabb érvekkel. Jelen munka megírására szerzőjét KÁZMÉR MIKLÓS tanulmányának olvasása ösztönözte, remélve, hogy az abban lefektetett állásfoglalást további adatokkal támaszthatja alá.

¹A szerzők neve után levő szám a szöveg végén található irodalmi jegyzékbe utal, utána terjedelmesebb munka esetén a lapszám áll.

Tanulmánya címének megfelelően KÁZMÉR MIKLÓS részletes áttekintést nyújt az idevonatkozó magyar irodalomról, megemlítve a nemzetközi fonetikai irodalomban található legjelentősebb hozzászólásokat is. Lényeges KÁZMÉR MIKLÓS tanulmányában, hogy következetesen keresztülviszi azt, amit már SCSEBBA (52) és FORCHHAMMER (15) ajánlottak: a fonetikai és a fonológiai, azaz a természettudományi és nyelvtudományi szempontok elkülönítését. Ha ugyanis megvan a lehetőség arra — és ezt semmi sem zárja ki — hogy e két szempont ellenkező megállapításokhoz vezet el, akkor megkülönböztetésük elmulasztása megoldhatatlan ellenmondások forrásává válik. A vita eddigi menetét általában éppen ez a tisztázatlanság jellemezte. A magyar affrikáta-irodalom áttekintése és KÁZMÉR MIKLÓS által nyújtott kiegészítése semmi kétséget nem hagy aziránt, hogy nyelvi szempontból a magyar affrikáták elismerten önálló funkciójú egyes hangok, hasonlóan a magyar hangkészlet bármely más tagjához. Ezt a funkcionális szempontú megállapítást a nézőpontok elhatárolása után már semmiféle fiziológiai vagy akusztikai megállapítás nem sértheti. Ennek leszögezése annál is inkább fontos, mivel az affrikátákra vonatkozó fonetikai szempontú megfigyelések — úgy látszik — nagyon is alkalmasak az egyeshang-felfogás kikezdésére. Ebben a tekintetben a magyar fonetikai irodalom éppúgy sem többet sem kevesebbet nem nyújt a kérdés tisztázásához, mint a nemzetközi, ugyanúgy magán viseli annak egyik — előnyösnek éppen nem nevezhető és már FORCHHAMMER (14) által is bírált — jellemző vonását. Hangsúlyozzuk, itt most már csak a fonetikai kérdésről van szó, mivel a fonológiai vélemény kialakítása nyelvenként felmerülő külön feladat. Az említett jellemző vonás pedig így fogalmazható meg: bár a vélemények megoszlanak arról, hogy az affrikáták általában vagy egyedenként hangkapcsolatok-e, vagy pedig sajátos egyeshangok, az utóbbi állítás mégis — hogy úgy fejezzük ki magunkat — csak deklaratív értékű. Maguknak a hangjelenségeknek — tüneményeknek, mondaná LAZÍCIUS — leírása rendszerint vagy nyíltan hangkapcsolatot, vagy a kapcsolat egyik tagjává redukált egyeshangot ábrázol. KÁZMÉR MIKLÓS tanulmányának olvasása is azt a benyomást kelti, hogy szerzője azért is választotta oly határozottan széjjel a nyelvi és a fizikai szempontot, mivel ösztönös és tudatosan is megerősített fonológiai meggyőződésére nézve veszélyesnek tartotta a kísérleti és eszközfonetikai adatokat.² Érthetően nem érezheti felfogása mellett biztos támasznak a többnyire elméleti fonetikusok helyes nyelvi ösztöntől diktált deklaratív nyilatkozatait, melyek mögött az ellenkező következtetést inspiráló leírás húzódik meg. Akár a képzést, akár az akusztikai benyomást tekintjük is, a leírások mind zárról és résről, illetőleg ezek jól ismert variánsairól szólnak. Márpedig: ha egy hangban zár- és réselem egymást követően jelen van, akkor ez a hang — tekintettel arra, hogy mind a zárhang, mind a réshang tipikusan egyszerű hang — nem lehet más mint kapcsolat, esetleg összetétel. Ha csak ez a két mozzanat szerepel az affrikáták képzésében, akkor semmiféle műfogás sem csempészhet ide valami sajátos új mozzanatot. A vélemények általában csak abban térnek el, hogy ki a zár, ki a rés mozzanatát helyezi előtérbe, sőt olykor egyik vagy másik tökéletlenségéről esik szó. Ekkor viszont nem érthető, hogy miért ne lenne az affrikáta csak zár-, illetőleg csak réshangnak tekinthető, ha csak nem kívánjuk bevezetni

² Szükséges e kettő megkülönböztetése, hiszen eszközök bevonása a megfigyelésbe még nem kísérlet — erre már GRAMMONT is figyelmeztetett. Ebben a tekintetben ROUSSELOT nagy művének címe sem találó.

FORCHHAMMER (14) nyomán a „hanyag ejtést” mint új hangképzési módot. (Ez a fonetikai szörnyszülött — a „romlott nyelv” ikertestvére — valószínűleg az idegen nyelvek tanítására szánt gyakorlati nyelvkönyvekből került ki, azokból a könyvekből, melyek felelősek azért, hogy használóik nem tudnak egy francia diftongust, orosz, vagy német hangsúlytalan magánhangzót helyesen kiejteni.) További leírási mozzanatként előfordul elvétve a palatalizáció említése, ami nyilván csak az affrikáták egy részét érintheti, továbbá a zárnak szakaszos felnyílása, a réssel való egyidejű megjelenése. Ez utóbbi magyarázatok lehetőséget nyújtanak a sajátos akusztikai hatás megértésére, csak hogy első pillanatban képtelenségeknek tűnnek és mint ilyenek visszautasításra is találtak (a magyar irodalomban I. KÁZMÉRNÁL, a külföldieket alább).

A következőkben kiegészítésképpen áttekintjük a kérdés legfontosabb nemzetközi irodalmát, különös tekintettel azokra a szerzőkre, akik a zár és rés emlegetésén túl egyéb magyarázatokkal is próbálkoztak.

A külföldi szerzők soraiban, éppúgy mint a hazaiak közt, megtaláljuk a hangkapcsolat és az egyeshang felfogásának híveit. Találkozhatunk továbbá azokkal a kísérletekkel is, amelyek túl kívánnak menni a szokásos zár- és rés-kapcsolat, illetőleg egyesülés magyarázatán, hogy ilymódon biztosítsák e hangsoport önállóságát, belső egységét. Az alábbi szerzők természetesen eltérő véleménnyel vannak atekintetben is, hogy mely hangokat számítsák az affrikáták közé és melyeket ne.

BRÜCKE (4, 82. l.) szerint a német *z* éppúgy két mássalhangzó mint az *x* és az ilyeneket „compositae” névvel illeti. SWEETNÉL (60, 44. l.) a *pf*, *tsz*, és *ts* hangok „combinations”, melyeknél a zár glide-je elmarad. SIEVERS (54, 53. l.) a hangok érintkezésénél tárgyalja az affrikátákat, de saját nevükön veszi számba őket. PASSY (42, 117. l.) szerint a német *z* és az angol *ch* (pl. choose) *tsz*, ill. *ts* igen szoros, „très intime” kapcsolata. SÜTTERLIN (59, 133. l.) véleménye, hogy az affrikáták zárhangok és réshangok kapcsolatából állanak. Egyébként ő az egyetlen, aki a *pf* zöngés párját a *bw*-t említi. LEKY (34, 81. l.) két sort szentel az affrikátáknak mint zár- és réshangok összetételeinek; egyébként a *ps*-t is közöttük említi. LUTHY (35, 15, 29. l.) compound-mixed-nek nevezi az angolban meglévőket, s ezt a következőképp fejt ki: ($d+z+h = j$) és ($t+s+h = tsh$); az alkotórészek követik egymást, de „slightly modified as to connect smoothly”. FORCHHAMMER (12, 90. l.) korábbi véleménye szerint az affrikáták egy zárhangnak és az azt követő homorgán réshangnak kapcsolata; máshol e hangokat röviden összetételnek minősíti, egy sorba állítva őket az aspirátákkal (12, 145. l.). Német mássalhangzói közül itt hiányzik a *z*, melyet máshol (13, 69. l.) Lautverbindung-nak nevez, akárcsak a *tl* kapcsolatot. NOËL-ARMFIELD (41, 48. l.) összetételnek tekinti az affrikátát, de elismeri, hogy ez a nézet nem általános, valamint azt, hogy sokszor egyetlen hang akusztikai benyomását kelti. Végeredményben az angol zöngés *th*-t zárhangként tárgyalja. GRAMMONT (19, 105. l.) igen tágan értelmezi a vitatott hangcsoportot, a *pl*-t is közéjük számítja, nyilván hangkapcsolatként. PIKE (45, 51. l.) egyszerű kombinációknak tartja, amelyek csak gyakori előfordulásuk miatt kaptak külön nevet. CSIKOBAVA (6, 155. l.) összetett mássalhangzóknak tekinti az affrikátákat. FORCHHAMMER 1953-ban (15) már elkülöníti a fiziológiai — mint ő mondja: laletikai —, a fonetikai és a nyelvi szempontokat. A képzés szempontjából ugyanúgy bírálja el őket, mint a „mouilliert”-eket és az aspirátákat: reduzierte Lalemverbindungen. Fonetikailag az alkalmazott hangmeghatározás, nyelvtanilag strukturális megmondolások függvényévé teszi a választ. SCSEERBA

(52) ugyancsak két szempont alapján bírálja el az affrikátákat, fonetikai szempontból elismeri kettősségüket, de pszichologisztikus színezetű fonológiai felfogása szerint határozottan egyeshangok. Érvei közt szerepel a rés-mozzanat nem nyújthatósága is.

DAUZAT (7) már 1899-ben tiltakozott a kettőshang felfogás ellen. SIEVERS (54, 166. l.) fentebb említett felfogása mellett asszimilációknak is nevezi az affrikátákat, jellemzőnek tartja a *pf* és *ts* esetében a zár helyének lényeges eltolódását. BONAPARTE (3) felfogása szerint az affrikáták homogén egyeshangok. NAVARRO--TOMAS és KRÜGER (40) egy spanyol affrikátát tipikus „Bewegungslaut”-ként ír le, melynek egyik eleme sem tartós, hanem pillanatnyi, s így aligha foglalhatja magában a rés-elemeket. BELGERI (2) sokat idézett munkájában az affrikáták mint sajátos egyeshangok szerepelnek, melyekben a zár- és a réselem egyszerre a hang elejétől végéig jelen van, s így az nem ezek összege, hanem vegyülete. BATTISTA (1) is a vegyeshang felfogást vallja. ROUDET (47) szerint sajátos egyeshang, melynél „la tension est occlusive et la détente fricative”. JESPERSEN (29, 105. l.) a német *z-t* a lassan ejtett aspirált *t* önállósult disszimilációs termékének tartja, közelebbi leírást azonban nem nyújt. ROUSSELOT (48, 618. l.) a sajátos *mi-occlusive* ejtés eredményének tekinti az affrikátákat, bár megjegyzi róluk, hogy a hallgatóban kettős artikuláció benyomását keltik. Egyébként a *mi-occlusive* ejtést a palatalizált „mouillé” ejtés továbbfejlődéséből vezeti le és végeredményben a két alapkategória — az *occlusive* és a *constrictive* — között állónak tartja (582. l.). STUMPF (58, 269. l.) az affrikátákat összetétellel magyarázza, de szembeállítja őket a *pt*-féle kapcsolatokkal és mássalhangzódiftongusoknak kívánja nevezni őket. E. RICHTER (46) álláspontja nem egységes. A nem tökéletesen homorgán affrikátákat nem sorolja ide, pl. a *pf*-et. A homorgánok közül a *c* nem-nyújtható erős réshang (Reibelaut), ez nyilvánvaló ellenmondás. A két alkotó mozzanat egybeolvadását hangtörténeti magyarázatokkal indokolja, melyek ilyen úton — egyesülésük után — valóságos „Natlaut”-okká lesznek. Kísérletezett, mint annyian mások, a fordítva lejátszott hangfelvételek módszerével is, amelynek használhatatlanságát egyébként az affrikátákérdés eldöntésében KÁZMÉR MIKLÓS részletesen kimutatta. RICHTER végeredményben aszerint ismeri el egyeshang, illetőleg hangkapcsolat jellegüket, hogy előfordulásuk környezeté meennyiben engedi meg a két alkotó mozzanat egybeolvadását. JONES (30, 591. §.) egységes, igen lassan nyíló zárhangnak tekinti az affrikátákat. Később (32, 164. l.) szintén lassan felnyíló zárhangoknak tekinti őket. Véleménye szerint a rés-mozzanat külön is hallható, ami az összetétel jelleget bizonyítja, de megjegyzi, hogy pl. az angol *ch* nem azonos az olyan hangkapcsolatokban jelentkező hangokkal, mint a *nutshell*-ben található. FORCHHAMMER (14) egy helyen BELGERI vegyeshang teóriáját csak akusztikailag ismeri el és tipikus asszimilációs. ill. redukciós jelenségeknek tekinti az affrikátákat; végső fokon mégiscsak „intime Lautverbindung”-ról beszél. DIETH (9, 239. l.) zárhang és homorgán réshang kapcsolatáról szól, de mégsem vallja azt, hogy az affrikátákat két önálló hangból összetettnek kell tekinteni. Úgy hiszi, hogy kétféle ejtés kompromisszumának eredményei. HÁLA (21) az ejtési folyamat részletes felbontásával próbálja a sajátos akusztikai benyomást magyarázni, immár három mozzanatot különböztet meg: zár, felengedő zár (relachée) és rés. A megfigyelések végtelen finomítása ellenére zárból és résből harmadikat kihozni logikai „tour de force” marad nála is. Egyes oszcillogramjain az affrikáták és a következő magánhangzó határán is zárat lát, ami még összetettebbé

teszi a képet. ESSEN (11) külön cím alatt nem foglalkozik affrikátákkal a zárhangokhoz számítja őket azzal a megjegyzéssel, hogy lassan nyíló zárakról van szó. MALMBERG (36, 59. l.) egy népszerű kiadványban a francia zöngétlen affrikátákat zár és rés típusú hangok kapcsolatának tartja, de azért nem keveri össze őket a hangsoportokkal (pl. *tchèque*, *tsigagne*).

Mint láthatjuk, a külföldi irodalomban éppúgy mint a magyarban hangot kap az a fonológiai meggyőződés, hogy az affrikáták adott esetben egyeshangok, és felszínre kerül az a fonetikai érzés is, hogy az affrikátákat éppoly akusztikai és artikulációs önállóság illeti meg, mint más egyszerűnek nevezett hangokat, sőt, hogy eredeti „*Naturlaut*”-okról, természeti hangokról van szó. Mindezek ellenére hiányzik az önállóságot biztosító specialitás meghatározása és ezért az affrikátákat — különböző utakon — más hangokból vezetik le. E levezetésre pedig bő tér kínálkozik. A nyelvi jelenségek diakrónikus és szinkrónikus szemlélete egyaránt kedvező alkalmat nyújt erre. Így az a tény, hogy az affrikáták más homorág hangok kapcsolatának vonalán fekszenek, arra csábított az írásgyakorlatban, hogy ezt az asszimilációs folyamatot a helyesírásban fordított irányban kifejtsek, s vélt vagy való etimológiák alapján általánosítsák hangkapcsolatként való jelölésüket. A helyesírásnak pedig — mint GERHARDT mondja (17) — nemcsak megalkotói, hanem elrontói is vannak („*die Schreiber die sie verdarben*”) és így a helyesírás az affrikátavita korai csendes küzdőterévé válhatott. Ennek jelentősége nem elhanyagolható a későbbiekre nézve, mert mint de SAUSSURE mondja: „*Ainsi bien que l'écriture soit en elle-même étrangère au système interne, il est impossible de faire abstraction d'un procédé par laquelle la langue est sans cesse figurée; il est nécessaire d'en connaitre l'utilité, les défauts et les dangers*” (50, 44. l.) Nem tudjuk lemérni az íráskép és a tudatos elemző hajlam hatását a kettőshangfelfogás eredetében, de KÁZMÉR MIKLÓS megfigyelései is világosan bizonyítják, hogy a kettőshangfelfogás a nyelvi műveltség arányában hódít tért. Az etimológiát — a SAUSSURE által említett egyik veszélyt — pedig a szinkroniában érvényesíteni még akkor sem jogos, ha a levezetés történetileg helyes. SAUSSURE kissé alább így folytatja: „*C'est le principe même de l'écriture étymologique qui est erroné*” (i. m. 50. l.). Ezen a véleményen van GERHARDT is (17). Ha más is — mint BRÜCKE mondja (4, 82. l.) — az írnokok és a nyelvtudomány szempontja, mégis érdekes az affrikátákkal szemben elfoglalt ösztönös „írnoki” álláspont alakulása. Az írnokban ugyanis egy gyakorlati strukturalista, az ösztönös fonológus küzd a filológussal, aki nemcsak konzervál, hanem magyarázni is kíván. FORCHHAMMER (13, 101. l.) tud róla, hogy az affrikátákat „régén”, nyilván a modern értelemben vett fonetika művelése előtti időkben, mint egyeshangokat tekintették. Egy 1821-ből való latin nyelvű magyar nyelvtan (10, 12. l.) is így ír: „*Plurimi scriptorum, eliminata penitus litera veterum Hungarorum c, compositis cz et cs substituunt tz et ts*”, mivel alább „*Literam porro c... caractere literae inseparabilis insigniri potest*”. KLIPSTOCK nagyvonalúan még a legnyilvánvalóbb *t* és *s* találkozásokat — mint a *geht's*-ben — is *z*-vel akarta írni (59, 133. l.).

A XIX. század szenedélye volt minden jelenséget arra a tetszetős didaktikai formulára visszavezetni, mely szerint kevés egyszerű elemből épül fel a bonyolult és így váltak az affrikáták is összetett hangokká, még hozzá olyan egyszerű elemekből, amelyekről mindenki tudta, hogy éppoly bonyolultak, mint amazok. Ebben az igyekezetben iránymutatóvá lehetett a helyesírás mindenütt, ahol az előbb említett alapokon, vagy más írástörténeti okoknál

fogva több jelet használt egy hang jelölésére. Így például a német *sch*-t is összetett hangnak minősítették, úgyhogy BRÜCKE még 1876-ban (4, 82. l.) is méltatlankodott azon, hogy „újabb tudósok” ezt a hangot egyeshangnak tekintik. Hogy ez mennyire általános nézet volt, mutatja, hogy SIEVERS-nek még 1901-i kiadásában (54, 122. l.) is kell e téren BRÜCKE ellen hadakoznia. Következetlenségről itt nincs szó, hiszen az már SCRIPTURE (51) beszédatomjai előtt is ismert volt, hogy minden beszédhang összetett, a fonák az, hogy míg az ösztönös fonológiai érzék iránymutatásával általában elfogadtak egy gyakorlati meghatározást arra nézve, hogy mi a beszédhang — függetlenül a fonetikai szerkezettől — addig ennek alkalmazását az affrikátáktól a fonetika mindmáig megtagadja. Elismerjük BRÜCKÉVEL együtt (4. 82. l.), hogy üres szócata a kérdés vitája mindaddig, míg megállapodás nem történik a beszédhang meghatározására, csak éppen egyenlő mértéket kell alkalmazni a hangrendszer minden tagjára nézve. Az önálló hang elengedhetetlen fonetikai kritériumaként pedig szükségképp megköveteljük más hangnál elő nem forduló képzési mód és akusztikai hatás jelenlétét.

Azok között is, akik elismerték az affrikátáknak a szinkroniában elfoglalt saját helyzetét, gyakran találunk olyan kutatókat (JESPERSEN 29, ROUSSELOT 48, FORCHHAMMER 14, E. RICHTER 46), akik a nyelvi diakroniából vett érvekkel igyekeznek ezt a helyzetet — ahol lehet — gyengíteni. Ezek szerint az affrikáták hajdani egyszerű és önálló hangok valamiféle — artikulációs eltolódás, helytelen ejtés, növekvő ejtési sebesség, disszimiláció vagy redukció stb. útján — elfajzott leszármazottai. Magától értetődik, hogy efféle gondolatmenet sem nem erősítheti, sem nem gyengítheti az affrikáták képzéséről vallott különböző felfogásokat. Az egyeshangfelfogást — csak olyan adatok erősíthetik meg, melyek csak az affrikátákra jellemző artikulációs és akusztikai sajátosságokat mutatnak ki. Ha ez nem sikerül, a felfogás alapjaiban rendül meg. A negatív bizonyítás fegyver azok kezében, akik az affrikáták önállóságát tagadni kívánják. A helyzet azonban sem a fiziológiai, sem az akusztikai vizsgálatok terén nem érett meg arra, hogy a kérdést lezártnak tekinthetnénk.

A fiziológiai vizsgálatok legfontosabb eszközei, melyek alapján az affrikáták kettős jellegét eddig bizonyították a palatográfia és a kimográfia. A palatogramm azonban nem nyújthat mást, mint az egész artikulációs folyamat legszűkebb állásának statikus képét. Ez pedig egy bonyolult felépítésű artikuláció ábrázolásának csak meghamisítása lehet, hiszen annak csak egy töredékéről ad számot. Éppen ezért ez a fajta vizsgálat mint bizonyíték joggal kihívta HÁLA bírálatát is (21). A kimográfia és az expirációs levegő regisztrálása ugyan már dinamikájában ábrázolja a folyamatot, ezzel szemben mint tisztán mechanikus regisztrációs eljárás sok tekintetben alacsony érzékenységgű ahhoz, hogy minden olyan jelenséget kimutasson, mely az emberi fül által már érzékelhető különbség oka lehetne. Pedig tudjuk jól, az emberi fül érzékenysége bizonyos kereteken belül felveheti a versenyt az elektronikus műszeripar bármely teljesítményével. Ugyancsak elégtelennek kell nyilvánítani az artikuláció elektromyogrammját is, ha meggondoljuk, hogy az artikulációban résztvevő izmok számához, kis méretéhez, mozgékonyságához és bonyolult összefüggéseihez képest az elvezetett akciósáram a lejátszódó bioelektromos történések durva összegezése lehet csupán.

Az akusztikai vizsgálatok negatívuma ugyancsak nem tekinthető végleges ítéletnek. Fentebb láttuk, hogy a mássalhangzók akusztikai alkatának

felderítése általában milyen nagy nehézségek legyőzésével halad csak előre. Az automatikus beszédhanganalizátorok még olyan nyilvánvaló különbségek differenciálására sem képesek, mint az *f* és *h* között jelentkezők (WIREN és STUBBS 64). A fennálló nehézségekre jellemző, hogy nemcsak STUMPF (58, 110. l.) a maga idejében, hanem olyan legújabbkeletű nagyfelkészültségű vizsgálatok, mint amilyenek TARNÓCZYÉ (61), valamint HUGHESÉ és HALLEÉ (27) egy-egy mássalhangzócsoport tanulmányozása során a nehézségekre való tekintettel az affrikátákat eleve kizárták vizsgálataikból. Egyes akusztikai beállítottságú kutatóknak azonban az a véleményük, hogy haladásra nincs is kilátás e helyen mindaddig, míg az affrikáták képzése körül némiképp nem tisztázódik a helyzet (HUGHES és HALLE 27). Mindebben egyúttal újabb igazolását láthatjuk annak, hogy a fonetikában a fiziológiai és az akusztikai szemlélet egymást szükségképpen kiegészítik.

A fordítva lejátszás módszerére vonatkozólag fentebb utaltunk KÁZMÉR MIKLÓS bírálatára.

A negatív fonetikai eredményeket így nem tekinthetjük véglegesnek, de vajon a pozitívumok nyújtanak-e valamit? Mit tudunk az affrikátákról azon túl, hogy réshangok vagy zárhangok, de mégsem azok, hogy réshangokból és zárhangokból vannak összetéve meg nem is. JAKOBSON és HALLE (28) járulékos rés, illetőleg a levegő útjában álló derékszög irányú akadály jelenlétével magyarázzák affrikáták és homorgán réshangok különbségét. RICHTER is (46) sajátos polymorph résről beszél. Ez a különbség azonban nem lehet lényeges, mivel a tiszta réshangoknál is elég bonyolult a helyzet, pl. a fogakon keletkezett örvénylések ott is jelen vannak (HEINZ és STEVENS 24). Egyébként már SIEVERS (54, 119. l.) is kitért erre és szükségesnek tartotta leszögezni, hogy az „interstitialis” zörejek és a fogak és ajkak közti térbe szorult levegő hangja csak másodlagos hangminőségek. MILLER és NICELY (39) mássalhangzók percepciójára vonatkozó vizsgálatait nem tudták megállapítani, hogy az affrikáták esetében segítséget nyújt-e a helyes hangfelismerésben a beszélő szájának vizuális megfigyelése. Ez arra utalna, hogy a „járulékos réseknek” affrikáták esetében az első rezonátor térrel együtt nincs sajátos jelentőségük. Ez alól önként adódó kivétel a bilabiális-labiodentális affrikáta. A hátsó rezonátor teret illetően RICHTER (46) annak emeltségét említi. Ezzel összefüggésben kell megemlékezni arról, hogy mit értett ROUSSELOT pontosabban a „mouillé” jelleg alatt, hiszen szerinte ez és az affrikáta ejtés között már csak fokozati különbség van. Egy helyen (48, 601. l.) ezt írja: „Degrés de dureté, de mollesse, de mouillure. Ces trois états dépendent du degré de tension du muscle qui opère la constriction ou l'occlusion.” Ebből és a továbbiakból egyrészt az derül ki, hogy — mint azt máshol is mondja (48, 276. l.) — a mouillure a nyelv lágyabb, kevésbé mozgékony (medialis) részén képződik, tehát tulajdonképpen a palatalizációval azonos jelenség. Később azt írja, hogy mindez a hallgatóban egy *j*-szerű többlet-hang megjelenésének benyomását kelti. (603. l.) Itt tehát tulajdonképp járulékos hangzásról van szó, ami abból is látszik, hogy ROUSSELOT a constriction és az occlusion kiegészítéseként külön-külön írja le. A mouillé jelleg az alapvető ejtési módnak csak kiegészítése tehát és nem lényeges mozzanata, úgy ahogy HÁLA (21) a palatalizációt szláv affrikáták esetleges, variánsképző járulékanak tekinti. Párhuzamot láthatunk e között a jelenség között és a között, amit JESPERSEN (29, 105. l.) németben a *t* aspiráltságának fejlődéséről ír.

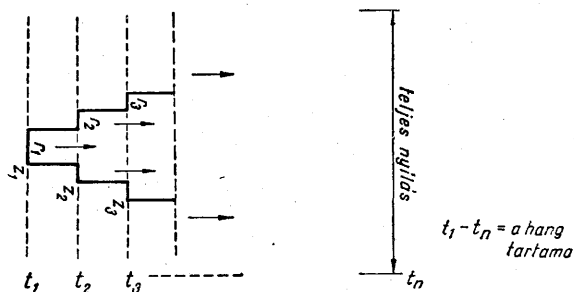
A képzés tulajdonképpeni helyén lejátszódó folyamatról láttuk, hogy ennek megítélése ingadozik a zár és rés minősítése között. Amikor pedig ezek

összetételének tekintik az affrikátákat, akkor a lassan nyíló zár (JONES 32, 164. l., ESSEN 11, 70. l.), vagy éppen a gyorsabb ejtés eredményeként könyvelik el a sajátos affrikáta-hatást. A lassúságot eléggé meggyőzően cáfolják az időtartam-mérések és az, hogy emellett felmerülhet az ellenkező magyarázat, a gyorsabb ejtés is. Ez utóbbi vonatkozásban csak STETSON és MOSES (56) méréseire kell hivatkozni, akik zárhangok leggyorsabb ejtésénél is megtalálták a zármozzanatot, így pl. *t*-nél a minimum 0.08 sec. volt, s ugyanennyi *k*-nál is. STETSON máshol (55) kísérleti szótagoknál és nem valóságos affrikátáknál növekvő ejtési sebesség mellett elérte zárhangok és réshangok összeolvadását, de nem tudjuk, hogy mi lehetett ennek akusztikai megfelelője. Valószínűleg valamiféle természetellenes réshangot kapott.

Érdemesebb figyelni azokra a magyarázatokra, melyek a vegyes akusztikai hatás mögött vegyes artikulációt fedeznek fel. Amikor pedig ezt szerzőik úgy fogalmazzák meg, hogy a két elem — zár és rés — egyidejűleg jelen van a hang egész tartama alatt, akkor igen következetesek azokkal szemben, akik a két ejtémód elvegyüléséről beszélnek ahelyett, hogy olyan elvegyülésről szólnának, amelyben a két képzési mód megtartja eredeti természetét. Látszólag pedig ez utóbbi az abszurdabb nézet. Meghatározásuknál fogva ugyanis a zár felnyílása pillanatnyi történés, két ellentétes állapot átmenetének megfoghatatlan mozzanata, a rés pedig egy jól megfigyelhető, tartós állandósítható állapot. Természetüknél fogva egymást csak követhetik, de nem vegyülhetnek el, mint azt a vegyeshang-felfogás hívei mondják. Ami a folyamat keresztmetszetében látható a pillanatban: ez az, amit éppen a palatogramok tükröznek: vagy az egyik, vagy a másik, de mindkettő egyszerre — ez *contradictio in adjecto*. Érthető, hogy e felfogás mindenkor értetlenségre és merev visszautasításra talált; így foglal állást pl. HÁLA (21) RICHTERREL szemben, aki ebben a kérdésben BELGERIT követi, s FORCHHAMMER is megbotránkozik BELGERI ezen felfogásán (14). Közelebb visz ennek a magyarázatnak megértéséhez az, amit a KÁZMÉR MIKLÓS által idézett magyar irodalomban a zár szakaszos felnyílásáról olvashatunk. Így kiszabadulunk a meddőnek bizonyult zár- és rés-kategóriákból és egy elvileg más hangképzési mód, a periodikus közelébe jutunk. Nem abban az értelemben, mintha zár- és résmozzanat váltogatnák egymást, hanem a következő jelölés értelmében:

$$\{z+r+z+\cdot[r+z+(r+z+\cdot/r+z+\dots)]\}$$

ahol a zárójelek elrendezése arra utal, hogy az egyes zármozzanatokot követő résmozzanatok összegeződnek és a hang végéig kitartanak. Vagy időben ábrázolva a folyamatot:

s így lehetséges, hogy a t_2 , t_3 stb. időpontokban felnyíló z_2 , z_3 stb. záruk a már korábban megnyílt r_1 , r_2 stb. résekkel együtt hallhatók. Ennek a folyamatnak kifejtésére és az alapját képező mechanizmus felderítésére azonban tudtunkkal nem történtek kísérletek, ami érthető, hiszen a hangképzésben résztvevő szervek itt nem végeznek semmiféle periódikus rezgőmozgást abban az értelemben, mint a labiális, apicalis és uvuláris pergetett hangoknál. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy ezek az elgondolások a „zár szakaszos felnyílásáról” a JONES-féle lassú felnyílás elképzelésének vonalán mozognak, úgyhogy az affrikáták zárhang-elméletének fejezetébe tartoznak.

Ki kell még térnünk röviden az affrikátákat kísérő légzési mechanizmus elemzéseire is. De GROOT (20) és STETSON (55) idevonatkozó munkái óta senki sem kételkedik a szótag objektív fonetikai kimutathatóságában. Az is kétségtelen, hogy a hang — bármi legyen is meghatározása — nem oszolhat meg két szótag között. Ugyanekkor már SIEVERS-nél találjuk azt az affrikáta-kritériumot (54, 163. l.), hogy annak a szótag határain belülre kell esnie, annak ellenére, hogy ő nem is tekinti őket egyeshangoknak. Az egyeshangfelfogás gyakran éppen a szótag felépítésében viselt szerepüket használja érv gyanánt és GERHARDT (17) azért kételkedik a német z és pf egyeshangjellegében, mert szerinte megoszthatók két szótag között. Ott ahol valóban ez lenne a helyzet, csakugyan nem lehet egységes hangról beszélni. HOOKAS (26) méréseket végzett mássalhangzók ejtésénél felhasznált levegőmennyiség megállapítására. Azt találta, hogy az affrikátáknál felhasznált levegőmennyiség nem azonos az „alkatrészek”-nél szükséges levegőmennyiség összegével. A németben és a hollandban a ts kombináció — mely az affrikáta-ejtés vonalába esik — a t -ével egyenlő, vagy annál több, de az s -énél mindig kevesebb levegőt igényelt. A felhasznált levegő mennyisége általában független volt a hang környezetétől, míg a pf esetében a környezet szerint változott. Ezek az adatok feltétlenül erősítik az egyeshangfelfogás helyességét. Fel kell figyelniük azokra a szórványos megállapításokra is, melyek az affrikátákat kísérő légzés irányára vonatkoznak. ROUSSELOT (48, 488. l.) breton, orosz és hottentotta affrikátáknál inspiratórikus rezgőmozgást ír le, ugyanígy egy georgiai mouillé k - és s -félénél is. Még érdekesebb SIEVERS megfigyelése (54, 164. l.), aki a tifliszi örmény ts és $tš$ (c és cs) képzésében csak a szájüregben lévő levegő részvételét állapította meg.

Említettük, hogy a korszerű elektroakusztikai vizsgálatok ezideig elzárták az affrikáták részletesebb elemzése elől. MILLER és NICELY (39) alulvágó szűrő alkalmazásával és zaj keverése mellett úgy találták, hogy az elől képzett zöngétlen és zöngés réshangok felismerését az eljárás jobban nehezítette, mint az ugyanítt lokalizált affrikátáét. Ebből talán arra lehetne következtetni, hogy az utóbbiaknál a valamivel mélyebb frekvenciájú jelentősebbek (angol hangokról volt a vizsgálatokban szó). HUGHES és HALLE (27), bár kizárták vizsgálataikból az affrikátákat, mégis közlik az angol zöngés th és affrikátának tekintett zöngétlen párjának energiamegoszlását (frekvencia-függvényben). Összehasonlítva más mássalhangzókkal mintha az eloszlás affrikátáknál egy igen széles sávban egyenletesebb lenne és nem mutat tendenciát szűkebb tartományokra való koncentrálódásra. A frekvenciafüggvényes ábrázolás azonban nem nyújthat hű képet olyan hangokról, melyeknél stacionér állapot nem következik be. Az affrikátákat már NAVARRO-TOMAS (40) a „Bewegungslaut”-ok közé sorolta, azaz olyanoknak tekinti, melyeknél állandó állapot nem következik be. A VILBIG és HAASE (63) által ajánlott és kidolgozott

„Sprachrelief” lenne talán alkalmas az ilyen hangok alkatának hú tükrözésére, mivel azon az energiamegoszlás idő és frekvencia függvényében egyaránt láthatóvá tehető. JAKOBSON és HALLE, akik a legátfogóbb kísérleteket tették (28) a hangrendszer releváns sajátosságainak (*distinctive features*) tisztán akusztikai meghatározására és ugyanakkor ezek artikulációs alapjainak megkeresésére, az affrikáták közös jellemzése helyett azokat külön-külön osztják be valamely más szempont (lokalizáció, rezonátor-sajátosságok stb.) alfajiként. Azért említik valószínűleg a „járulékos rést”, hogy az összes affrikáta közös jellegére adjanak magyarázatot.

Megemlékezünk még HAWLEY és KETTLER (23) vizsgálatairól, akik megfelelő berendezés segítségével egyes hangok ideális, pontszerű forrásának helyét igyekeztek megállapítani az ajaknyílástól mérve hátrafelé. Úgy találták, hogy a pontszerű hangforrás a zöngés *th*-nál hátrébb van mint *d*-nél, de előbbre mint a *z* hangforrása; ugyanígy a *ch* (*cs*) esetében hátrébb mint *t* és előrébb mint *s*. E tényeket az affrikáta fő problémájának szempontjából egyelőre nem tudjuk értékelni.

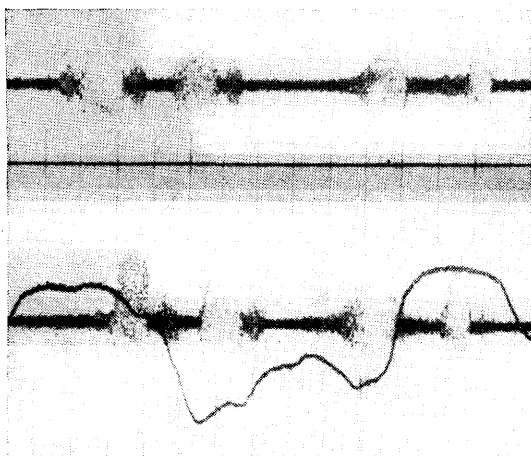
Mindezek a vizsgálatok azonban többnyire csak mellékleletként termelték ki az affrikátákra vonatkozó idézett megállapításokat és most ezért csak két általános következtetést kívánunk inkább aláhúzni. Az egyik az (MILLER és NICELY 39), hogy először a hangképzési mozzanatok tisztázása szükséges az akusztikai vizsgálatok megalapozására. A fonetika története egyébként ezt a tételt általában igazolja. A másik (HUGHES és HALLE 27) az, hogy nagy érzékenyséű elektroakusztikai vizsgálatok az egyedi szórásokat nagymértékben regisztrálják és így nehéz az általánosítás korlátozott számú vizsgálat esetében. Másképp szólva a vizsgálóműszer nem szelektál úgy mint a fül. Ezért a vizsgálatoknak lépésről-lépésre kell haladniuk és előbb a durvább jelenségek (pl. az ún. *gross spectral properties*) feldolgozására kell törekedni. Összevethetjük ezt a kívánságot TARNÓCZY (62) módszerével, aki a lényeges tulajdonságok jobb kiemelésére szuperponált, több személy által szimultán kiejtett hangokat vizsgált, ami az esetleges mozzanatokot háttérbe szorítja.

II.

A fentiekben vázolt helyzet indokoltá tette, hogy olyan fiziológiai tényezők szerepének tisztázására tegyünk kísérletet, amelyeket a fonetika az affrikátáknál mindeddig mellőzött. Ezek egyikének meghatározására kísérletet végeztünk. A kísérlet során arra kívántunk feleletet kapni, hogy mi a hangképző szervek felületi tulajdonságai közül nedvességük szerepe az affrikáták képzésében. A nyáleválasztás szerepének tisztázására először a szájüreg szóbakerülő részeinek nedvszívó anyagokkal történő kiszáritásával próbálkoztunk. Ekkor kiderült, hogy a nedvesség utánpótlása olyan nagymértékű, valamint gyors ütemű, hogy a hangképzésben résztvevő szervek alapos felitálás után is nedvesen maradnak. A szárításra a nyálmirigyek fokozott kiválasztással válaszolnak (erről a jelenségről PAVLOV is beszámolt 43), s valószínűleg ez a mechanizmus védi a szájüreget kiszáradás ellen tartós beszéd alkalmával. Ha mást nem, annyit ez is igazol, hogy a nyálkiválasztás milyen jelentős mértékű és ha bizonyos hangok artikulációjánál csakugyan szükséges (eltekintve attól a szerepétől, hogy a száj szerveinek mozgékonyágát általában

biztosítja, sőt ahhoz elengedhetetlen), úgy bőségesen rendelkezésre áll, nagyobb igénybevétel esetén is. Annyi azonban már ezekből a próbálkozásokból is nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos fokú szárazság elérése mellett az affrikáták valóban kezdenek hasonlítani valódi zárhang-réshang kapcsolathoz (mint pl. a *ksz* összetételben), amiből viszont az következik, hogy az összetétel valóban csak összetétel és még nem affrikáta.

Tökéletesebb és tartósabb szárazság biztosítására atropin beadásával törekedtünk (2 ml 0.1%-os, szubkután befecskendezve) és ez után kb. 20 perccel figyeltük meg az affrikáták alakulását. Az előbb említett hatás fokozottabb érvényesülésének szubjektív észlelésén túl a kísérlet előtt és alatt felvett oszcillogramm összehasonlítása mutatja a különbséget a normális képzéssel szemben (1. ábra). A közölt oszcillogramm a *cica* és *csacsi* szavaknak felel meg. Az ábra felső részén van a normális felvétel. A felvétel sebessége

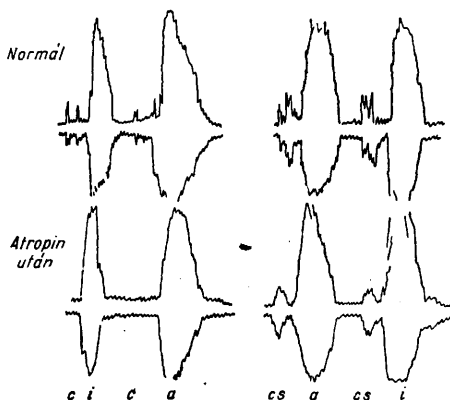

1. ábra

másodpercenként 8 cm, egy köz kb. 0.02 mp. Az amplitúdó beállítása úgy történt, hogy még a magánhangzók nagy energiájú rezgéseinek borítóvonala az ernyő látóterén belül maradjon. A mássalhangzók, jelen esetben a zöngétlen affrikáták erősítése így is elég ahhoz, hogy durvább jelenségek különbségei (gross features) észlelhetőek legyenek. A két felvétel körülményei egyébként azonosak voltak. A normális affrikáták láthatóan „kócosabbak” az atropin beadása után felvetteknél. A „kócoság” egyenetlen energiaeloszlásként értelmezhető az idő függvényében. Frekvenciális sajátosságokról természetesen nincsenek adataink. A két felvétel borítóhullámát az esetleges reprodukciós hiányok pótlására (a rendelkezésre álló papír alacsony érzékenysége miatt egyes nyomok igen gyengék) átmásoltuk átlátszó papírra és hasonló sorrendben közöljük (2. ábra).

Elképzelésünk szerint a kísérlet eredménye akként értelmezhető, hogy affrikáták esetében az artikuláció oly módon játszódik le, hogy abban szerepet kap az érintkező felületeket borító nedvesség. Ez a szerep kétféleképpen is elképzelhető. Egyik hatása a zár felnyílását, vagy ha tetszik, a rés kialakulását módosítja. A nyál viscositása a felületeket bizonyos mértékig egymáshoz köti

és így — bár a nyelv nem rendelkezik olyan finom izomzattal, hogy a zár felnyílásán belül szabályozhatná a rés kialakulását — megfelelő mozdulat esetén mégis apránként, s ha sebesen is, de szakaszosan nyit utat a levegő előtt. Így lehet csak megérteni a „zár szakaszos felnyílását”, vagy másképp, a zár- és résmozzanatok együttes megjelenését (BELGERI stb.) Ezen az alapon lehetséges csak, hogy a már felnyílt résszakasz réshangja mellett mindig újabb zárhangok is megjelennek (lásd fentebb 316. l. vázlatot), sőt az is elképzelhető, hogy a már felnyílt rést újabb nyálkarészecskék odatolulása ismét elzárja s az ily módon megint felnyílhat. Nincs ebben a folyamatban szó szokásos értelemben vett periodicitásról, inkább rendezetlen szakaszosságról, hiszen a rendelkezésre álló

2. ábra

váladék mennyisége, elhelyezkedése, viscositása mind szabadon változó bizonytalan tényezők. Ezért is emlegetik az affrikáták rendkívül „instabil” ejtémódját. Magyarázatot nyer így továbbá az a kétségtelen tény, hogy sok palatogram (pl. HÁLA cikkében a 7. ábrán látható) egyáltalán nem mutat tökéletes zárat, hanem középvonalában — a legszűkebb állásban is — keskeny rés van. Ezekben az esetekben a szűk nyílt maradt rést — feltehetően intervokális rövid affrikátáknál — parányi nyálka membrán zárja el és annak felpattanása vezet be a rés kiszélesedését, de ennek elmaradása mellett is szakaszos, zár-szerű felnyílás következhet.

A szájüreg nedvességének másik szerepe még közvetlenebbül a hangkép módosításában állhat. Így az éppen elváló felületeket még összekötő nyálka membránként kifeszül, majd elpattan, esetleg mikrocseppek képződnek, melyeket azután a kiáramló levegő magával sodor és az útjába kerülő felületekre lecsap. Ezen a közvetett úton nyerhetnek a fentebb említett járulékos rések bizonyos jelentőséget. Ez különösen a velárisan képzett affrikátáknál játszhat nagy szerepet határozott utözörejeket okozva, mivel itt az elülső rezonátor nagyobb mérete elég hosszú út biztosít a cseppecskék részére. Hatásuk azonban határozottan észlelhető frontálisabban képzettek esetében is, csak jobban egybeolvadva a főbb zörejekkel.

Tudatában vagyunk annak, hogy vizsgálataink kis száma — egy személynél egyszeri alkalommal történt vizsgálat — nem teszi eredményeinket feltétel nélkül elfogadhatókká. Első alkalommal azonban ilyen természetű

vizsgálat nem látszott alkalmasnak tömegesebb kipróbálásra (az atropinos kezelés utóhatása igen kellemetlen, s jelen esetben is csak ismételt alkalommal sikerült a szükséges mennyiség megállapítása). Főleg pedig hiányzik a kísérlet akusztikai oldalának hitelt érdemlőbb dokumentálása, ti. objektív megállapítása annak, hogy mennyiben válik az affrikáta a kísérlet feltételei mellett valódi zárhang-réshang kapcsolathoz hasonlónvá. Annyit azonban szabad állítani, hogy kétségtelen a nyálkakiválasztás szerepe és hogy ez az affrikátáknál akusztikailag közvetlenül kifejezésre jut. Ezt egyébként az ellentétes kísérlet a szubjektív megfigyelés számára is megerősíti, ugyanis kellő mennyiségű nyálka biztosítása, vagy a szokottnál kissé több nedvesség felhasználása tökéletesebb affrikátákat eredményez, mint a megfigyelés céljaira ejtett általában kissé száraz hangok.

Annál fontosabb e tényező szerepének kiemelése, mivel a fonetika általában elhanyagolta a szájüreg szerveinek felületi tulajdonságait³. FORCHHAMMER (12) beszél egy helyen a palatalizált és mouillé ejtésnél „fetter Beiklang”-ról, de ez nála, éppúgy mint ROUSSELOT-nál a mouillure, inkább csak analógia (48, 602. l.) az akusztikai benyomás érzékletessé tételére. MEYER-EPPLER szől egy helyen még a felületek érdességéről (38), mely szerepet kap némely mássalhangzó képzésében, azt hangsúlyozva, hogy ennek — mármint az érdességnek — van szerepe, nem pedig az felület technológiai keménységének, amelyet ROUSSELOT hangsúlyozott. Ez utóbbinak — a keménységnek; merevségnek — inkább a magánhangzók képzésében van jelentősége s erre nézve RUSSEL (49) és COTTON (5) modelkísérleteikben bizonyítékkal is szolgáltak. Meglepő, hogy ROUSSELOT figyelmét elkerülte e tényező, pedig egy megjegyzésével éppen ő elgondolásunkat már előre igazolta, sőt mondhatjuk, hogy kísérletünk elődjét már akaratlanul le is írta. A mesterséges szájpaddás használatáról írva ugyanis, mint bosszantó körülményt említi a vizsgált hangok olykori elváltozását. Példaként említi a veláris zárhang zöngétlen válfajának keménnyé válását ott ahol az egyébként „mouillé”, de ennek magyarázatát másban kereste (48, 60 l.). Valójában az történt, hogy az érintkező felületek egyikét — a mesterséges szájpaddást — sikerült szárazon tarrani az artikuláció folyamán és így kapta az affrikáltság részleges eltűnését.

Az itt szóban forgó veláris lokalizációnak azonban külön érdekessége van. A tenuis itt sohasem lehet teljesen affrikáta-színezettől mentes, mert itt a nyelvhát tagolatlan mozgású, lágy domborulata a lágy szájpaddással érintkezve nem is tud tökéletesen tisztán zárat nyitni, nem tudja elkerülni, hogy a nedvesség folytán az adhézió ne érvényesüljön. Ezt a jelenséget már SIEVERS leírta (54, 164. l.), amennyiben a tenuisekre általában jellemzőnek tartott egy bizonyos affrikátajelleget. Mégis a *k*-t emelte ki közülük példaként, s ennél a jelenséget úgy magyarázta, hogy itt a nagy tömegű izom nem tud egyszerre elválni. Ezzel szemben el kell ismerni, hogy bármekkora is az izom tömege, csak mozzanatszerűen válhat le, föltéve ha nem jön közbe az itt tárgyalt

³ A kézirat elkészülte után került kezembe Vértés O. András szívességéből L. KAISER közleménye (Bemerkungen über die Wichtigkeit des Speichels beim Sprechen Monatschrift für Ohrenheilkunde und Laryngo-Rhinologie 62. kötet, 855. l. 1928), mely a nyál szerepére általában és különösen a zárhangok, pergetett hangok és az ún. „glottal catch” képzésénél hívja fel a figyelmet. Kísérletben előidézett különböző mértékű nyáltermelés mellett megállapította, hogy bő nyálfelhasználás mellett a zárhangok kisebb nyomáskülönbséggel és a kimogrammon menedékesebb glide-del képződnek. A közlemény az irodalmi jegyzékben nem szerepel.

némi adhéziót biztosító felületi sajátosság. A többi frontálisabb lokalizációban első pillanatra nehezebb SIEVERS megállapításának érvényét elismerni. Emlekezni kell azonban arra, hogy a magyar tiszta zárhangnak vélt apico-dentális *t* hangunkat az angol mennyire nem tudja mint olyant elfogadni (JONES 32, 142. l.). Arra gondolhatunk, hogy mi csak azért nem vesszük észre azt, amit SIEVERS észrevett, mert a magyarban apico-dentális lokalizációban az affrikáció nem releváns sajátosság. És innen érthető meg talán az angol *t* lokalizációjának hátratólódása a számunkra természetellenes helyzetben apicalis képzéssel, hogy kellőképp differenciálódjék a zöngétlen *th*-től, amelynek helyén (apico-dentálisan) tökéletes tiszta, száraz zár nem könnyen képezhető. Szerepet játszhat ebben a fogak egyenetlensége (a szakaszos felnyílás kitűnő feltétele), az interdentalis rések és a foghiány, ami a fogpótlást megelőző időkből nem elhanyagolható fonetikai tényező lehetett kedvezve a *t* affrikált ejtésének is.

Az említettek alapján úgy véljük, el kell ismerni az affrikáta hangképzést mint önálló, más hangokétól elütő ejtési módot. STUMPF (58, 271. l.) a következő módon osztályozta a mássalhangzó zörejeket: Dauer-, Unterbrechung- és Augenblick-Geräusche; tehát folyamatos, periódikus és egyetlen impulzusszerű zajok. Ez megfelel PETERSEN (44) osztályozásának, aki összevetette velük a megfelelő akusztikai hatást is:

Fiziológiailag :	plosive	vibratory	fricative
Akusztikailag :	pulse	periodic	random.

Ha a frikatív zörejek akusztikai megfelelőjének valamiféle stacionér jelenséget teszünk meg és a „random”, azaz szabálytalan, esetleges feltételek mellett keletkező hangminőséget az affrikátáknak tartjuk fenn — mivel ezeknél a száj szerveitől mechanikailag független, esetleges tényezőt találunk — akkor a táblázat a következőképp módosul:

Fiziológiailag :	zár	pergés	rés	affrikáció
Akusztikailag :	impulzus	periodikus	stacionér	esetleges.

Az affrikáta ejtés ilyenformán — ellentétben DIETH véleményével — éppen nem kompromisszum más ejtési módok között, hanem eredeti, sajátos jellegű képzésmód a többi artikulációs eljárás mellett. E sajátos jelleg önállósága mellett bizonyít az, hogy lokalizációjától függetlenül is megtartja, ill. megtarthatja saját egyéniségét. Így a bühleri „abstraktive Relevanz” által önállóan kiemelhető, mint más, nyelvenként változó saját funkcióval bíró objektív tulajdonságok. MILLER és NICELY (39) megállapították, hogy a vizuális percepció csak rendkívül bizonytalan segítséget nyújt az affrikáták artikulációs helyének megállapításához, mivelhogy a hangképzés helye akusztikailag általában úgyis hamarabb téveszthető el mint annak módja. Ezt a tényt igazolja ROUSSELOT megállapítása, amely szerint bizonyos francia nyelvjárásokban mouillure mellett a lokalizációnak a *t* helyétől egészen a *k*-ig nincs jelentősége (48, 613. l.). FORCHHAMMER (15) ugyanezt mondja svéd és szíami affrikátákról.

Ugyanakkor azonban, ha az affrikáták lokalizációja is releváns, akkor a megfelelő helyeken bizonyos módosulásokkal kell számolnunk. Ezek a módosulások mindenütt a helyi feltételeknek megfelelően alakulnak. Így a labiális affrikátaképzéshez kevesebb nedvesség áll rendelkezésre, mint máshol. Ebben leli magyarázatát ezek tökéletlensége, amelyről STETSON is megemlékezett (55).

Egyrészt a nedvesség itt csak olyan mértékű, hogy bizonyos, a zár felnyílásának ellenálló tapadást biztosítson, s így hiányzanak a leváló cseppecskék (kivéve annál, aki „nyálasan beszél”), másrészt hiányzik az elülső rezonátor-tér, ahol ezek lefékeződhetnének és amely egyébként is befolyásolná a hangkép kialakulását. Kárpótól ezzel szemben az, hogy itt szabad szemmel is megfigyelhetjük az affrikátaképzés egy másik sajátosságát, amely amúgy hozzáférhetetlen marad a megfigyelés számára. A zár szakaszos felnyílása, a zár- és résmozzanatok szimultán megjelenése jól látható, sőt a hang meghamisítása nélkül elérhető az is, hogy egymástól független záruk nyílnak fel, melyek fokozatosan, de nem folyamatosan egyesülnek teljes réssé. Azt is el kell ismerni, hogy a *pf* affrikáta nem homorgánja a bilabiális zárhangnak, de éppúgy helytelen tisztán labiodentálisnak tekinteni. Inkább arról van szó, hogy a bilabiális jelleghez még dentális mozzanat is járul. Mindez a bizonytalanság is mutatja, hogy nem annyira a lokalizáció, mint a képzésmód dominál.

A veláris affrikátákról már fentebb volt szó, és láttuk, hogy ez a lokalizáció nem is igen tesz lehetővé teljesen affrikáció-mentes zárfelnyílást. A homorgán zárhangjától való elkülönülésének nehézsége okozza talán azt, hogy az itt lokalizált affrikáta nem kerül az előbbivel soha funkcionális szembeállításba, sőt hogy így egyáltalán el is terelődik a figyelem affrikáta jellegéről. Kifejezett affrikáltságot említene a hochalemanni nyelvjárásban (SÜTTERLIN 59, 133. l.), továbbá a svájci németben (GINNEKEN 18, DIETH 9, 243. l.), egyes kaukázusi nyelvekben (GINNEKEN 18) és különösen kiemelik az arabban (pl. BRÜCKE 4, 85. l.). Ez utóbbi összefüggésben megemlítjük, hogy egy bagdadi születésű lány ejtésében — megfigyelésünk szerint — ez az affrikáta jelleg egyáltalán nem volt szembetűnő. Mindezek ellenére — s talán éppen ezért — mégsem ezeket tekintik az affrikáták klasszikus képviselőinek, ugyanis nem állnak olyan élesen szembe homorgán zárhangjaikkal. A tipikus affrikáták a mediálisan fekvők, különösen a *c* és *cs* s ezeket is állították mindig a vizsgálatok középpontjába. Ez is oka lehet annak, hogy az ezeknél hiányzó palatális jelleg zavart okozott a definíció kialakításában. Ha ugyanis — mint ROUSSELOT-nál — az emelt nyelvhát lényeges az affrikátákban, akkor azokat a hangokat, melyeknél ez hiányzik, indokoltabb máshová sorolni. A „*mouillure*” ROUSSELOT meghatározásában valóban lehetetlen ott, ahol nagy felületek és lágyabb tömegek hiányzanak, azonban az általunk meghatározott affrikáció más feltételek mellett ugyan, de ilyen helyen is keresztülvihető, sőt olyan tökéletesen, hogy — mint látjuk — éppen ezek lettek az affrikáta prototípusai, azaz a dentális-alveoláris-prepalatális szakaszon képzettek.

Itt kell megemlékeznünk a hátsó rezonátor tér, azaz a subangustialis szakasz szerepéről. Ha igaz az, hogy az affrikáták „*Bewegungslaut*”-ok (NAVARRO-TOMAS), azaz képzésük folyamán nem jelentkeznek stacionér szakaszok, minden állapotuk átmeneti, akkor ez érvényes a rezonátor tér alakulására is. Mivel pedig a hang terjedési sebessége jóval nagyobb, mint a hangképzés folyamán kiáramló levegőé, ezért a hátsó rezonátor könnyen közrejátszhat a hangszín alakításában (MEYER-EPPLER 38). Emlékeztetni kell arra, hogy újabban vizsgálatok folynak (először DELATRE, LIBERMAN és COOPER 8) annak eldöntésére, hogy mennyiben van jelentősége a mássalhangzókat követő magánhangzó formánsai kialakulásának a mássalhangzó hangszínének meghatározásában. A még folyamatban levő kutatások arra mutatnak, hogy főleg zárhangoknál a következő magánhangzó második formánstartományának kialakulása döntő jelentőségű lehet a megelőző mássalhangzó felismerésében. A

menzerath-i Steuerung (37) konkretizálását láthatjuk ebben (MEYER-EPPLER), amint a mássalhangzó rezonátor tere még a mássalhangzó képzése alatt alkalmazkodik a következő magánhangzó képzéséhez, s nincs kizárva hogy valami hasonló nagymértékben közrejátszik azoknál az affrikátáknál, melyeknél a lokalizációnak jelentősége van. A kérdés tisztázása nem könnyű. A hangképző traktus mechanikai modeljeivel és a kézzel festett formánsok hanggá alakításával folytatott kísérleteket kellene ehhez az affrikátákra is rendszeresen kiterjeszteni. A rezonátor térnek a hang egész tartama alatt történő változása tágulás-szerű és ezért lehet alapja annak a megfigyelésnek, mely szerint a hangok lefolyásukban mélyülő összbnyomást adnak. A velárisoknál jóformán teljesen hiányzik a hátsó, a labiálisoknál pedig az elülső rezonátor tér, így az előbbieknél csak az első, utóbbiaknál csak a hátsó tér van ilyen hatással. Ezzel szemben azoknál az affrikátáknál, melyeknél mind a kettő szerepelt játszhat, pl. egy intervokális *cs* esetében, ellenkező irányban alakulhatnak: a subangustialis tér csak tágulhat, míg az elülső aszerint változik már a mássalhangzó kiejtése alatt (Steuerung und Koartikulation !), hogy labiális-e a következő magánhangzó vagy sem. Ezek a megfontolások arra utalnak, hogy a felsorolt tényezők nagyon komplex módon befolyásolják az affrikáták hangszínét és felismerésüket is.

Az irodalom áttekintése azt mutatta, hogy a réshangok, de különösen a sziszegő hangok akusztikai felépítéséről nem sokat tudunk, de annyi bizonyos, hogy ezeknél szerepelnek az összes beszédhangok közül a legmagasabb frekvenciák (akár 10 000 Hz fölött, TARNÓCZY 61). Ezeknek a rezgéseknek keletkezéséről sem tudunk részleteket, habár biztosan olyan sűrűlő zörejjel állunk szemben, amelyeket örvénylő mozgások is módosítanak. A zárhangoknál nyomáskülönbség hirtelen kiegyenlítéséről van szó, réshangoknál nyomáskülönbség fenntartásáról a kiegyenlítés lehetőségének megnyitása mellett. Ezért a legnagyobb ez utóbbi hangok levegőigénye. Az affrikátáknál nemcsak a zörejkeltő folyamatokról, hanem ezeknek nedves felületekkel történt kialakításáról van szó. A zármozzanatok, a mikrocepppek és buborékok úgy látszik alacsonyabb frekvenciákat kevernek a sűrűlő réshangokba, megzavarják az egyenletes nyomáskiegyenlítés törekvését, de ugyanakkor enyhítik a zárhang jelleg mélyebb tömörségét is. Ezért lehet egyenletesebb energiaeloszlásuk a spektrum igen széles tartományában. A réshangokénál alacsonyabb frekvenciák jelentőségét itt nemcsak egy korábban idézett kísérlet látszik igazolni, hanem az a megfigyelésünk is, hogy időskori hallásgyengülés esetén az affrikáták elvesztik affrikátaszínüket és bizonytalan réshang benyomását keltik. Tudjuk ugyanis, hogy a fül érzékenysége „frekvenciafüggő” és ez 3000 Hz körül a legnagyobb. Idősebb korban éppen ez a legérzékenyebb tartomány veszít teljesítőképességéből. Emellett fel kell tételeznünk, hogy a parányi membránok elpattanása és a mikrocepppek viszonylag kis energiájú rezgéseket keltenek csak, úgyhogy ezek a részletek ezért is könnyen veszendőbe mehetnek.

Az előadottak értelmében magyarázatot kapunk azokra az ellenmondásokra is, amelyek az affrikáták megnyúlása körül hangzanak el. Ilyen pl. RICHTER „nem nyújtható réshang” meghatározása és SCSEBBA hasonló problémája. Ha az affrikáták valódi zárhang-réshang összetételek lennének, akkor megnyújtásuk a zárelem, illetőleg a réselem meghosszabbításának eszközeivel lenne keresztülvihető. Ha pedig csak az egyik vagy csak a másik eszközzel történne megnyújtásuk, a két elemnek mind határozottabban el kellene különülnie. Ez azonban nem történik meg, mert az affrikáták sajátos jellegük

elvesztése nélkül is határozottan nyújthatók, persze nem abban a mértékben mint egy tiszta réshang, hanem csak annyira, amennyire a rendelkezésre álló nedvességkészlet kissé megnyújtott és erőteljes artikuláció mellett is érvényesítheti hangszínező hatását. Ismételni kell azonban, hogy a megnyújtott, illetőleg a geminált affrikáta is elejétől végéig affrikátajellegű, hacsak nem valami gondosan ejtett kísérleti egyedről van szó. Ezek a „gondosan” ejtett affrikáták lehettek egyébként a sok félreértés fő okozói. Így állt elő az a helyzet, amelyben természetüknél fogva állítólag gondatlanul ejtett hangokat fokozott gondossággal ejtettek vizsgálat céljaira és a kapott, valóságban nem is előforduló kísérleti variánsokat tették meg a leírások alapjává. Az összes zárhang-réshang összetételű, gyors és lassú, erős és gyenge, gondos és gondatlan affrikáta mind ilyen kísérleti variáns lehetett.

Ha az affrikáta-ejtés sajátos jellegét bizonyítani tudjuk — s ez fentebb talán sikerült — illő, hogy ez a hangtípus a zár- és réshangok mellett a fonetikus rendszerben is elfoglalja a megillető helyet. Az affrikátajejtés a másik két artikulációs mód mellett a hangképző szerv egész hosszában bárhol résztvehet a hangképzésben és egyaránt van zöngés és zöngétlen realizációja. Valószínű, hogy a zöngés affrikátáknál nehezebb lenne kimutatni a nedvesség-részecskék szerepét, mivel azok kis energiáját a zöngéesség elnyomja, s ezért nincs is rájuk annyira szükség. De éppen az a tény, hogy a zöngés affrikáták ejtése ugyanazokat a kérdéseket veti föl, mint a zöngétleneké, hogy akusztikai hatásuk legalább olyan mértékben sajátos mint a zöngétleneké, továbbá, hogy ugyanúgy viszonylanak a zöngés homorgán rész- és zárhangokhoz, mint a zöngétlen triászban, mindezek azt mutatják, hogy az affrikátajejtés, amely — mint láttuk — a nedvességnek szerepet biztosít, olyan különleges jellegű, hogy ez a sajátosság akkor sem vész el, ha a nedvességrészecskék érvényesülését járulékos mozzanat, — a zöngéesség — el is fedi. Magának az affrikátajejtésnek kinesztétikai élménye olyan különleges sajátosságú, hogy a zöngéesség mellett is érvényesül akusztikai sajátossága. JESPERSEN is említi (29, 163. l.), hogy a zöngés és zöngétlen affrikáták fejlődése párhuzamos folyamatok. SHEVELOV (53) is rendszertani érveket talál a zöngés affrikáták szereplésének magyarázatára.

Az affrikáták képzéséhez kapcsolódó kinesztétikai élmény rendkívül mélyen begyökerezett lehet. Míg egyes hangok ejtésének állását a szervek csak nehezen találják meg, mert az egy igen szűk ingadozási sávon belül fér csak meg, addig az affrikáták ejtése hanyag (FORCHHAMMER 14) és rendkívül „instabil” (DIETH 9, 241., GRAMMONT 19, 105. l.) artikulációban is jól felismerhetők. FRÖSCHELS (16) különösen az *s* hang ejtési nehézségeit emeli ki, azét a hangét amely állítólag alkatrésze egy igen karakterisztikus affrikátának. Hozzájárulásként a kérdés tisztázásához közlünk néhány, óvodásokon tett megfigyelést. Találomra kiválasztott 15 hároméves gyerek közül a *cs*-t mindegyik, míg az *s*-et csak hat tudta helyesen ejteni. Idősebb korcsoportokban ez a különbség nem ilyen egyértelmű — ha egyáltalán vannak még kiejtési nehézségek — bár nem fordul az *s* javára sem. Felsőbb korcsoportokban valószínűleg nem-típusos zavarok közbenjöttéről van már szó, amelyek elemzésére nem állt módunkban kitérni. Egyébként az *sz-c* relációban egy 15-ös négyéves csoport 15 helyesen ejtett *c*-jével szemben 11 helyes *sz* állott. Az arány alacsonyabb korcsoportban jelentősen romlott a *c* kárára. Egy fentebb említett szempontra emlékezve azonban, a dentális affrikáta helyzetét nehéz egyértelműen elhatárolni homogén zárhangjától és ezért ez az adat csak kritikával

lenne fogadható. Az *s* kifogástalan ejtése azonban — legalábbis az ember beszélszerveknél — kétségtelenül egy nehezen megtalált pozíció tartós fennállását feltételezi, míg az affrikáták ezzel szemben igazi „Natlaut”-ok, ahogy E. RICHTER mondja (46), hiszen szerinte egyikük-másikuk még az állatvilágban is megvan. Az állatvilág párhuzama itt nem sokat bizonyíthat ugyan, de az bizonyos, hogy az affrikáták némelyike valóban közel áll sok természetes mozgási és hallási érzethez egyaránt (csókolózás, csámcsogás stb.).

Az affrikáták jól beleillenek az ismert PAGET-STETSON-szemléletbe, mely szerint a beszédhangok nem annyira önállósult hangkvalitások, mint inkább hallhatóvá lett mozgások, tehát a hang hallása képzésének kinesztétikus élményét indukálja és tulajdonképp ezen az úton ismerhető fel és azonosítható. Ha ez a felfogás nem tart igényt szükségképpen genetikussá kérdések megoldására is, akkor feltétlen sok igazságot rejt magában. A kinesztétikai és az akusztikai élmény a beszédben és a hallásban okvetlen kiegészítik és támogatják egymást. Egyikük épsége a másikuk sikeres reprodukcióját feltételezi. Ennek az összefüggésnek tulajdonítható pl. bizonyos hangjelenségek nagy mozgósító ereje az izomtevékenységre. Az affrikátákra mindez alkalmazható.

A kinesztétikus élmény sajátosságának vonatkozásában érdemel figyelmet az affrikáták levegőfelhasználásáról szóló említett néhány adat is. Az inspirációval vagy csak a szájüregben foglalt levegő felhasználásával való képzés egyetlen más hangsoportnál sem bírhat ilyen jelentőséggel és egészen speciális helyet biztosít az affrikátáknak a beszédhangok között. Ehhez hasonlóítható specifikus jelleg talán csak az általunk kevésbé ismert csettintő hangokat jellemezheti.

A beszédhangkeltéshez szükséges nyomáskülönbség létrehozása általában a külső nyomásviszonyokhoz képest túlnyomás keltésével történik. A vákuum-keltés technikájával csak az affrikáták képezhetőek teljes természetességükben és természetes könnyedséggel. Emellett egy részüknél — éppen a legjellemzőbbeknél — a képzés lehetséges levegőáram felhasználása nélkül, mint ahogy nem kell a sáros talajon való járás hallhatóvá tételéhez sem más, mint a nedves lágy felületek elválása. (A száraz talajon való járásnál a felületek elválása nyomáskülönbséget biztosító tér nélkül elvileg tökéletesen zajtalan: — pedig a zár megnyílása sem más!) Ezeknek a megfontolásoknak alapján is külön hely illeti meg az affrikátákat a beszédhangok nem is túlnépes családjában.

Az affrikáták „természetes” artikulációs jellegüket az akusztikai nézőpontból is jól alátámasztják. Gazdag kifejező erejüket minden nyelv (amelyben megvannak) bőven felhasználja. Talán nem véletlen, hogy magyarban sok olyan jelentés fűződik használatukhoz, melyek nedves felületeken lejátszódó folyamatot jeleznek. Ez persze nem általánosítható még egy nyelven belül sem, tagadhatatlan azonban, hogy hangutánzó szerepük magyarban sok esetben objektív akusztikai sajátságok megegyezésén alapul.

SHEVELOV mindenesetre egy jellemző című munkában („A latent phoneme in making: the affricate *dz* in Slavic”, 53) a magyaron kívül fekvő területen írja le, hogyan befolyásolja az onomatopoeitikus jelleg egy affrikáta hang sorsát a nyelvi rendszerben.⁴

BUTTLER JÁNOS

⁴ Munkám néhány részletében dr. Hollós Olivér főorvos és a budapesti Városmajor utcai Óvoda vezető óvónője is munkatársai nyújtottak támogatást. Segítségüket itt köszönöm meg.

Idézett művek jegyzéke

- Rövidítések: ANPE = Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentale.
 JASA = Journal of the Acoustical Society of America.
 ZP = Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft.
- Folyóiratok neve után kötetszám, lapszám, majd évszám van.
1. BATTISTA: cit. Richter, 146. sz. alatt.
 2. L. BELGERI: Les affriquées en italien et les autres principales langues européennes. Grenoble, 1929. cit. HÁLA, 1. 21. sz. alatt; KÁZMÉR, 1. 33. sz. alatt és még mások.
 3. L. BONAPARTE: cit. RICHTER, 1. 46. sz. alatt.
 4. E. BRÜCKE: Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute. II. Aufl. Wien, 1876.
 5. J. C. COTTON: Resonance in Soft-walled Cylinders. JASA 5, 208. 1934.
 6. A. C. ЧИКОБА: Введение в языкознание. Часть I. Москва 1952.
 7. M. DAUZAT: La Parole, 1899. 619. old. cit. Rousselot, 618. old. 1. 48. sz. alatt.
 8. P. C. DELATTRE, LIBERMAN and COOPER: Acoustic Loci and Transitional Cues for Consonants. JASA 27, 769. 1955.
 9. E. DIETH: Vademekum der Phonetik. Bern, 1950.
 10. Epitome institutionum grammaticarum. Tomulus I. Budae, 1821.
 11. O. VON ESSEN: Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin, 1953.
 12. J. FORCHHAMMER: Die Grundlagen der Phonetik. Heidelberg, 1924.
 13. J. FORCHHAMMER: Kurze Einführung in die deutsche und allgemeine Sprachlautlehre. Heidelberg, 1928.
 14. J. FORCHHAMMER: Zur Lösung des Affrikatenproblems. ANPE XVII. 9. é. n.
 15. J. FORCHHAMMER: Zum Affrikaten-Problem. ZP 7, 403. 1953.
 16. FRÖSCHELS: cit. L. Mes, ANPE IV. 127. 1929.
 17. D. GERHARDT: Nocheinmal die schriftdeutschen Affrikaten. ZP 6, 57. 1952.
 18. J. VAN GINNEKEN: Proc. of internat. Congr. of Phonetic Sciences. ANPE VIII—IX, 1933.
 19. M. GRAMMONT: Traité de Phonétique. 3. éd. Paris, 1946.
 20. A. W. DE GROOT: La syllabe. Essai de synthèse. Bulletin de Soc. Linguistique XXVII, 3. Fasc. 1. 1926. cit. ANPE I. 128. 1927, és A. Rosetti: Mélanges de linguistique et de philologie. Copenhague—Bucaresti, 1947. 36. old.
 21. B. HÁLA: Une contribution à l'éclaircissement de la nature phonétique des affriquées. ZP 6, 77. 1952.
 22. K. S. HARRIS: Some Acoustic Cues for the Fricative Consonants. JASA 28, 160. 1956.
 23. M. E. HAWLEY and A. H. KETTLER: The Apparent Source of Speech in the Mouth. JASA 22, 365. 1950.
 24. J. M. HEINZ and K. N. STEVENS: On the Properties of Voiceless Fricative Consonants. JASA 33, 589. 1961.
 25. H. S. HOFFMAN: Study of Some Cues in the Perception of the Voiced Stop Consonants. JASA 30, 1035. 1958.
 26. W. HOOKAS: Luftverbrauch bei plosiven und Frikativen. ANPE XII, 51. é. n.
 27. G. W. HUGHES and M. HALLE: Spectral Properties of Fricative Consonants. JASA 28, 303. 1956.
 28. R. JAKOBSON and M. HALLE: Phonology in Relation to Phonetics. in L. Kaiser: Manuel of Phonetics. Amsterdam, 1957. 215. old.
 29. O. JESPERSEN: Lehrbuch der Phonetik. Leipzig, 1920.
 30. D. JONES: An Outline of English Phonetics. Cambridge 1932.
 31. D. JONES: The Pronunciation of English. II. ed. Cambridge 1937.
 32. D. JONES: An Outline of English Phonetics. Cambridge. 1957.
 33. KÁZMÉR MIKLÓS: A magyar affrikázaszemlélet. Nyelvtudományi Ért. 27. sz. Budapest, 1961.
 34. M. LEKY: Grundlagen einer allgemeinen Phonetik. Köln, 1917.
 35. CH. T. LUTHY: The Human Speech Sounds. Peoria, 1918.
 36. B. MALMBERG: La phonétique. (Que sais-je? No. 637.) Paris, 1958.
 37. P. MENZERATH, A. DE LACERDA: Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung. 1933.
 38. W. MEYER—EPPLER: Zum Erzeugungsmechanismus der Geräuschlaute. ZP 7, 196. 1953.
 39. G. A. MILLER and P. E. NICELY: An Analysis of Perceptual Confusions Among Some English Consonants. JASA 27, 338. 1955.

40. NAVARRO—TOMAS—KRÜGER: *Handbuch der Spanischen Aussprache*. 1923. cit. RICHTER, I. 46. sz. alatt.
41. G. NOËL-ARMFIELD: *General Phonetics*. Cambridge, 1931.
42. P. PASSY: *Petite Phonétique comparée des principales langues européennes*. Leipzig—Berlin, 1906.
43. I. P. PAVLOV: *Összes művei*. II: kötet. Második könyv. Budapest, 1954. 263. old.
44. G. E. PETERSEN: *Articulation*. in L. Kaiser: *Manuel of Phonetics*. Amsterdam, 1957. 156. old.
45. K. L. PIKE: *Phonetics*. 1943.
46. E. RICHTER: *Die italienische ċ und š Laute*. ANPE XVI. I. é. n.
47. L. ROUDET: *Éléments de phonétique générale*. Paris, 1910. cit. HÁLA, I. 21. sz. alatt.
48. P.-J. ROUSSELOT: *Principes de phonétique expérimentale*. I—II. Paris, 1924.
49. G. O. RUSSEL: *The Mechanism of Speech*. JASA 1, 93. 1929. cit. C. R. SANKARAN: *Phonemics of Old Tamil*. Deccan College Monograph Series 7. Poona, 1951. 15. old.
50. F. DE SAUSSURE: *Cours de linguistique générale*. Paris, 1922.
51. E. W. SCRIPTURE: *Anwendung der graphischen Methode auf Sprache und Gesang*. Leipzig, 1927.
52. Л. В. Щерба: *Несколько слов о сложных согласных звуках*. Л. В. Щерба: *Избранные работы по языкознанию к фонетике*. Том I. Издат. Ленинградского Унив. 1958. стр. 105.
53. G. Y. SHEVEDEV: *A latent phoneme in making: the affricate ʒ in Slavic*. Ismerteti: F. H. Jungemann: *Word* 15, 476. 1959.
54. E. SIEVERS: *Grundzüge der Phonetik*. 4. Aufl. Leipzig, 1893.
55. R. H. STETSON: *Motor Phonetics*. ANPE III. 1928.
56. R. H. STETSON, C. V. HUDGINS and E. R. MOSES JR.: *Palatograms changes with rate of articulation*. ANPE XVI, 52. é. n.
57. K. N. STEVENS and A. S. HOUSE: *Studies of Formant Transitions Using a Vocal Tract Analog*. JASA 28, 478. 1956.
58. K. STUMPF: *Die Sprachlaute*. Berlin 1926.
59. L. SÜTTERLIN: *Die Lehre von der Lautbildung*. Leipzig, 1916.
60. H. SWEET: *A History of English Sounds*. 1888.
61. T. TARNÓCZY: *Die akustische Struktur der stimmlosen Engelaute*. *Acta Linguistica* IV, (3—4) 313. 1954. (Bpest.)
62. T. H. TARNÓCZY: *Determination of the Speech Spectrum Through Measurement of Superposed Samples*. JASA 28, 1270. 1956.
63. F. VILBIG, K. H. HAASE: *Über einige Systeme zur Sprachbandkompression*. *Nachrichtentechnische Fachberichte* 3, 81. 1956.
64. J. WIREN and H. L. STUBBS: *Electronic Binary Selection System for Phoneme Classification*. JASA 28, 1082. 1956.

A felfedezések kora és a nyelvtudomány

1. A nyelvtudomány hosszú történetét bajos volna úgy tekinteni, mint a kezdettől napjainkig tartó apró mennyiségi fölhalmozódások szakadatlan, törések nélküli folyamatát. A nyelvtudomány feltétlenül a társadalomtudományokhoz tartozik, még akkor is, ha magát a nyelvet — mint jelrendszert — a jobb megértés és az egzaktabb kutatás kedvéért némelykor az embertől elvonatkoztatva kívánjuk vizsgálni.

Minthogy tehát a nyelvtudomány a társadalomtudomány része, a társadalom fejlődésével halad együtt s többé-kevésbé részese a társadalom változásainak. Ilymódon a társadalom fejlődése — mégha az ugrásszerű is az előrehaladó mozgás csomópontjain — nagymértékben befolyásolja a nyelvtudomány fejlődését. Okunk van azt állítani, hogy a humanizmus nyomán a nyelvtudománynak egy új, ugrásszerű fejlődési szakasza következett be. Ennek a szélesen kibontakozó fejlődésnek igen fontos állomása a földrajzi felfedezések nyomán feltáruló új, addig nem is sejtett nyelvek létezésének beáramlása a XVI—XVII. század nyelvészeinek tudatába. „Ez volt a legnagyobb haladó irányú átalakulás, amelyet az emberiség addig átélt” — mondja ENGELS a humanizmusról szólva (A természet dialektikája 34). „A régi »orbis terrarum« korlátait áttörték, a földet igazában csak ekkor fedezték fel...” (uo.). Az „orbis terrarum” középkori korlátainak széttörésében nagy szerepet játszottak az Európából kirajzó utazók, felfedezők, kereskedők, kalandorok. A földrajzi felfedezések hosszú sorát a portugálok nyitják meg, majd a spanyol conquista-dorok folytatják, aztán a hollandok s valamivel később az angolok következnek. Az Európától távoli népek nyelveinek szótári és grammatikai feltérképezése is körülbelül az említett időrendet követi.

2. Hogy a középkori és az újkori nyelvtudomány közötti jelentős különbséget valamelyest érzékeljük, vessünk egy futó pillantást a középkor nyelvtudományának főbb vonásaira. Nagy általánosságban és nagyon röviden a következő jellemzőnek tekinthető irányokat találjuk:

a) a grammatika-írás és tanítás, „grammatizálás” (DONATUS, PRISCIANUS, ALEXANDER DE VILLA DEI), a beszédrészek, a „partes orationis” kidolgozása, bizonyos fonetikai megsejtések születése (pl. ALBERTUS MAGNUS-nál).

b) egy sajátos és még hosszú ideig ható szófejtési elv érvényesülése és megcsontosodása; a „lucus a non lucendo”-szerű elv, amire jellemzőképpen PETRUS HELIAS (XII. sz.) Summa Grammaticaejében megfogalmazott etimológiai elvet említhetjük meg: „Az etimológia... a dolgok tulajdonsága és a betűk hasonlósága szerinti megmagyarázása egy szónak egy másik szó vagy

több, jobban ismert szó segítségével" (H. ARENS, Sprachwissenschaft, 1955. 34). Ez az etimológia aztán így festett: lapis < laedens pedem (a lábat megsértő), fenestra < ferens nos extra (ami kivezet bennünket), mancus < man-u c-aren-s (kéznélküli), gladius g-u-la-m div-iden-s (a torkot kettéosztó), cadaver ca-ro da-ta ver-mibus (a férgeknek vetett hús) stb. (uo.).

c) egy univerzális grammatika lehetőségének hite, mely szerint — ahogy ezt a modisták állították — alapjában véve minden nyelvnek egy közös grammatikai szerkezete van, ugyanis a dolgok természetét, azok állapotát, lényegét minden ember körülbelül egyformán fogja fel, éppen ezért a dolgok jelölési módjának (modus significandi), helyesebben talán: a jelölési mód szerkezetének egységesnek kell lennie. A nyelvek közötti különbségek pusztán a szókészletnek a különböző változások folytán kialakult formáiból adódnak. Talán már Tertullianus is csírájában ilyesmire gondolt, amikor ezeket mondja: „Omnium gentium unus homo nomen est, una anima, varia vox, unus spiritus, varius sonus; propria cuique genti loquela, sed loquela materia communi” (Migne, Patrologia, I. 618).

d) viták folytak az ókorból, Platon Kratylos-ából áthagyományozott kérdés, a φῶσις és νόμος körül. A vita magva az volt, vajon a nyelv természeti fejlődés (φῶσις), vagy pedig közös emberi megegyezésen alapuló névadások eredménye-e (νόμος). Az utóbbi kapcsolatba került a bibliai legendával, miszerint Ádám minden élőlénynek, dolognak — azok legbensőbb lényegét figyelembe véve —, neveket adott. Ez aztán átszíneződött azzal, hogy Ádám nem magától találta ki a neveket, hanem isten segítségével, annak sugallatára;

e) a három „szent” nyelv — héber, görög, latin — uralma. Az egész középkoron át végighúzódik a nyelvi „trinitas”-ba vetett hit. Megalapítói az egyházatyák.

Nagy általánosságban tehát ezzel az öt ponttal lehetne jellemezni a középkor nyelvtudományát. Emellett természetesen vannak egyéb jelenségek is, amelyek tekintetbe veendőek, különösen ami a jövő fejlődést mutató lappangó tendenciákat illeti, mint pl. a különböző anyanyelvi glosszák és nyelvtani interpretációk, anyanyelvi irodalmak kezdetei, bibliafordítási kezdeményezések, DANTE De vulgari eloquentia-ja 1303-ból, AELFRIC angolszász nyelvtana, régi provençal grammatikák stb. Ez utóbbiak azonban már a reneszánsz útját jelzik, az utat tapogatták, és nem eléggé „középkoriak”, nem lehet jellemzőnek tekinteni, ha általánosságban kívánjuk a középkor nyelvtudományát jellemezni.

A jellemzésül megkísérelt öt pontot áttekintve alighanem azt állapíthatjuk meg, hogy ezek nem voltak képesek továbbfejlődni vagy átfejlődni az újba önmaguk erejéből, a maguk vézna vitalitásából. C o n d o l a t i l a g, e l m é l e t i l e g, s p e k u l a t i v e a k k o r t o v á b b f e j l ő d n i n e m e h e t e t t. A humanizmust szülő és éltető dinamikus erőknél kellett sorompóba lépniök, hogy létrejöjjenek a továbbfejlődés feltételei.

3. A humanizmusból táplálkozó külső és belső expanzió folytán virágzásnak indulnak a tudományok, ezen belül a nyelvtudomány is. Ennek az expanzióknak a jelentőségét és hatását, a nyelvtudomány minőségi és mennyiségi különbözőségeit a középkortól már akkor is (a XVI—XVII. sz.-ban) felismerték. PETRUS MOSELLANUS 1519-ben pl. arról ír, hogy a nyelveket elhanyagolták a középkorban, viszont „a mi korunkban” (nostro hoc seculo), „a hosszú éjszaka után” (post longam noctem) feltámadnak a

tudományok s így a nyelvek tudománya is (*Oratio de variarum lingg.*, 5). Ebben a gonosz és kiismerhetetlen világban csak a „nyelvek rendkívüli adománya” (*donum . . . linguarum eximium*) nyújt némi fényt — mondja MICHAEL NEANDER (*Sanct. ling. Hebr. Erotem.*, 1567. 12). Virágzanak a nyelvek (héber, latin, görög), a szabad művészetek; a tudósok serénysége mintegy újjászületik — írja 1576-ban ADOLF MECKERCH (*De vet. et recta pronunt. ling. graec. comm.*, 21). Különösen jó éleslátással ismeri fel PETRUS ALBINUS az 1590 táján írt kis munkájában, a *Commentatio de lingvis peregrinis*-ben a humanizmus két szembeszökő vonását: a felfedezéseket és az idegen nyelvek művelését. Ezt a kettőt a kor két legnagyobb csodájának tartja: „*Operae pretium me facturum, putauit, si de duobus maximis Miraculis huius postremi temporis, ac signis quasi indubitatis extremi diei, et status integritatis, propediem redituri, quorum duo tantum iam nominabo, Nauigationem illam portentosam in Ignotis Insulas, et Linguarum Peregrinarum culturam et cognitionem, aliquid proferrem*” (i. m. 5). Nem kevésbé figyelemre méltóan értékeli a kort a tárgyalt szempontból KECKERMANN 1613-ban: „Csodálatos, hogy ugyanabban az időben fedezik fel az új világot, amikor Európában virágzásnak indultak a művészetek s a nyelvek, és elkezdték a hittudomány megtisztítását” (*Systema Systematum*, II. 749).

Sokan helyesen látják, hogy általában a tudományok felvirágzását nagymértékben támogatja a nyelvtudomány művelése, a nyelvek ismerete. „Éppen ezért szükséges a nyelvek művelése — mondja D. CHYTRAEUS —; ezek mintegy kapui és kulcsai minden tudománynak” (*De ratione discendi*, 1564. 1/4). JEAN BODIN, a XVI. sz. élesszemű történésze igen fontos elvet rögzít akkor, amikor kimondja, hogy a történeti adatok kutatásában, a történelmi valóság helyes értékelésében a történetírók hitele és a földrajzi környezet ábrázolása mellett lényeges szerepet játszik a nyelvek tanúsága is: „*Tria sunt igitur argumenta quibus origines haberi, et ab historicis traditae iudicari possunt. primum in spectata fide scriptoris; alterum in linguae vestigiis: tertium in regionis situ ac descriptione*” (*Method. ad Hist.*, 1566. 484—5).

4. A középkoron túlemlkedő humanista tudós megdöbbenve látja a nyelvek sokaságát és változatosságát. THESEUS AMBROSIUS, akit az általános nyelvészet atyjának lehet tekinteni, nevezetes könyvében, az 1539-ben megjelent *Introductio in Chaldaicam Linguam*-ban a nyelveket labirintushoz hasonlítja s megígéri, hogy könyve egyúttal Ariadne fonala lesz az eltévedtek számára (i. m. 4). „A nyelvek csodálatos változatosságáról” (*linguarum admiranda diversitas*) beszél OLAUS MAGNUS az északi népekről szólva az 1555-ben megjelent *Historia de gentibus septentrionalibus* című könyvében (136). CHR. BESOLD, a *De natura populorum*-ban (1632) már a „nyelvek végtelen sok fajtái”-ról beszél (74). SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610-ben írt magyar nyelv-tana előszavában különösen mélyreható megjegyzést tett a nyelvek sokfélesége kapcsán. Alap gondolata az, hogy egyszerűen lehet fogalmat alkotnunk a nyelvek számáról, elképesztő sokaságukról. Nagyon helyesen látta, hogy amikor a nyelvek számát próbáljuk meghatározni, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a már nem élő nyelveket, a holt nyelveket. Az említettekre jellemző részlet: „*Quibus si reliquas addas, quae toto tum orbe (ti. Mithridates, pontusi király korában. H. J.) diversae fuerunt, an non putamus maximum numerum evasurum? Quot sint in orbe Atlantico et apud Hyperboreos, quis explicabit? Et multas tamen esse plurimorum peregrinatione*

satis est exploratum. Complures post Christi natalem, novae extitisse scimus, nunquam antea vel factas, nedum cognitatas. Inter quas cum in sola Europa, minima totius orbis parte, quam plurimae ab illo tempore exortae sint, quid de caeteris gentibus innumeris cogitandum?" Ilymódon SZENCZI MOLNÁR ALBERT még szélesebbre tárta a „linguarum admiranda diversitas” kapuit.

5. A középkort túllépő nyelvtudomány az előrelendítő erőt — mint már említettük — a humanizmusból fakadó felfedezések és a nemzeti nyelvek fel-támadása révén nyerte. Az új, addig nem ismert és nem sejtett nyelvekkel való érintkezésnek, találkozásnak *szükségszerűen* módosítania kellett az azt megelőzően hosszú ideig vallott nézeteket. Ebből az „érintkezésből” született valójában az összehasonlító nyelvtudomány, amely háromszázados vajúdas, útkeresés után létrehozta a modern összehasonlító nyelvtudományt.

Erről a döntő jelentőségű érintkezésről beszél egyebek közt R. H. ROBINS az 1951-ben megjelent kis könyvében: *Ancient and Mediaeval Gram-matical Theory in Europe*: „Ahogy az utazók, misszionáriusok, kereskedők és hódítók felhívták az európai tudósok figyelmét az újonnan felfedezett nyelvek tanulmányozására; ahogy nőtt a gyakorlati tanítás iránti szükséglet a Föld csaknem valamennyi ismert nyelvében, a grammatika metódusát, az egész nyelvtudománnyal és nyelvkuatással egyidőben, szigorú vizsgálatnak és felül-vizsgálatnak vetették alá” (i. m. 91 angolul). Majd a középkori grammatika összeomlásának okairól ezt olvassuk: „A más nyelvek grammatikai elemzésé-nek mintájául tartott klasszikus grammatika összeomlása elsősorban annak tulajdonítható, hogy fokozódott az olyan nyelvek tanulmányozása, amelyek teljesen elütöttek és semmiféle rokonságban nem állottak a klasszikus nyel-vekkel, a latinnal és az ó-göröggel” (i. m. 92).

E mélyreható és a dolgok jelentékeny vonásait megragadó megállá-pításokhoz azonban hozzá kell tennünk, hogy elfelejtette megemlíteni és erő-teljesen hangsúlyozni (noha valamiképpen odaértendő) a n e m z e t i n y e l -v e k m ű v e l é s é t é s g r a m m a t i k a i f e l d o l g o z á s á t.

A tárgyalt „érintkezés” a kibontakozó nyelvtudománynak nem pusztán csak valamilyen mennyiségi gyarapodását jelenti, hanem minőségit is: a már ismert nyelvek tényeit is alaposabb vizsgálatnak kezdik alávetni.

6. Lássunk most egy rövid áttekintést arról, milyen eddig nem ismert nyelvek kerültek vagy kerülhettek a XVI—XVII. sz. tudós európai közvéle-ményének kutató figyelmébe; miért volt jogos a „linguarum admiranda diver-sitas”-ról beszélni.

A távoli földrészek felfedezése és az ott található egészen új, ismeretlen s az európai nyelvektől meglepően eltérő nyelvek első grammatikai és szótári feldolgozása a spanyol és portugál hódítások útvonalában haladt. Így a leg-régibb nyelvtanokat és szótárokat a közép-amerikai nyelvekre írták. Már 1555-től kezdve jelennek meg azték, maya, pocoman, karaib nyelvtanok és szótárok. Eleinte, kb. egy évszázadig majdnem kizárólag a spanyolok és portugálok uralták a közép- és délamerikai grammatikai irodalmat, később megjelentek a franciák és az angolok. — A délamerikai benszüölt nyelvek feldolgozása is korán elkezdődött. 1560-ban már megjelent egy perui nyelvtan; ezt számos, főleg a peruiak nyelvét feldolgozó grammatika és szótár követte. Az észak-amerikai indián nyelvek lényegesen később nyertek grammatikai fel-dolgozást azon oknál fogva, hogy Észak-Amerikát később ismerték meg. Itt,

grammatikai és szótári feldolgozás terén a franciák és angolok jártak az élen.

„ Az amerikai nyelvekkel kapcsolatban általában a sokféleség lepi meg az utazókat és a nyelvészeket. Már CONRAD GESSNER is megjegyzi Mithridates-ében (1555), hogy pl. „Cuba különböző tartományaiban különböző nyelvek vannak” (i. m. 70–71). M. CLAUDE DURET, a *Thresor de L'Histoire des Langues de cest Vnivers* (1613) című általános nyelvészeti vonatkozású művében utazók állításaira hivatkozva azt írja, hogy Mexikóban sok és különféle nyelvet használnak s ez nem kis nehézséget jelent az utazóknak, tengerészeknek. Kuriózumképpen közli a Miatyánkot az ott élő „vadak” (Sauuages) nyelvén (i. m. 944). Ugyancsak DURET mondja, hogy a La Plata mentén élő „óriások” (Geants), azaz a patagonok nyelve olyan nehéz, hogy csak jelekkel tudnak velük érintkezni; máskülönb pedig a patagonok nyelve teljesen elüt a szomszédos vidékek nyelveitől (i. m. 943). Nicaraguában öt nyelv használatos, s ezek teljesen elütnek egymástól (uo.). „Sokféle és szinte végtelen számú sok nyelv (-járás) van, améylek egymástól nagymértékben különböznek” — mondja MAGINO az amerikai nyelvekről (*Geografia*, 1621. 203). ALVAREZ NUNEZ írja 1527–1536-ban tett délamerikai útjáról: „Passamo per gran numero, & diuersita di lingue, . . . trouammo piu di mille differentie di linguaggi” (*RAMUSIO, Delle navigationi*, 1606, III. 273). A brazil indiánok nyelvéről így ír BARLAEUS 1660-ban: „Lingua cognitu difficilis, & eorum omnium, quotquot noti haecenus, ferè una, licet certis rerum vocabulis distincta, quae aliter viri, aliter feminae usurpant” (*Rerum octennium in Brasilia et alibi gestarum*, 35). A chilei benszülöttek nyelvéről felveti, vajon eredeti nyelv-e, nem pedig valamely más nyelvből származott le, s megjegyzi, hogy a spanyolok révén több spanyol és latin szó kerülhetett a chilei benszülöttek nyelvébe (i. m. 474). ATHANAS KIRCHER 1679-ben megjelent művében, a *Turris Babel*-ben, már megpróbálja rendszerezni, nyelvsaládokba foglalni az amerikai nyelveket, amellett, hogy nagy változatosságukról beszél: „In Americae vero Indiae occiduae regionibus, tanta est diversitas idiomatum, ut nostri patres, ea ad quingenta facile diversissima idiomata reduci posse tradiderint; inter illas tamen praecipuae sunt Mexicana, Peruana, Brafilica, Magellanica, Chilensis & Septentrionalis Americae populorum variae linguae . . .” (i. m. 132).

Az amerikai benszülött nyelveknek ez a meglepő sokfélesége és változatossága nem is tette lehetővé, hogy e nyelveket is bevonják az európai nyelvrokonítási sémákba. Mindazáltal HUGO GROTIUS az 1542-ben megjelent kis írásában, *De origine gentium Americanarum dissertatio*, nem riadt vissza attól a kísérlettől, hogy egyes amerikai népeket európai (germán!) eredetűeknek tekintsen. A Panama-szoros környékén élő népeket például Norvégiából származottaknak tartja, egy kaliforniai indián törzssel kapcsolatban pedig germán (norvég) nyelvrokonságot is feltételez: „Et, uersus Californiam, est populus, linguae eiusdem et institutionum cum Mexicano, et populus Alauardi, id est Langobardi. . . Accedunt uocabula, quae multa apud illos fuisse Germanica, id est Noruagica. . . (i. m. 40). MATTHIAS MARTINI az először 1623-ban megjelent *Lexikon Philologicum*-ában szófejtéssel is megpróbálkozik: „Deus. . . Americanis Z i m i an à Syriaco **צִמְחָה**, quod splendor, jubar? Hochelangensib. Canadensib. C u d r u a g n y, & Canadensib. A r i d o v a g n y. An ex origine Arabica, qui observat vultum? . . . & an hoc ex Latino?” (*Deus* címszó alatt)

Mind az amerikai, mind az egyéb újonnan felfedezett nyelvekkel kapcsolatban az a legfontosabb mozzanat, hogy a korabeli nyelvtudomány régebb-

ről hozott alapelveit sok tekintetben módosító igénnyel lép fel, valamint az, hogy a későbbi nagy szintézisekhez *nélkülözhetetlen* nyelvi adatok fölhalmozódását segíti elő. Az utóbbit illetően az utazókon, felfedezőkön kívül nem jelentéktelen szerepet játszottak a hittérítők — katolikusok és reformátusok egyaránt —, akik az európai térvesztesség pótlása céljából rajzottak ki az újonnan felfedezett területekre s ott tevékenykedve, a térítési munka sikere érdekében meg kellett tanulják az ottani beszülötték nyelvét. CRESCENTIUS MATHERUS-nak Leusden-hez intézett levelében Misztótfalusi Kis fordításában pl. ezt olvassuk az amerikai hittérítők egyikéről: "...Több negyven esztendőjénél, hogy a' kegyes Féríú Elliótus János az Uj-Ángliában a' Ripensis Ekklesiának (melly Bostóniához tsak egy mil-föld) Lelki-pásztora, az Uj-Világbéli Nemzetségeknék megtérítésekre kivált-képen-való indulattal felgerjesztvén, az Indiai nyelvnek megtanulására adta magát, hogy nékik könnyebben és böl dogabbúl az Evangéliomnak titkait kinyilatkoztatná. Minek-okáért ez az Elliótus az Uj-Világbélieknék Apostoloknak (nemis oknélkül) tartatik. Ez a' Tiszteletes Féríú az egész Bibliát, nem kitsiny munkával, Indiai nyelvre fordította. Egyszersmind külömbkülömbféle tractátusokat, mellyek az Erköltsbéli Theológiát nézik, és Catechésiseketis Indiai nyelvre fordított"... (egy másik hittérítő Marshippang városban:) (Első Prédikátor abban az Ekklesiában Anglus volt, ki az Amérikáusok nyelvét értvén, nékik a' magok nyelvekē hirdette az Evangéliumot" (ORSZÁGH L., Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. Magy. Könyvszle, 1958. 1. sz. 25).

7. Az amerikai nyelvekhez hasonlóan az afrikai nyelvek is komoly problémát jelentenek. Grammatikai és szótári feldolgozás tekintetében messze elmaradnak az amerikai nyelvek mögött, ami könnyen magyarázható azzal, hogy Afrika az akkori hódítások útvonalából (legalábbis Közép-Afrika) némileg kiesett, legfeljebb a körülhajózás során útbaejtett, majd megismert szigetek és partmenti részek nyelveit regisztrálták elsősorban.

Mint az amerikai nyelveknél láttuk, itt is általánosságban a sokféleség, a változatosság ragadja meg a figyelmet. MAGINO: "...le genti dell' Africa parlano con molti, varij, e diuersi linguaggi..." (i. m. 133). A DE BRY-féle útleírás-gyűjteményben (1600-ban jelent meg) neves és kevésbé neves utazók megfigyelései a nehézségre és változatosságra való utalás mellett némi tájékoztatást is nyújtanak a közép-afrikai nyelvekről, így pl. az angolaiak nyelvéről: „Die Spraach deren von Angola ist dieselbige /die von denen auß Congo auch gebraucht wirt/ ...allein der vnderscheid ist allda/ der zwischen den Nationen /so mit einander grentzen /zu seyn pfllegt/ wie zwischen den den Portugalesern vnd Castilianern /oder den Venetianern vnd Calabresern: Welche /dieweil sie die Wort anders pronuncieren vnd außsprechen/ wiewol sie eine Spraach haben doch einander etwas schwerlich verstehen" (Reisen in Orient. I. 21.) Az gyűjtemény VI. kötetében alighanem Guinea egyik nyelvének, a *szuszu* nyelvnek első komolyabb regisztrálásáról olvashatunk, közel 200 szó és kifejezés kíséretében (i. m. 150-tól). RAMUSIO szerint a „lingua Abissina”, amelyen valószínűleg általában a néger nyelvet érti, „igen nehéz és reguláztatlan” (i. m. 237). Utazók, hajósok véleményére hivatkozva mondja DURET, hogy a Jóreménység Foka körül sok nép él, akik sok és különféle, egymástól teljesen elütő nyelveket használnak. Ezeket a nyelveket csak azok értik, akik mint anyanyelvüket használják (i. m. 552—3). Egy másik helyen egy „barbár” afrikai nép nyelvéről azt írja, hogy nyelvük hangjai állati hangokhoz hasonlí-

tanak. Nyilvánvalónak látszik, hogy a hottentotta nyelvcsalád első általános nyelvészeti értékeléséről van szó s így érdemes idézni DURET megállapítását: „...que sont les voix des bestes brutes, d'autant qu'ils ne semblent former aucun accent en parlant, sinon vn certain cry esclattant qui represente ie ne scay quel murmure mal agreable: laquelle langue est du tout differente des autres langues, bien qu'elle aye plusieurs mots communs avec la langue des Arabes...” (i. m. 551). Bizonyos mértékig ezzel rokon G. HORN rövid megjegyzése: „...Hotetot a glocitante sermone vocantur” (Arca Noae, 1666, 341). Valamely Abessziától délre eső közép-afrikai néger nyelvről a brazil indián nyelv kapcsán már említett BARLAEUS azt mondja, hogy a terület, valamint a vallás különbözősége folytán e benszülöttek nyelve igen változatos és eltérő (i. m. 104). Igen érdekes H. BRUSCIOTTO-nak, egy olasz hittérítőnek a Kongómelléki bantu nyelvről írt ritka nyelvtana, az 1659-ben megjelent *Regvlae qvaedam pro difficillimi Congensium idiomatis*. Ebben elég világosan megmutatkozik a nagyfokú különbségek felismerése a klasszikus nyelvek és egy ilyen „barbár” nyelv között. Mintegy összeütközni látszik a klasszikus grammatika és az addig ismeretlen, távoli, exotikus nyelv a maga egészen különleges szerkezetével. Mindez igen nagy gondot okoz a szerzőnek. Felismeri, hogy ebben a nyelvben pl. nincs deklináció, hanem különleges kategóriajelző prefixumokat kapnak a névszók. Az érdeklődők körében bizonyára meglepetést válthatott ki e nyelvtan. A „grammatika” évszázadokon át szinte egyértelmű volt a latin nyelvvel, sőt ezen túlmenően magával a *N y e l v v e l*. A „grammatikától” eltérés jóformán a *N y e l v*-től való eltérést jelentette, valami magától értődő „standard”-tól való eltérést. — A kategóriajelző prefixumokról így ír: „Et primo aduertendum hic generaliter est, quod in ista lingua non attendae sunt Declinationes, sed potius Principiationes...” (i. m. 1—2). Nyolc ilyen „principiatio”-t különböztet meg. A „prima Principiatio” pl. ez: „Nomina huius principiacionis incipiunt ab E, eorumque articulcus est R i a ; v. g. Entondo ria nzambianpungu, Laus Dei” (i. m. 2). Az igeragozásról szólva megpróbálja alkalmazni a latin nyelvtan kategóriáit, mint conjunctivus, indicativus; beszél a gerundiumról, aktív és passzív ragozásról, de mindig figyelmeztet, hogy mindezeket kissé másként kell értelmezni, mint a grammatikában”. Ez a nyelv — mint mondja — rendkívül nehéz. Aki meg akarja tanulni, annak bizony sok gyötrődést jelent: „...debet etiam sedulo studere ac insudare...” (i. m. 15). J. MEGISERI-nek 1603-ban megjelent *Thesaurus Polyglottus*-a az afrikai nyelveket a 8-ik táblázatban már külön tárgyalja. Ezt a nagyjelentőségű szótárt használja sűrűn a már említett M. MARTINI, amikor Európán kívül eső nyelveket akar bevonni általános nyelvészeti jellegű szófejtéseibe, mint pl. egy néger—török szófejtésnél: „...NIGRIT. Guighimo coelorum dominus & giog Turcis est coelum” (*Deus* címszó alatt)

8. A távolkeleti nyelvek közül a maláj nyelveknek alakult ki a leggazdagabb grammatikai és szótári irodalma. E nyelvek feltárásában a portugálok távolkeleti uralkodó szerepét megtörő hollandoké a vezető szerep. A maláj nyelv különálló, vagyis „eredeti” nyelv; könnyű és hangzása kellemes — mondja a híres OLEARIUS (*Orient. Reisebeschr.* 1696 [későbbi kiadás!] 82—3). Különállóságát emeli ki DE BRY is azzal, hogy teljesen elkülöníti mind a sziamitól, mind a kínaitól: „Diese Sprachen sind so weit von eynander vnterscheiden (dass keine mit der andern etwas gemein hat...” (i. m. VIII. 33—4).

Elég korán megindult a japán nyelv nyelvtani irodalma. Kb. a XVI. század végétől keltezhető. HUGO VON LINDSCHOTTEN így ír a japán nyelvről: „Sie (ti. a japánok H. J.) haben ein andre Sprache (als die in China) dass sie auch einander in reden nit verstehen konnen...” (De Bry, II. 75). Némelyek úgy vélik, hogy néhány japán szó közös vonást mutat fel izlandi szavakkal, ami esetleg régi kereskedelmi kapcsolatokból magyarázható (DURET; i. m. 916). Élesszemű japán—kínai összehasonlító fonetikai megjegyzést találunk MARTIN MARTINI Novus Atlas Sinensis-ében (1655) a sajátos japán *r*-ről: „...Secundum, quod inter loquendum Japonese subinde D & R litteras adhibeant, quod inusitatum apud Sinas, cum utraque littera careant, R vero vix ac ne vix quidem, magno etiam adhibitio studio ac diligentia, exprimere possint...”, ezt követően megjegyzi, hogy a japán nem áll rokonságban a kínai nyelvvel (i. m. 170). Általánosságban a japán nyelv megismerésének e kezdeti szakaszában azt igyekeztek tisztázni, vajon van-e nyelvrokonság a kínai és a japán nyelv között.

Ami mostmár a kínai nyelvet illeti, több helyen olvashatunk megjegyzéseket, amelyek javarészt a speciális kínai írással, annak nehézségeivel, az egyszótagúsággal s általában a nyelv nehéz voltával foglalkoznak. Szótári és grammatikai irodalomról a XVI—XVII. folyamán még nem tudunk. — PLANO CARPIN már a XIII. század közepe táján megemlíti, hogy a kínaiaknak (Kítai) különleges írásuk van (habent litteram specialem) és „...linguam propriam habent” (Recueil de Voyages, 1839. IV. 653—4), mely utóbbi megjegyzés azt kell, hogy jelentse, hogy a kínaiaknak saját, eredeti, nem más nyelvből leszármazott nyelvük van. PLANO CARPIN ugyan nem gondolta át ezt ilyen mélyen, de tudatában kétségtelenül az lehetett, hogy a kínai egy különleges, máséhoz nem hasonlítható nyelv. Kb. a XVI. század vége felé már köztudomású, hogy a kínai nyelv nem egységes, számos nyelvjárásra oszlik, viszont az írás egységes és lehetővé teszi a gondolatok kicserélését bármilyen nyelvjárást beszélők számára. Több szerző a kínai nyelv nehézsége miatt panaszodik, mely nehézség a kínai nyelv egyszótagúságával magyarázható: „Leur langue est fort difficile consistant en verbes tous monosyllabes...” — mondja DURET (i. m. 908). Nagyjából hasonlóképpen nyilatkozik MARTIN MARTINI is: „Sane eidem linguae hoc contigit singulae prorsus, & tantum non incredibile; quod omnes ejus voces non tantum monosyllabae sint, nullis generum, numerorum, inflexionum differentiis Grammaticis obnoxiae; sed quoque plurimae adeo inter se affines, ut non nisi tenuissimo, & vix aliis populis perceptibili, elationis discrimine distinguantur...” (i. m. VII). Az idézet eléggé amellett bizonyít, hogy M. MARTINI egyrészt felismerte a kínai nyelv egy alapvető sajátosságát, másrészt pedig, hogy a kínai nyelv, mint egy távoli, idegen nyelv, szembekerült a „grammatikával”, a nyelvek „normájával”. — PETER DE GOJERN és JACOB KEISERN könyvében, De Gesantschaft der Ost-Indischen Gesellschaft-ban (1666) szintén hasonló nehézségekről olvasunk: egyszótagúság, az írás nehézsége, a hanglejtésből adódó lehetőségek a kétértelműsége (i. m. 247). Mindezen nyelvbéli és egyéb lényeges eltérések azonban nem akadályozzák meg G. HORNT-t abban, hogy a kínaiakat is a bibliai származáselmélet alapján szemlélje (Arca Noae, 14—18). Kína és a kínai nyelv ősrégi volta pedig arra indította JOHN WEBBS-t 1669-ben megjelent könyvében (Historical Essay endeavouring a Probability that the language of China is the primitive language), hogy a kínai nyelvet az emberiség ősnyelvévé avassa (J. CHR. ADELUNG,

Mithridates, I. 52). Érdekes megemlíteni, hogy OLAUS RUDBECK, svéd nyelvész az 1717-ben megjelent Specimen usus Linguae Gothicae című könyvében a gót nyelvet s ezen keresztül a svédet is, egyéb nyelvek között a kínaival is összehasonlítja.

Kínából Európa felé közeledve, útba kell ejtenünk a tatár nyelvet is. PLANO CARPIN a XIII. sz. közepe táján tett keleti utazása során Mongolián is keresztülhaladt, s a nép történetének, erkölceinek, szokásainak leírása közben a nyelvükre vonatkozóan is tesz említést: „Hii populi omnes unam formam personarum et unam linguam habebant, quamvis inter se per provincias et principes essent divisi” (Recueil de Voyages, IV. 645). HERBERSTEIN ZSIGMOND azt mondja, hogy a tatárok *nyelvben*, erkölceikben, ruházatban, szokásaikban eltérnek a többi néptől (Rer. Mosc. Comm., 1551. 91). A XVII. század folyamán fölmerült a tatár nyelvnek a perzsával való némi rokonsága.

A török hatalom terjeszkedése Európában maga után vonta a török néppel s a nyelvvel való megismerkedést. CUSPINIANUS a törököket szkita eredetűeknek tartja, amit maga a nyelvük is bizonyít (De turc. orig., 1541. A/4). 1544-ben jelent meg BARTHOLOMIEU HONGROIS PELERIN DE HIERUSALEM számozatlan kis könyvecskéje, a La maniere & céremonies des Turcs, amely már némi joggal kis török nyelvtannak és amolyan társalgó-félének is nevezhető. A szerző, úgy látszik, a törököt azonosnak véli a perzsával, mely utóbbi szerinte a világ legkönnyebb nyelve. Lehetséges azonban, hogy nem annyira török—perzsa nyelvrokonságra gondol, hanem arra, hogy a törökök a perzsa nyelvet beszélik. Talán ez az első tudósítás egy olyan nyelvről, amelyben postposíciók és hangilleszkedés van. — Ettől kezdve sűrűn látnak napvilágot a török veszedelem kapcsán a török népről és nyelvről szóló tudósítások, megjegyzések. A török nyelv hovátartozandóságát illetően különböző találgatásokról olvashatunk, melyek legtöbbször azonban a perzsa, az arab és a tatár nyelv köré csoportosul. A nagyhírű GUILLAUME POSTEL, akit Theseus Ambrosius mellett az általános nyelvészet megalapítójául említhetünk, már a XVI. század közepe táján megállapította, hogy a török nyelv tatár eredetű, és semmi köze sincs az arabhoz. Ennek bizonyítására a nyelvhasznítás módszeréhez nyúl és az *időjelölések* köréből vesz példákat, ami igen modern elgondolás korához képest. Így ír: „... je veus mettre comme ils l'appellent en Arabe & en Turc, l'heure du fin matin s'appelle des Arabes f u b u h, & des Turcs, f a b a h ou i r t e h. Le point du jour en Arabe b e c h e r, & en Turc d e n g l e k. Midien Arab d u h u r, & en Turc o y l e, & o i l e n e m a z i. Entre deus & trois, en Arabe h a t z r i, & en Turc i c h i n d i, & i c h i n d i n e m a z i. Le Soir en Arabe m a g r i b, & en Turc a g f f a m, a g g f f a m n e m a z i. Le tard en Arabe h a f f a, & en Turc i e t f y, ou i e t f y n e m a k i (De la Republ. des Turcs, I. 48). Egy másik, 1575-ben megjelent könyvében (Des Histoires Orientales), kimondja, hogy a török a tatár nyelvhez hasonló (i. m. 20) és hogy a két nyelv közötti hasonlóság kisebb fokú, mint a francia, a spanyol és az olasz vagy az angol és a német között (i. m. 35). A XVI. század másik ismert és többször emlegetett általános nyelvésze, TH. BIBLIANDER, MIECHOVI MÁTYÁS nyomán szintén a török—tatár nyelvrokonság mellett száll síkra. A kérdés azonban ezzel még koránt sincs véglegesen tisztázva és eldöntve. Nagyjából helyes irányban tapogatóznak a tudósok, de nem tudnak véglegesen megmaradni egy helyesnek mutatkozó feltevés mellett. CONRAD GESSNER pl. elkülöníti a török nyelvet az egyiptomitól, hébertől, „illir”-től, örménytől; kijelenti, hogy a török és az arab nyelv eltér egymástól, noha egyazon írást

használják, de mégis rokonnak, sőt azonosnak tartja a perzsával (Mithridates, 63). BARTHOLOMAEUS GEORGIEUIZ is azon a véleményen van, hogy a törökök a perzsa nyelvet használják (De turc. morib. epit., 1577. 106). MEGISERI 1612-ben megjelent török nyelvtanában úgy nyilatkozik, hogy a török igen közeli rokonságban van a perzsával és a tatárral, de teljesen különbözik az arabtól (Inst. ling. turc. I. fejj). A XVII. század folyamán a heterogén vélemények egyre inkább a török—tatár nyelvrokonság köré csoportosulnak. A legvilágosabban dönti el ezt a kérdést az olasz J. BAPTISTA PODESTA, ez a nagy nyelvtelhettséggel megáldott olasz orientalista, aki magyarul is tudott; a kancelláriában török—magyar tolmácsként alkalmazták. Mélyenszántóan elemezve a De principiis (1669) című általános nyelvészeti vonatkozású munkájában a török, arab és perzsa nyelvek rokonsági lehetőségeit, megállapítja, hogy e nyelvek között csak annyi a rokonság, mint a latin, német és a m a g y a r között (i. m. 38). ATHANAS KIRCHER is a tatár nyelvből származtatja a törököt (Turris Babel, 205). Az utóbbi, helyesen megalapozott vélemények, persze, még nem jelentik azt, hogy kimondták a végső szót a török nyelvrokonság vitájában, de mindenestre a török—tatár nyelvek szoros együvértartozása immár uralkodó felfogássá vált.

A török nyelv „felfedezésével” jóformán egyidőben terjed a perzsa nyelv ismerete is: „... nascitur demum jam inter Europaeos haec lingua...” — mondja LUDOVICO DE DIEU 1639-ben megjelent Rudimenta Linguae Persicae előszavában. Természetesen bizonytalanság övezi hovátartozását. Mint láttuk, egybevetették a törökkel s a törökön keresztül sokszor az arabbal is. EDMUND CASTELL 1669-ben megjelent hatalmas Lexicon Heptaglotton-ában a perzsa nyelv helyét végső fokon a sémi nyelvcsaládban jelöli meg. A XVII. század folyamán már határozottan perzsa—német nyelvrokonságról beszélnek.

Nyilván még több Európán kívül eső újonnan felfedezett nyelvről lehetne megemlékezni. Végezetül érdekességként hadd említsük meg OLEARIUS éleszemű megfigyeléseit az eszkimó nyelvről, annak egy-két fonetikai problémájáról: „Ihre Sprache und Außred falt auff die Tartarische Art; Sie reden und schnattern geschwinde (und machen die Wörter meist im Palaten, oder oben im Halse) welche sie cum racione quadam oder halb schnarrend hervor bringen: sonderlich wenn das (g) mit unterlauffet (als Kagsua. Sie haben gleich die Tzineser) (oder Chineser) in der gantzen Sprach kein (r) daher sie auch die Wörter (so diesen Buchstaben haben) (als Herre) nicht außreden können) sondern nur (Helle) sagen. Ihre Sprache ist sonderlich (und mit keiner Europäischen gemein. Obschon bißweilen einzeln Wörter mit unterlauffen) die den Danischen und Norwegischen gleich klingen oder sind (als Mamad allerley Speise) Konã Frauen Volck) Posak ein Beutel (ist sie doch von selbigen Sprachen weit ab”. Mindazáltal egynémely eszkimó szó mintha görög, vagy latin eredetű lenne: „Sie haben auch etliche Wörter) die den Griechischen und Lateinischen nicht gar unähnlich scheinen (als Iliout die Sonne) Igne Feuer) Keileng der Himmel (Nau ein Schiff) gleich auch in andern Sprachen zu geschehen pfliget (aber daraus ist nichts gewisses zu schliessen” (Reisebeschr., 86).

Végére érve e kis szemlének a világ újonnan megismert, felfedezett nyelvei között, megállapíthatjuk, hogy jelentős mennyiségű nyelvi tényanyag halmozódott föl a XVI—XVII. század folyamán, ami a későbbiek folyamán lehetővé tette a tudomány haladását akadályozó nézetek revízióját. Az európai nyelveknek e távoli nyelvekkel való „érintkezése” — mint mondtuk —

pozitív hatást gyakorolt a fellendülő nyelvtudományra. Ezzel kapcsolatban elég, ha LEIBNIZ 1692 körül Ludolfhoz intézett levelére gondolunk, amelyben Leibniz — nyilván a héber ősnyelv kapcsán — azt mondja, hogy ő végeredményben nem ellenzi, ha több nyelvet egy régebben ismert forrásból (a héberből) származtatnak, de a kínai, a amerikai és az afrikai nyelvek teljesen eltérnek az általunk ismertektől, vagyis ezeket a nyelveket nem lehet az ismert ősforrásból leszármaztatni (Aug. B. Michaelis, Job. Ludolfi et G. Leibnitii Commerc. Epist., 1755. 35).

*

A felfedezések hajnala óta sok idő telt el, s a régi kutatók megállapításai jórészt a feledésbe merültek, noha természetesen ezekre épült az egyre nagyobb ütemben fejlődő nyelvtudomány óriási épülete. A régiek megállapításai sokszor nevetségesek. „A régi kutatók megállapításai elavulhatnak — írta LAKÓ GYÖRGY a magyarországi finnugor nyelvtudomány jelenével és feladataival kapcsolatban —, arra azonban nincs szükség, hogy a vádlottak padjára ültesük őket például azért, mert a XX. század elején nem vették figyelembe a XX. század közepén elért tudományos eredményeket” (Klny.: NyK. LVIII, 18). Hátha még a négy évszázad előtti eredményeket vetjük egybe a maiakkal! Itt különösen nincs értelme a vádnak. Mindig tekintetbe kell vennünk a kort, amely kitermelte az eszmét. Dialektikus módszer nélkül a nyelvtudomány történetének vajmi kevés értelme van.

A felfedezések valójában még nem fejeződtek be. Szélességben talán igen vagyis merőben új, eddig még nem sejtett ismeretlen nyelv már nem igen fedezhető fel, legfeljebb valamely ma már nem élő nyelv; mélységében azonban, tehát a már felleltározott, de kevésbé tanulmányozott nyelvek körében még sok feltárni való akad. Az új nyelvi tények „felfedezése”, megismerése nemcsak szélesíti a nyelvtudomány horizontját, hanem szélesség szerűen hozzájárul ahhoz, hogy egyre többet és többet tudjunk meg magáról a nyelvről. A nyelv kimeríthetetlen, mindig újat tudunk meg róla. Új tények felfedezése új és új vonással gazdagítja róla való ismereteinket. H. B. Крушевский mondotta még 1893-ban: «Только изучение новых языков может способствовать открытию разнообразных законов языка, теперь неизвестных потому, что в языках как мертвых их или совсем нельзя открыть, или гораздо труднее открыть, нежели в языках новых. Наконец, только изучение новых языков может установить взаимную связь между отдельными законами» (В. А. Звегинцев, Хрестоматия по истории языкознания XIX—XX веков, Москва, 1956. 245).

A nyelv rendszerszerűségének felismerése s az ezzel kapcsolatos más típusú kutatások minden bizonnyal jórészt arra vezethetők vissza, hogy a modern kutatók, — *éppúgy mint századokkal ezelőtt* — merőben új nyelvekkel találtak szemközt magukat, olyanokkal, amelyek esetében az indoeurópai nyelveknél meghonosodott leírás elégtelennek, sőt sok tekintetben alkalmatlannak bizonyult. FRANZ BOAS, az északamerikai indián nyelvek nagy kutatója a Handbook of American Languages (Washington, 1911) I. részének bevezetésében így ír: „Grammarians who have studied the languages of Europe and western Asia have developed a system of categories which we are inclined to look for in every language. It seems desirable to show here in how

far the system with which we are familiar is characteristic only of certain groups of languages, and in how far other systems may be substituted for it" (i. m. 35). Később a „*may* be substituted" helyett „*must* be substituted" lett és joggal. Minden nyelv, fejlődésének egy adott szakaszában zárt rendszer, amelynek a leírása csakis az adott nyelvi rendszerből kiindulóan lehet helyes.

HEGEDŰS JÓZSEF

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Két jurák-szamojéd visszaható névmás

1. Jurák-szam. *maŋk-*, magyar *maga-*

LEHTISALO Juraksamojedisches Wörterbuchjában (247 ab) fel van jegyezve egy érdekes visszaható névmás, amely LEHTISALO szövegeiben csupán három mondatban fordul elő, s ezek a mondatok példamondatokként a szótárban is szerepelnek. A szótári adatok és a példamondatok, illetőleg a szövegekből való idézetek, nyelvjárások szerint csoportosítva a következők:¹

O. *maŋ maŋttan* 'ich selbst': *χαρν μαŋttan* ua.; *ηδέβῶ δοχορηῶδῶ*, *maŋ maŋtiŋi* 'jāde-rikar-tšē-ōm' 'wartet nur, wenn ich nun selbst ginge' (Vd. 41), a szótár értelmezése szerint: 'wartet doch, ich gehe selbst schnell hin!'; OP. *maŋ maŋttan mšēβ tikkim* 'ich selbst nahm dies'; *ηαδδεβ'εŋi* 'maŋttāŋi' 'darum ich selbst [kam an]' (Vd. 475); BZ. *maŋteŋ mām* 'ich selbst sagte doch' (Vd. 450), vö. Wb. 'я-же казал', MS. (Ü-Ts) *χαρ'ν μαŋkkāŋ* 'ich selbst'; erdei Lj. *maŋ maŋktaŋ* ua., (S) *maŋ maŋktpān* ua.

A legvilágosabbak az erdei jurák ljamini nyelvjárásából feljegyzett Lj és S jelzésű adatok, amelyekben a névmás a *maŋ* 'ich' személyes névmással alkotott kapcsolat második tagjaként jelenik meg. A ljamini *maŋktaŋ* és *maŋktpān* világos determinált dativusi alakok, amelyekben a sg. 1. személyre utaló *n* végzet előtt a sg. 3. birtokos személyrag *-ta-*, *-tpā-* jelenik meg (vö. CASTRÉN: Gr. 221, 337—338); N. SEBESTYÉN: NyK. LXI, 205; ALH. X, 70; UAJb. XXXI, 404).

A névmás tőalakja a ljamini adatokban: *maŋk-*. A MZ. (Ü-Ts) *χαρ'ν μαŋkkāŋ* kapcsolatban, amelyben a kapcsolat első tagja a *χαρ'ν* 'ich selbst' visszaható névmás, a *μαŋkkāŋ* alakban fellépő gemináta *-kk-* eredetibb **-kt-* mássalhangzó-kapcsolatra megy vissza: *μαŋkkāŋ* < **maŋktaŋ*, tehát ez is determinált dativusi alak. Hasonlóképpen determinált dativusi alakban jelenik meg a névmás a többi adatban is, ezekben a szóközépi *-nt-* < **-ηkt-*. A szóközépi mássalhangzó-csoportban bekövetkezett asszimilációnak vagy pedig a *k* kiesésének köszönheti létét a BZ. *maŋteŋ* alak. Az O. *maŋttāŋi* és az OP. *maŋttāŋi* alakok *-ni*, illetőleg *-ŋi* végzetű sg. 1. személyre utaló determinált dativusi alakok (*maŋttā-* < **maŋk-tā-*).

Ezek után felvethetjük a kérdést, van-e ennek a jurák **maŋk-* szónak etimológiai megfelelője a szamojéd és a finnugor nyelvekben. Már régebben felkeltették figyelmemet CASTRÉN „Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen” c. művének függelékében („Anhang. Materialien zu einer Syntax”) azok az osztják-szamojéd példamondatok, amelyekben *man* *magan*,

¹ LEHTISALO adataiban a mássalhangzók és a szóvégi gégefőzár átírását némileg egyszerűsítettem.

tan magand szókapcsolatok vannak, illetőleg amelyekben a *magan*, *magand* szó névutói funkcióban jelenik meg. A *magan*, *magand* alakokkal alakítani szempontból már foglalkoztam, s a *magan* alakot dativusnak vagy kopott végű locativusnak, a *magand* alakot pedig személyragos dativusnak vagy locativusnak magyaráltam (ALH. VII, 54–55).² Mivel 1960-ban LEHTISALO gondozásában újra megjelentek CASTRÉN osztják-szamojéd szótári és grammatikai feljegyzései (MSFOu. 122), példáimat most ebből a megbízható kiadásból idézem³ (és nem a SCHIEFNER kiadásában megjelent példamondatokból):

1) 'neben, bei' jelentése van a *magan* szónak a következő, tazi nyelvjárásból feljegyzett mondatokban: *kîn maγan ilang* 'ich wohne neben dem Flusse' (MSFOu. 122: 142); *w u e n e l - g u m e n m a γ a n w u e r k a* 'er wohnt bei einem fremden Menschen' (i. h.); *t i b e n j a n m a γ a n w e r k a* 'er wohnt bei dem Bruder' (i. h.), vö. *t e p t i b e n j a n d a m a γ a n* (od. *m e a γ a n*) *w u e r k a* 'он у брата живет; er wohnt bei dem Bruder' (i. m. 238); — b) szintén a tazi nyelvjárásból feljegyzett, birtokviszonyt kifejező szerkezetekben a birtokost jelölő főnévvel vagy névmással kapcsolódik a *magan* (*magand*) szó: *k w ä l e n g m a γ a n s o m a p o r g o t e e n g a* 'у тунгуса хорошее платье'; der Tunguse hat ein gutes Kleid' [a tunguznak jó ruhája van] (i. m. 239), vö. *k w ä l e k s o m a p o r g o t e e n g a* ua. (i. h.); *t e b e n j a n* (od. *t e b e n j a n ə*) *m a γ a n* (*m e a γ a n*) *a a t ä e e n g a* 'у брата оленей ест; der Bruder hat Renntiere' [fiútestvérnél (a fiútestvérnek) rénszarvas van] (i. m. 244); *m a n m a k a n o o k e r a a t ä m e e n g a* 'jag har en ren; ich habe ein Renntier' [(nálam) nekem egy rénszarvasom van] (i. m. 239), vö. *m a n o o k e r a a t ä m e e n g a* ua. (i. h.); *m a n m a γ a n k a i n é t j ä ä n g a* 'у меня ничего нету; ich habe nichts' (i. m. 245); *t a n m a g a n d k a i p i t j ä l e e n g a ?*, 'есть ли у тебя топор?'; hast du eine Axt?, vö. *t a t k a i p i t j ä l e e n g a* ua. (i. m. 239); *t i b e n j a m m e m a γ a n* (od. *m e a γ a n*) *t j ä ä n g e s* 'brat у нас не был; der Bruder war nicht bei uns' (i. m. 238); — c) más nyelvjárásokban a szójegyzék adatai szerint csak egyes összetett határozószók második tagjaként fordul elő a *magan* szó: KO. *y d i m a γ a n*, N. *y y d i m a γ a n*, NP. *y y t a e m a γ a n*, FO. *y y d j ü m a γ a n*, -*m é a γ a n* 'abends': KO., N. *y y d*, NP. *y y d ə* 'Abend' (i. m. 24); FO. *k a a r i m a γ a n*, -*m é a γ a n*, K. *k a r i m a γ a n*, -*m é a γ a n*, *k a r i m a γ a n*, NP. *k a r a m a γ a n*, *k a r a m a γ a n* 'morgens': K. *k a r*, NP. *k a r r ə* 'Morgen' (i. m. 29); N. *o o k e r m a γ a n*, K. *o o k e r m a γ a n*, B. *o o k e r m a γ a n*, *o o k e r m é a γ a n*, Taz *o o k e r m a γ a n* 'zusammen': N. *o o k e r* stb., B., Jel. *o o k e r*, Taz, Kar. *o k e r* 'eins' (i. m. 14); NP. *k o t t j e m a γ a n* 'überall': *k o t t j e* 'viel' (i. m. 45).

Mi lehetett az eredeti jelentése a jurák *maŋk.*, illetőleg a szamojéd *maga-*, *maγa-* (*méaγa-*) szónak, amely a jurákban visszaható névmástóul, az osztják-szamojédban pedig 'bei, an' jelentésű névutó töveként jelenik meg? A szamojéd nyelvek, legalább is a rendelkezésünkre álló adatok erre a kérdésre nem adnak felvilágosítást. Ha azonban megkeressük a szamojéd szó finnugor megfelelőit, akkor a szamojéd szó alapjelentésére is fény derül. RAMSTEDT hegyi-cseremiszi szójegyzékében van feljegyezve a *moγār* 'Körper' szó, amely azonos jelentéssel PAASONEN—SIRO keleti cseremiszi szótárában is megvan *moγār* alakban. Figyelembe veendő K. WICHMANN (Tscher. Texte) adatai is: KH. *moγār* 'Rumpf, Leib', J., JU., U., C., B. *mòγār*, M. *mòγsr* ua.

² Az osztják-szamojéd énekekből, PROKOFJEV tazi és LEHTISALO turuhani szövegeiből a *magan* szóra nincs adat.

³ CASTRÉN hangjelölésében $\acute{e} = \text{ə}$, $\text{ə} =$ valószínűleg erősen redukált ə , $\acute{i} = \text{i}$, $\text{y} = \text{ü}$; $\text{ng} = \eta$ vagy ηg (i. m. 6–7).

A cseremisiz szónak ismert permi megfelelői vannak: votj. (MUNK.) Szar., Kaz., Jel., Glaz. *migor* 'test, termet, testi külső; Körper, Wuchs, Statur, Gestalt'; zürj. (WIED.) P. *mygōr* 'Leib, Rumpf, Wuchs, Leibesgestalt', (WICHM.—UOT.) P. *mige r* 'ростъ, туловище; Wuchs, Leibesgestalt, Rumpf'.

A cseremisiz és a permi adatokban a szóvégi *r* képző. WICHMANN—UOTILA és FOKOS—FUCHS zürjén szótárában a képző nélküli alapalak is fel van jegyezve: V., P. *mīg* V. 'Schoss (am Kleid), Leib (am Hemd)', (P.) 'Unterteil, Leib (am Frauenhemd, aus anderem Zeug als der Oberteil)', S. *derem - m.* 'Leib (am Frauenhemd), Leib (am Hemde)', V., P. *mīg* V. 'Schoss (am Kleid), Leib (am Hemd)', P. 'Unterteil, Leib (am Frauenhemd)'; (FOKOS-FUCHS) *mīg*: V. *derem-mīg*, Pr. *derem - mīg* 'unterer Teil am Frauenhemd, Leib am Hemde' V. 'unterer Teil des langen Frauenhemdes' (Pr.).

A cseremisiz és a permi szókat már BUDENZ óta (NyK. VI, 467, MUSz.) úgy ismerjük, mint a magyar *maga-m*, *maga-d*, *mag-a* stb. visszaható névmás tóalakjának etimológiai megfelelőit. A szóban levő szamojéd szó eredeti jelentése tehát 'Körper, Leib, Rumpf' lehetett.

Ami az első szótag vokalizmusát illeti, ósuráli **u* hangból indulhatunk ki: zam. jur. (LEHT.) O. *tañō-tš* 'den Sommer zubringen', T. *tañō-tšē* ua. stb., O., T., BZ. (Sj, U) *tā* 'Sommer', Lj. *tañ*, P. *tañ* ua.; tavg. (CASTR.) *taña* 'Sommer'; osztj.-szam. (CASTR.) N. *tagi*, *tagi*, *taī* 'Sommer', K. *tagi* (*taget*), NP. *taggi*, *tagge*, *taggə*, Cs. *tagi*, *taī* B., Kar., Taz *taang*, Jel. *tag* ua. ~f. *suvi* 'Sommer' (vö. PAASONEN, Beitr. 29, 205; LEHTISALO: FUF. XXI, 27). Az első szótagbeli zürj.-votj. *ī* számos esetben hangtörvényszerűen előpermi **u* hangra megy vissza (E. ITKONEN: FUF. XXXI, 300). Cseremisiz *o* < **u* hangfejlődésre ITKONEN két „nem egészen biztos” példát idéz (i. m. 252). A mai magyar *magának* alak a Halotti Beszéd 1200 körüli eredeti szövegében *muga nec* (olvasd: *muǵánek*) alakban fordul elő (vö. MÉSZÖLY: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 111—112).

Uráli szóközépi **-ŋk-* mássalhangzókapcsolat szamojéd folytatóira alig van világos adatunk (vö. PAASONEN, Beitr. 36—37). Ha a jurák *maŋk.* ~ osztj.-szam. *maga-* ~ m. *maga-* szótövek egyeztetése helyes, akkor a szóban levő szócsaládban az uráli **-ŋk-* megőrződött az erdei jurák ljamini nyelvjárásában és a cseremisiz nyelv KH. nyelvjárásában. A tundrai jurák nyelvjárásokban és az osztják-szamojéd NP. nyelvjárásban asszimilációs jelenségeket figyelhetünk meg. Az eredeti **-ŋk-* kapcsolat nasalis eleme a többi osztják-szamojéd nyelvjárásban elveszett éppen úgy, mint a KH. nyelvjárás kivételével a rendelkezésünkre álló cseremisiz adatokban, a permi nyelvekben és a magyarban.

'Test' → 'visszaható névmás' jelentésfejlődést látunk az alább tárgyalandó jurák *pudar*, *puda* stb. névmásban is. Említést érdemel, hogy — mint más alkalommal kimutattam (UAJb. XXXI, 400—405) — a jurák (LEHT.) O. *ŋǎǎβǎǎmǎi* 'ich selbst' stb. visszaható névmás alapszava 'Kopf' (a szövegekből való adatokban 'Wesen, Person; Leben' is) jelentésű szó, és hogy a magyar *fej* szónak a régi magyarban visszaható névmási jelentése is van.

2. Jurák-szamojéd *pudar*, *puda*

LEHTISALO egy cikkében (Virittájá 1939: 113—115) kimutatta, hogy a jurák-szamojéd 2. és 3. személyt jelölő névmás sing. *pudar*, *puda*, valamint

a névmás dualis és pluralis alakjai voltaképpen visszaható névmási alakok. Az alapszó, egy 'Körper' jelentésű szó, egyeztethető az osztják (AHLOV.) P. *ποροχ, poroχ* 'Rumpf' szóval. LEHTISALO hivatkozik az I. *πιχιδαμμι* 'ruumiini' [testem] alakra, az Ob-delta vidékén feljegyzett *puχūδαμιν tšam* 'hier bin ich selbst' kifejezésre megjegyezve, hogy a *puχūδαμιν* alaknak '(minun) ruumiini' [az (én) testem] jelentése is van; hivatkozik továbbá a malajazemljai nyelvjárásból való (U-Ts) *πιδι* 'ruumis' [test] szóra és az erdei jurák Nj. *πιττωât*, P. *πιττωt* id. adatokra. A 2. és 3. személyt jelölő névmások alapjelentése tehát 'sinun ruumiisi' [a te tested], 'hänen ruumiinsa' [az ő teste] és így tovább.

LEHTISALO a cikkében közölt érdekes adatokhoz sem hangtani, sem alaktani magyarázatokat nem fűzött, s így kívánatosnak látszik számba venni a rendelkezésünkre álló, ide tartozó adatokat, hogy megérthessük, milyen összefüggésben vannak ezek egymással és az osztják szóval.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy az osztják szó két keleti nyelvjárásból KARJALAINEN—TOIVONEN szótárában (667 b) is fel van jegyezve: Vj. *ποκάλ* ([pl.] *ποκάλι, -tis*) 'im Wasser gestorbener und durch die Wärme angeschwollener Körper, Tier- od. Fischleiche'; *κυ'λοκάλ* [*κυ'λ* 'Fisch']; Trj. *ποκάλ* (pl. *ποκάλι*) 'im Wasser gestorbener (Fisch), Verstorbener (das Wort wird von kleinen Kindern gebraucht)'; *π*—*λ* *κυ'λ* ['Fischleiche']; *ποκάλμ* sg. 1. p. ps.; *ποκάλμ σαμμ* *πιτ* 'syntyi kuolleena' [halva született]. Ez az osztják szó megvan PAASONEN—DONNER szótárában (187) is: J. *ποκάλ* 'von selbst gestorbener Fisch, im Frühling vom Eis totgedrückter Fisch'. Az (AHLOV.) *ποροχ* szó végén megjelenő *-χ* elemet, valamint a többi adatokban levő *-l*, *-t* elemet elhomályosult képzőnek foghatjuk fel (vö. LEHTISALO, AblSuff. 338, 160), s így egy szóközépi **-k-* hangból indulhatunk ki (egy **-kl-* vagy **-lk-* mássalhangzó-kapcsolatnak a jurákban nincs *-χ-* folytatója, vö. PAASONEN, Beitr. 64—65); LEHTISALO: Vir. 1959: 219).

LEHTISALO szótárából (369 ab),⁴ egyéb forrásokból, valamint CASTRÉN és LEHTISALO szövegeiből a következő adatokat vehetjük figyelembe: O. *χαχαηνω χαρττα πιχιδαμτιν ιερα* 'er schnitt mit dem Messer in seinen eigenen Körper', vö. 'dann schnitt er sich selbst mit dem Messer' (LEHTISALO: Vd. 90); *parne πιριπιθε πιχιδαμτιν ιατκκემμι* 'die Parnee-Jungfer hatte sich selbst aus dem Pfahl herausgezogen' (i. m. 113), *πιχουδαμμι τοττα* 'sie zählten sich selbst'; O.-d. *puχūδαμμι* 'mein Körper'; OP. *puχūδα, puχūδα, puχūδα* 'Körper'; T. *πιχιδαμμι* 'ruumiini' [testem] (Vir. i. h., VokJur. 59); BZ. *χάρη πιδύβ χადραπταησμμ* 'mich selbst brachte ich ins Verderben' (Vd. 325), *χάρη πιδύβ χადραπταββμμ* 'mich selbst habe ich ins Verderben gebracht' (i. m. 327); MZ. (U-Ts) *πιδι* 'Körper', *πιδύβ* 'mein Körper'; Kan. (N) *πιδεδν* 'sein Körper', *χαρττα πιδεδν χαδαδ!* 'töte ihn selbst!', *χαρτ πιδερ βάττορτ!* 'gelobde dein eigenes Selbst!'; erdei jurák Nj. *πιττωât*, P. *πιττωt* 'Körper', *μαη πιττωσμ* 'ich selbst', *πιττ πιτταρ* 'du selbst'. — CASTRÉN szövegeiből is van néhány adat: *ārkkam b u i d u u* (egy bejegyzés szerint *b i d u u*) *tji nji niđara!* 'meinen Rumpf [tkp. nagy testem] hängt an die Kochstange! (CASTR.—LEHT. Vd. 160); *njanaej pi ed isu pilipts juhijh* 'mein rechter Körper ist ganz verloren' (i. m. 167), *āmdatāda hartta p u d a m d a* 'ihn selbst setzte er auf' (i. m. 75); *āni mōada hartta p u e d a m d a* (egy

⁴ A jelöletlen lapszám nélküli adatokat L. szótárából idézem.

bejegyzés szerint *pi. d a m d a!* 'wieder warf er ihn selbst' (i. m. 95).⁵ — BUDENZ kanini feljegyzéseiben egy feltűnő adat van: *mañe bidu* 'душа моя; lelkem' (NyK. XXII, 112); a 'lelkem' jelentés más adattal nem igazolható.⁶ Érdekes BUDENZ két másik adata is: *harn pidu hadagum* 'megölöm magamat', i. m. 112, vö. 'magam magamat ölöm meg; я убью самъ себя' (i. m. 364), *husovaj huiri harta-b i d a m d a hauālimbide* 'minden ember a magáét (tkp. maga magát) dicséri (свое хвалить)' (i. m. 111).

SPROGIS a *pidū* és *pītada* szavakat 'Rumpf' jelentéssel jegyezte fel. A *pidū* alak azonosítható BUDENZ *bidu* adatával, a *pītada* alak pedig LEHTISALO Kan. *pīdēdv* 'sein Körper; selbst' adatával.

LEHTISALO szövegeiben két „Rauschlied”-ben, illetőleg egy Pur-delta vidékén feljegyzett mondában összesen három adatot találtam a *piχiδamīn*, illetőleg a *puχūdamīn* alak állítmányi használatára: O. *āttē nādañē, piχiδamīn tān!* *sēbsī nādañē, piχiδamīn tān!* 'ā. n., hier bin ich selbst! Der blinde n., hier bin ich selbst! (Vd. 584); O.-d. *χāēbide niβn. t^se, puχūdamīn t^sām!* 'heiliger n., hier bin ich!' (i. h.); P.-d. *χētta ntsi nārkkp nau puχūdamīn t^sām* 'der älteste Sohn des χ. hier bin ich selbst' (MSFOu. 122: 405). Mint más alkalommal kimutattam (NyK. LXI, 197; ALH. X, 60) a 'Kopf' jelentésű szóból alakult *-dami* végzetű visszaható névmási alak egy obdorszki sámánénekekben szintén megtalálható állítmányi használatban: *χāβeñ kōrrv nāβōdamī* 'das ostjakische männliche Renntier bin ich selbst' (Vd. 528). Kétségtelennek látszik, hogy a *nāβōdamī* alak éppen úgy, mint a vele grammatikailag azonos *piχiδamīn*, *puχūdamīn* alakok állítmányi használatban, de egyéb használatban is csupán szórványosan előforduló állandó kifejezésekben, fordulatokban élnek.

Visszatérve az osztják (KARJ.—TOIV.) Vj. *pōkəl*, Trj. *p'ōkəl* szóra, megállapíthatjuk, hogy a *pōkə*- tőnek megfelel a jurák adatok egyik csoportjában jelentkező *puχu-*, *piχi-* tő. Az adatok másik csoportjában a *pi-*, *pi-*, *pi-* tő a szóközépi *-χ-* kiesésével és a két vokális összevonásával keletkezett a kéttagú *piχi-* tőből. A szóközépi *-χ-* kiesésére és az interdiálektikus *-χ-* ~ *Ø* váltakozásra számos adatunk van, pl. O., BZ. (Sj) *nāχūδ* 'Oberlippe', OP. *nuxūδ*, T. *nuxudv*, BZ. (K) *nuxūdv* id. ~ MZ. (U-Ts) *ūδv*, Kan (N) *ūδ* id.

A *puχu-*, *piχi-* tő első szótagjában észlelhető *u* ~ *i* váltakozásról később lesz szó. A második szótag vokalizmusára vonatkozólag figyelembe veendő Bo WICHMAN megállapítása: „Wenigstens in den meisten tundrajurakischen

⁵ CASTRÉN grammatikájának 451. §-ban a következő megjegyzést olvashatjuk a jurák visszaható névmásokkal kapcsolatban: „Ausserdem kommen in der Bedeutung eines Reflexivs einige Affixformen von *puda* vor, welche im Genitiv und Accusativ gebräuchlich sind. Sie lauten: Sing. 1. *pudan*, 2. *pudad*, 3. *pudada*, *pudamda*; Duál 1. *pudani*, *pudadi*, 3. *pudadi*, *pudamdi*; Plur. 1. *pudana*; 2. *pudada*; 3. *pudadu*, *pudamdu*. Wie schon oben angedeutet worden ist, wird die Form *pudamda*, *pudamdi*, *pudamdu* gebraucht, um den Accusativ auszudrücken” (A dualis és a plurális 3. alakok végén nasalis aspiráció). A *pudamdi* és *pudamdu* alakokra a szövegekből nincs adatunk. A sg. 1. személyre vonatkozó *pu-dan* alak, amelyre sem a szövegekből, sem LEHTISALO szótárából nincs adatunk, determinált dativusi alak, amely grammatikailag pontosan megfelel a fentebb (341. l.) tárgyalt O *mañ mañttan* stb. 'ich selbst', valamint az azonos jelentésű BZ. (U) *mañ nāēβān*, MZ. (U-Ts) *āēβān* id. (vö. UAJb. XXXI, 404) névmási alakoknak.

⁶ A (CASTR.) *tawgy*-szam. *batu*, *batu* 'Seele', jen. *beddu* id. szó a jur. (CASTR.) *jind* 'Seele, Luft, Dampf', KLAPR. *wind* 'Seele, Hauch' szóval tartozik össze (vö. PAASONEN, Beitr. 31, 281).

Dialekten ist eine allgemeine, wenn auch nicht ganz ausnahmslose Regel, dass ein intervokalisches χ denselben Vokal nach wie vor sich hat" (FUF. XXXI, 117).

A jurák-szamojéd adatok alaktani szempontból is két típust képviselnek. Az OP. $pu\chi\grave{u}-\delta^{\alpha}$, $pu\grave{u}-\delta^{\alpha}$, $pu\grave{u}-D^{\alpha}$ 'Körper', valamint a MZ. (U-Ts) $p\grave{i}-\delta\grave{i}$ ua. szóban a szóvégi $-\delta^{\alpha}$, $-\delta\grave{i}$ elem elhomályosult funkciójú sg. 3. birt. sz. rag. Ilyen elhomályosult személyrag jelenik meg az erdei P. $p\grave{i}\grave{t}\grave{t}\grave{i}-\chi\grave{i}nnv$ sg. locativusi alakban, amelyben a $-\chi\grave{i}nnv$ rag (coaffixum + loc. rag) a személyragos alakhoz járul. A másik típust a determináló névragozás kategóriájába tartozó nominativusi (jelöletlen accusativusi) és m -ragos accusativusi alakok képviselik (vö. N. SEBESTYÉN: NyK. LXI, 195—204; ALH. X, 58—69).

Ha megvizsgáljuk LEHTISALO szótárában a 2. és 3. személyt jelölő névmási alakokat, azt látjuk, hogy valamennyi alakban a $-\chi$ - kiesésével keletkezett egytagú tóalak jelenik meg: O., OP. $p\grave{q}$ -, OP. $p\grave{q}$ -, O., T., MZ. (Oks., U-Ts) pu -, $p\grave{u}$ -, BZ. (U) $p\grave{u}\grave{i}$ -, BZ. (I), MZ. (Oks.), Kan. (N), Lj. (S), Nj. $p\grave{i}$ -, BZ. (Sj) $p\grave{i}$ -, MZ. (Oks.) $p\grave{i}$ -, BZ. (Sj, U) $p\grave{i}$ -, Lj. (S) Nj. $p\grave{i}\grave{i}$ -. Az egytagú tóban levő $a \sim u \sim i$ váltakozást LEHTISALO első szótagbeli vokális-váltakozásnak fogta fel, és ósjurák $*g \sim *u$, $*\grave{u}$, illetőleg $*u$, $*\grave{u} \sim *i$ váltakozásra vezette vissza (VokJur. 59). Tekintettel a $pu\chi u$ -, $p\grave{i}\chi\grave{i}$ - teljes tóalak első szótagbeli $u \sim i$ hangjára és az osztják adatok első szótagbeli \acute{o} hangjára, valószínűnek tarthatjuk, hogy ezek a vokálisok egy uráli rövid $*o$ vagy $*u$ hangra vezethetők vissza. A BZ. (U) névmási alakokban feltűnik a pui -tő, amelyben a diftongus LEHTISALO szerint is eredeti kéttagúságra utal (VokJur. 59).

Alaktani szempontból a jurák személyes névmás 2. és 3. sz. alakjai elkülönülnek egymástól. A 3. sz. alakokban az egytagú tóhoz a megfelelő birtokos személyrag járul, pl. BZ. (Sj) sg. $p\grave{i}-da$, dual. $p\grave{i}-d\grave{i}$, plur. $p\grave{i}-d\grave{u}$. Az ilyen típusú névmások alapjelentése 'teste', 'kettőjük teste', 'testük'. — A 2. sz. alakok determinált nominativusok, pl. BZ. (Sj) sg. $p\grave{i}-\delta\grave{e}-r$, dual. $p\grave{i}-\delta\grave{e}-r\grave{i}$, plur. $p\grave{i}-\delta\grave{e}-ra$. Egyes alakokban a $-\delta\grave{e}$ -elem kiesett: Kan. (N) $p\grave{i}r$ (, de BUDENZ karini feljegyzéseiben $p\grave{i}r$ mellett $p\grave{i}dar$ is), Lj (S), Nj. $p\grave{i}\grave{i}f$. Ezeknek az alakoknak az alapjelentése (megközelítőleg) 'a te saját tested' stb.

'Visszaható névmás' → 'személyes névmás' jelentésfejlődés a törökségben is ki van mutatva. „Die tü. Reflexiv pronomina, — írja MARTTI RÄSÄNEN „Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen" című művében — von denen die meisten ursprünglich 'Körper' bedeuten, verwendet man oft auch als (Bekräftigung der) Personalpronomina" (38).

N. SEBESTYÉN IRÉN

Finnugor szófejtések

1. Folyik

K. SAL ÉVA (Pais-Eml. 370—3) meggyőzően mutatta ki, hogy eddig ismeretlen eredetű (de a SzófSz. szerint „kétségtelenül ősi”) *foly* ~ *folyik* szavunk ugor eredetű; megfelelői az osztják nyelv számos nyelvjárásában több származékban is kimutathatók. A cikkíró az ugor szót ősi hangutánzó szónak tartja, amely idők folyamán elvesztette hangutánzó jellegét, és beleilleszkedett a szabályos hangmegfelelést mutató szavak sorába.

A szerző osztják adatait kiegészíthetem egy vogul hangutánzó szóval, amelyet egy szigvai mesében jegyeztem föl 1957-ben; közlője J. I. Romban-gyejeva. A mesében az egér csónakot és evezőt készít magának, majd csónak-ját a vízre taszítja, és így énekel:

ponal-ter x̄ap-suptem šāw-šāw-šāw,
āmp-n̄el̄um tup-suptem p̄ol-pol-p̄ol...
Kender(mag) héj csónakocskám sáv-sav-sáv,
Kutyanyelv (szélességű) evezőcském pól-pol-pól...

Kérdésemre a közlő azt felelte, hogy a *šāw-šāw-šāw* hangsor a csónak sebes siklásának, a *p̄ol-pol-p̄ol* pedig az evezőcsapásnak, valamint a csónakhoz ütődő víz csobogásának a hangját utánozza. Még hangutánzó szavak körében sem lehet véletlen, hogy a vogulban és az osztjákban azonos módon fejezik ki a víz ketyogásának, csobogásának zaját.

Meg kell jegyezni, hogy az egér-mese egy kondai változatát KANNISTO is följegyezte (MSFOu. 111: 100 kk.). Ott azonban az egér így énekel:

x̄a ut̄ol̄ x̄āpm, tol̄ tol̄ tol̄! (Afanasij, i. m. 106)
k̄ē ut̄ol̄ k̄ēpm, t̄ōl̄, t̄ōl̄, t̄ōl̄! (Andrei, i. m. 107)
Mein Schäbenbot, platsch, platsch, platsch!

Az AK., ill. KK. nyelvjárásban van ugyanis egy AK. *tol̄yi*, KK. *t̄ōlyi* 'platscht, plätschert' ige, amelyből az egér énekében szereplő változat egy „onomatopoetische Interjektion” (i. m. 238). Az északi nyelvjárásokból nem ismerek megfelelő hangutánzó igét.

A szigvai vogul *p̄ol*, *pol* hangsor hangtanilag pontosan megfelel az osztják és a magyar szavaknak, és így lehetséges, hogy ősi genetikus kapcsolatban is van velük.

Idézett cikkében K. SAL ÉVA megemlíti, hogy hasonló alakú és jelentésű szavakkal más finnugor nyelvekben is találkozunk (i. m. 373) (hozzátehetjük még, hogy nemcsak finnugor nyelvekben). Ezek közül néhányat megemlítek:

zürjén: (WICHM.—UOT.) Sz., Ud. *bula-bola kile* so sagt man, wenn z. B. das Bier im Gefäss gluckst; P. *b.-b. vaē pirni* 'mit Geräusch ins Wasser hin-abrutschen' — P. *bolgini* 'brodeln (z. B. Stein, wenn Wasser in einen Eimer geschüttet wird)'; *bolšnitni* 'platschen (z. B. Stein, wenn er ins Wasser geworfen wird)'; *bulettšini* '(im Wasser) plantschen' — Ud. *bulskednis* 'platschen machen'; *bulskiniš* 'platschen (z. B. Stein, wenn er ins Wasser geworfen wird)' — Sz., I. *bulskišni* 'plumpsen (ins Wasser)' stb. — P. *pula-pala kive* 'es plätschert (wenn jemand das Wasser plätschern macht)'; *puls-pals kive* 'es plätscht (beim Werfen v. etw. ins Wasser)' stb. — (FOKOS) V. *boledni* 'Wasser aufrühren, im Wasser plätschern, das Wasser durch Bewegung trüben', Pr. *boledni* 'das Wasser durch rasches Bewegen eines Stockes aufrühren, umrühren'. Hasonló jelentésű származékokat l. még a *bolš*, a *bul-bol*, a ²*pala*, ²*pula* főcímszavak alatt nagy számban.

votják: (MUNK. 635) Sz. *bultir* 'sűrű folyadék kavarása alkalmával létrejövő zaj'; (uo. 631) *bugl-bugl karēnē* 'bugyborékolni, buborékot vetni'; (uo. 543) Sz., J., Uf. *palkki-*, K., M. *palki-*, *palki* 'elvetni, szétszórni, szétönten'; *palkkašk-*, *palkkašk-*, *palkašk-* 'kiömleni, kicsordulni'; (Русск.-удм. Слов. 1956) плескаты, плескаться: *палькасыккыны*; булкваты: *бульккатыны*, *буль-буль карыны*, *бульк-бульк вазыны*.

A fenti permi példák rámutatnak, hogy a permi nyelvekben is van a víz csobogó, locsogó, bugyborékoló hangjának és mozgásának utánzására szolgáló *bul* ~ *bol*, ill. *pul* ~ *pal* hangutánzó tő, amelyből igék is keletkezhetnek. Ez a hangutánzó tő igen közel áll az obi-ugor *pul*, ill. *pol* hangsorhoz.

A megadott jelentésekből azt is láthatjuk, hogy az orosz *булкать*, sőt bizonyos fokig az orosz *плескаты* és a német *platschen*, *plätschern* is hasonló hangsorral fejezi ki a víz csobogását.

A magyar *foly(ik)* ige a benne végbement *p* > *f*-hangváltozás után elszakadt hangutánzó tövétől, — hogy úgy mondjam: „etimologikus igévé” vált (mint a **pukk*-ősi hangutánzó tőből származó *fak-ad*).

Egészen közönséges jelenség a nyelvtörténetben, hogy az eredetileg hangutánzó szavak idők folyamán elvesztik hangutánzó jellegüket, és belesodrónak az általános hangváltozásokba. Ilyen ősi finnugor hangutánzó szavakból származik pl. a m. *holló* és a már említett *fakad* is.

Talán pusztá véletlen, hogy egyes finnugor nyelvek néhány hangutánzó igeje feltűnően hasonlít a magyarhoz, mint a m. *köhög*, fi. *köhiä* ~ ész *köhima* 'ua.'; m. *kopog*, fi. *koputtaa* ~ é. *koputama* 'ua.'; m. *pattan* ~ *pattoq*, vogul *patti* '(húr) elpattan'; m. *nyávog*, vogul *hawyi* 'ua.'. Ezek közül a *kopog* és *pattan* nem is lehetne szabályos megfelelője az azonos jelentésű rokonyelvi szavaknak. De miért nem az oroszban, svédben vagy franciában hasonlít ennyre néhány hangutánzó szó a magyarhoz? Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonhatnánk le ezekből a tényekből, annyi talán megállapítható, hogy némelykor a finnugor nyelvek a természet zörejeit egymástól függetlenül hasonló beszédhangokkal adják vissza, tehát — hogy úgy mondjam — egymáshoz hasonló módon „hallják” őket.

2. Vog. *turap* 'vihar, viharfelhő, borús idő'

Egy szoszvai származású adatközlőm (Juvan Sesztalov) egyik költeményének utolsó szakasza a következő:

xäjtne, minne wori
totas manax šos!
šs-ke turap wāri,
wori toti šs!

Futó, menő harcot
 hányszor viselt [már]!
 Ha újra vihar jön,
 ismét harcol [majd]!

A *turap wāri* kihagyásos szerkezet a *Numi-Tōrum turap wāri* 'N. T. vihart csinál'-ból. A *turap* (fonetikusán: *ty'ráp*) szó tudomásom szerint nincs meg a XIX. századi forrásokban. Az újabb szótárak azonban ismerik: CSERNY. *turap* 'туца'; ROMB. ненастье — *mypan, ермысьма, ермасьну* (nála a *туца* szó vogul jelentésű *сяхла*) ; BAL.—VAHR. Szó. *mypan* J. (latin betűre átírva) *nälwāl, lul törəm* 'ненастье'. A szóra eddig csak az északi nyelvjárásból vannak adataink 'vihar, viharfelhő, borús idő' jelentésben.

A szó zürjén eredetű. Összevethető a WICHM.—UOT. V., Sz., Lu., Le., Ud. *turēb*, I. *turēb* 'Schneegestöber, (Lu. auch) Schlackerwetter'; FOKOS V., Ud. *turēb* 'Schneegestöber' szóval.

A hangmegfelelés szabályos, vö. vog. É. *pupakwe* 'medve (ahogy a nők és gyermekek nevezik)' < zürj. *bubu, buba, pupa* 'Scheuche, Schreckbild, Popanz; Teufel, Waldgeist'; vog. AHLQV. *šul* 'Stück, Brocken' < zürj. *šul* 'Baststreifen' stb. A második szótagra vonatkozólag vog. É. *siram* 'szelet' < zürj. *šerem* 'kenyérszelet', vog. É. *šermat* 'zabla' < zürj. *šermed* 'ua.' stb.

Mivel az egyeztetésnek sem hangtani, sem jelentéstani akadályai nincsenek, a kétségtelenül zürjén jövevényszavak közé kell sorolnunk.

3. Vog. *maršum* 'szomorú, bús'

RADANOVICS KÁROLY (NYK. LXIII, 386—7) az osztj. (KARJ.) Ni. *mār'səm* 'скупно, es ist leid'; Kaz. *mār'səm* 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)' szót a zürjén *mār'sini* 'sich bemühen, sich anstrengen, arbeiten' stb. igének **mār'sem* melléknévi igenévi alakjából származtatja.

A szó a vogulban is megvan. Magam a már említett J. Sesztalov egyik verscímében jegyeztem föl: *āyi maršum ēriy* 'a leány bús éneke'. A szó az újabb szótárakban a következő adatokban mutatkozik: CSERNY. *maršum* 'скупно, тоскливо'; ROMB. *скупно* — *марсюм*; тоскливый — *марсюм*, кастал; BAL.—VAHR. Szó. *марсюм*, J. (átírva) *mōr'səm* 1. 'печальный, тоскливый, скупный'; 2. 'скупно, тоскливо, грустно'.

Ha a régebbi szójegyzékekből ez az alak nem is igazolható, kétségtelen, hogy a vogul szó összefügg a következő szavakkal: (AHLQV.) *mārem* ~ *mārēm* 'eng'; MUNK. (VNGy. II, 667) É. *mari* 'szorul, reked, elakad', *marēm* 'szűk; szűkség, szorultság'; *marin* 'szűkös', *marili* 'szorultságban, szűkségekben van'; *marēmi*, *marēmawə* 1. 'megszorul, szűkségbe jut', 2. 'unatkozik'; *marapi* 'megszorul, megreked'; *maršemi* 'unatkozik'; *marši* 'tolakodik, szorítja magát', *marli* 'szorongat, szorít'; (VNGy. III/2, 385) É. *mari* 'szorul, szűkül, elakad'; *marli* 'szűkít'; *marēmi*, *maršemi* 'szorít'; (MUNK.—SZIL.) É. *mari* 'szűkül', *marli* 'szűkít', *marili* 'szűkségbe esik', *marapi* 'szűkül, megreked'; *marēmawə* *kātän-nak marēmawəs* : unatkozó kezünk íze megunatkozott; KL. *jel-māri* 'megszorul'; (KÁLMÁN, kézír.) Szi. *marum* 'szűk'; *maril* 'szűkség'. A szóra

jukondai adatom is van: *tomp jāyattal läp-märtäwä* : a sziget folyókkal van összeszorítva.

Nézetem szerint a *maršum* a *mari* 'szorul, szűkül' igének -s képzős származékából való befejezett melléknévi igenév. Maga a **marši* ige ugyan nem mutatható ki, sőt önmagában az -s képző is elég ritka. Van azonban *maršami* 'unatkozik' ige, amelyben könnyen felismerhető a közönséges -*m* mozzanatos képző, vö. *tāuti* 'rág' ~ *tāumi* 'beleharap'; *pūti* 'bök' ~ *pūtimi* 'beledöf'; *mūri* 'merül' ~ *jolä mūrmi* 'lemerül' stb. (SZABÓ D.: NYK. XXXIV, 217).

A puszta -s képzőre hirtelenjében csak a *pojki* 'kér, könyörög, imádkozik' ~ *pojksi* 'ua.' (VNGy. II, 685) példát tudom felhozni. Összetett képzőkben azonban igen gyakori pl. -*šl* : *rāti* 'üt' ~ *rätšli* 'vereget', *puri* 'harap' ~ *puršli* 'harapdál', *tāwi* 'evez' ~ *tāwšli* 'evezget' stb.; -*yšl* : *nāti* 'úszik' ~ *nätšlawä* 'úszkál', *vōti* 'szél fú' ~ *poršat vōtššlawat* 'a szemetet a szél elkapja'; -*šent* : *jiw* 'jó' ~ *jiššenti* 'jódogél', *mij* 'ad' ~ *miššentawam* 'adott nekem'; -*šentäl* : *jiššentäli* 'jódogél'; -*šlānt* : *χajti* 'fut' ~ *χajtšlānterit* 'futkosnak', *χarti* 'húz, von' ~ *χartšlānti* 'vonzolgat', *porji* 'ugrik' ~ *porjšlānti* 'ugrándozik'; -*šlent* : *sumi* 'zúg' ~ *sumšlentš* 'zümmögött' stb. (uo. 71—2).

Ugyanebbe a szócsaládba tartoznak szerintem a következő — a szótárban elkülönített, de véleményem szerint egy töről fakadt — szavak: (KARJ. — TOIV. 539a—b) Ni. *mārem*, Kaz. *māre* 'm' (subst. und adj.), O. *mārem* 'leid'; Ni. *māreməŋ*, Kaz. *māreməŋ*, O. *māre-məŋ* 'leid; leid empfindend'; Ni. *māramžä*, Kaz. *māre mžti*, O. *māre mždä* 'leid werden, anfangen sich zu sehnen'; (uo. 541 b) Ni. *māraŋtā* 'infolge der Hitze od. durch Kohlendunst übel werden'; (uo.) Ni. *māraŋtā* 'in die Lage kommen, etw. nötig zu haben, Mangel empfinden', Kaz. *māraŋtā* 'in Not, Elend geraten, in Verlegenheit, in Angst kommen'; és végül szerintem ide tartozik a RADANOVICStól említett osztják szó is: (uo. 542) Ni. *mārsəm* 'es ist leid', Kaz. *mārsəm* 'beengende, schwüle Luft (im Haus, bei Sommerhitze im Freien)'

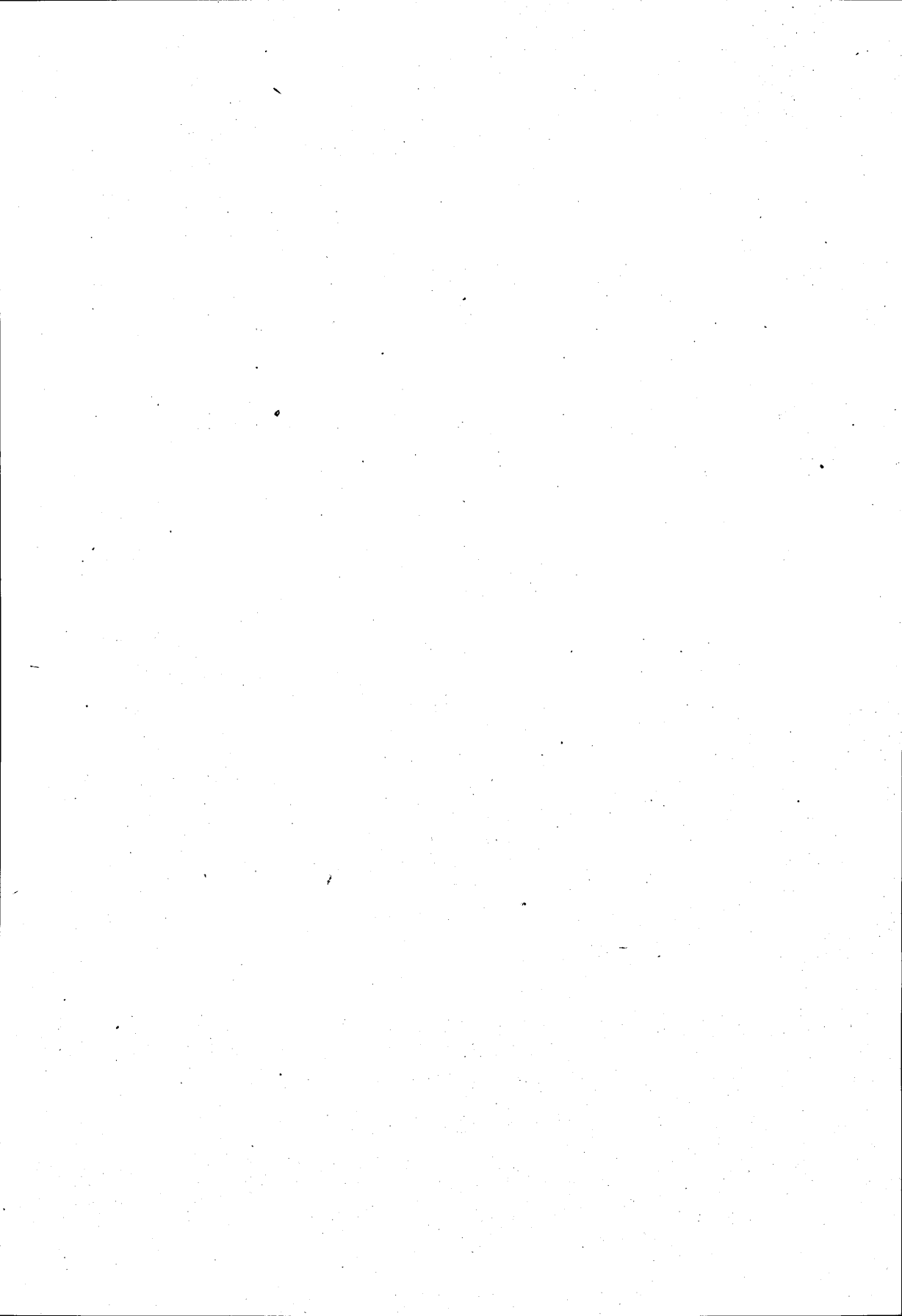
Hogy az említett osztják szavak összetartoznak, azt nemcsak a hangtani azonosság igazolja, hanem az is, hogy mindegyik — a szótárban négy címszóba elkülönített szó (ill. szócsoport) ugyanazokban a nyelvjárásokban (Ni., Kaz. és O.) található meg. Az osztják szó vokalizmusa ősosztj. **a*-re mutat (Ni., Kaz. *ä*, O. *y*, vö. STEINITZ, Östj. Vok. 97). A vogul igére főleg északi adataink vannak, de a KL. *ä* és yukondai *ä* arra enged következtetni, hogy itt az ősvog. **ē* nyelvjárási megfelelőivel van dolgunk (vö. STEINITZ, Wog. Vok. 265: FL., Szo. *a*, KL. *ä* [esetleg *ä*], K. *ä* [esetleg *ä*]).

Az ősvogul **ē* ~ ősosztj. **a* megfelelés szabályos, pl. vog. É. *tal*, K. *täl* ~ osztj. (KT. 1104) Ni. *tät*, Kaz. *тät*, O. *löl* 'Klafter' (~ m. *öl*) vagy vog. É. *päl*, KL. *päl*, K. *päl* ~ osztj. (KT. 775—6) Ni. *pät*, Kaz. *pät*, O. *pol* 'Ohr' (~ m. *fül*) stb.

Jelentés szempontjából is könnyen megmagyarázható a 'szorít, szorul, szűk' jelentésből az 'unalom, fájdalom, nyomasztó (levegő)'. Ide vonatkozólag elég idéznünk a magyar *szorong*, *szorongás*, *szorultság*, *szükség* szavakat, de természetes ez a jelentésfejlődés más nyelvekben is, hiszen nyomott lelkiállapotban úgy érezzük, mintha belsónket valami szorítaná, lélegzetünk is nehezebbé válik. A németben *Druck* 'nyomás, szorítás; szorongás, fojtott izgalom' (> m. *drukk*, *drukkol*) vagy a latin *angustiae* ~ *angustia* 1. 'szűk hely, szoros'; 2. 'szorultság, korlátozottság, szükség, hiány, zavar' (GYÖRKÖSY) és az ebből származó fr. *angoisse* 'aggódás, szorongás'.

Szerintem tehát a vogul és osztják szó összetartozik, a jelentések természetesen jutottak a konkrét 'szorít, szorul, szűk'-ből a nyomott lelkiállapotot érzékeltető 'szorongás, unalom, bús' jelentéshez. Így tehát az osztják szót nem szükséges a zürjénből eredeztetnünk, a zürjén és az osztják szó jelentése közti különbség nem egészen meggyőző áthidalása is fölöslegessé válik.

KÁLMÁN BÉLA

Az ópermi *l* fonéma utódjai az Inyva menti permják nyelvterületen

A komi nyelvjárások rendszerezésében mindmáig alapvető és általánosan elfogadott kritériumnak tekintjük az ópermi *l* fonéma viselkedését meghatározott fonetikai helyzetekben. Ennek alapján különböztetünk meg négy nyelvjárástípust: a sziszolait, a vicsegdait, az izsmaait és a (nevezzük egyelőre így:) permit.

A zürjén¹ nyelvjárások nagy részéről többé-kevésbé megnyugtató vagy legalábbis számottevő ismeretekkel rendelkezünk. Sokkal kevésbé mondhatjuk el ezt a permják nyelvjárásokról. GENETZ délkeleti permi (jazvai) szövegei úttörő jelentőségűek, de terjedelmük csekély. WICHMANN Syrjänische Volksdichtungjában ugyancsak kevés és egyetlen faluból származó permják anyagot találunk, UOTILA Syrjänische Chrestomathie c. művében sem sokat. V. I. LITKIN nyelvjárási chrestomatiájában a permják nyelvjárások alaposabb taglalását találjuk, ám a mutatóba közölt szövegek legföljebb ízelítőnek elegendők. A magam részéről azt is vitathatónak tartom, mennyiben szerencsés a permják nyelvterületet élesen elkülöníteni a zürjéntől, és permják nemzeti nyelvről, illetve ennek nyelvjárásairól nyilatkozni.²

Ámde a terminológia egykori esetleges tisztázásáig beszéljünk permják nyelvről és nyelvjárásokról. LITKIN után ezt a nyelvjárásterületet az ópermi *l* fonéma továbbélése vagy módosulása alapján két nagy nyelvjárástípusra bonthatjuk. Az *l* hangot megőrizték a permi nyelvjárásterület északi, k o s z a i — k á m a i és z j u z d a i nyelvjárása, valamint a déli terület egyes perem-

¹ A félreértések elkerülése és az egyöntetűség kedvéért V. I. LITKIN terminológiájához igazodunk: zürjénnek nevezzük a mai Komi ASZSZK területén levő nyelvjárásokat, valamint azokat, amelyek a köztársaság határain kívül esnek, de szervesen kapcsolódnak valamely zürjén nyelvjáráshoz (ilyenek a kolai, a kanyini, a mezenyi — pinyegai, az obi stb.). A mai Komi — Permják Nemzetiségi Körzet területén meglevő és az ezekhez kapcsolódó nyelvjárásokat permjáknak nevezzük. A zürjén és a permják nyelvterületet összefoglalóan kominak nevezzük.

² A permjásokat nem tekintjük külön nemzetnek, hanem a komi nép egyik jellegzetes etnikai csoportjának. Nyelvüket sem tekinthetjük önálló nyelvnek, mint ahogyan pl. a zürjénhez viszonyítva a votjákat, hanem csupán nyelvjárásterületnek. Nem látunk nagyobb és lényegesebb hangtani, alaktani vagy mondattani különbségeket a permják és a sziszolai — középvicsegdai zürjén nyelvjárások között, mint amilyeneket az utóbbiak és — mondjuk — az izsmai tájnyelvterület dialektusai között. Az izsmaait pedig senki sem tartja önálló nyelvnek. A zürjén — permják elkülönítésben közigazgatási — földrajzi szempontok érvényesülnek, s ennek gyakorlati hasznosságában nem a mi dolgunk kételkedni. Tudományos, sőt éppen nyelvtudományi szempontból azonban ezt az elhatárolást tudománytalannak, ahisztórikusnak és félrevezetőnek kell tartanunk. Vö. LITKIN, DialChrest. 10.

nyelvjárásai, a *nyerdvai* és az *onyi*. Ugyanide sorolhatjuk a LITKIN által külön nyelvjáróterületnek feltüntetett jazvai (a GENETZ-féle keleti permi) tájszólást. Az *l*-ező nyelvjárások koszorújában találjuk a *kudimkari—inyvai* és az *alsó-inyvai* tájnyelvet. Ez a két dialektus éppen az ópermi *l* viselkedése szempontjából alapvetően különbözik a többi permják és zürjén, tehát általában az összes többi komi nyelvjárástól: az ősi *l* itt minden fonetikai helyzetben *v*-vé változott. Ez a permják nyelvjáróterület képviseli tehát a komi dialektológia egyik fontos és jellegzetes, a főntebb negyediknek említett és (egyszerűség kedvéért) perminek nevezett típusát (LITKIN: *без-ловые говоры*). Számszerűleg a komi nyelvet beszélőknek mintegy 24 százaléka, tehát eléggé tetemes hányada, csaknem egynegyede tartozik ide (LITKIN, DialChrest. 21).

Erről a fontos és érdekes nyelvjáróterületről ugyancsak édeskeveset tudunk. WICHMANN perminek jelzett (P) anyaga, igaz, ezt a típust képviseli. A feljegyzések azonban javarészt egyetlen faluból, Juszvából valók, WICHMANN nyelvmestere, BIKOV tanító pedig maga nem is Juszva, hanem Trunovo falu szülőtte volt.³ WICHMANN anyagán kívül LITKIN nyelvjárási szöveggyűjteménye tájékoztat a kudimkari—inyvai tájnyelvről, meglehetősen kurtán, főleg annak közlésére szorítkozva, hogy ezt a nyelvjáróterületet sem tarthatjuk egységesnek, azonban adatok hiányában bővebbet alig tudunk róla mondani (DialChrest. 24, 26). LITKIN műve közöl néhány rövidke szöveget is (i. m. 44—51), amelyeknek fonetikai megbízhatóságát azonban sajnos nem tarthatjuk maradéktalanul megnyugtatónak (hogy miért, arra alább visszatérünk).

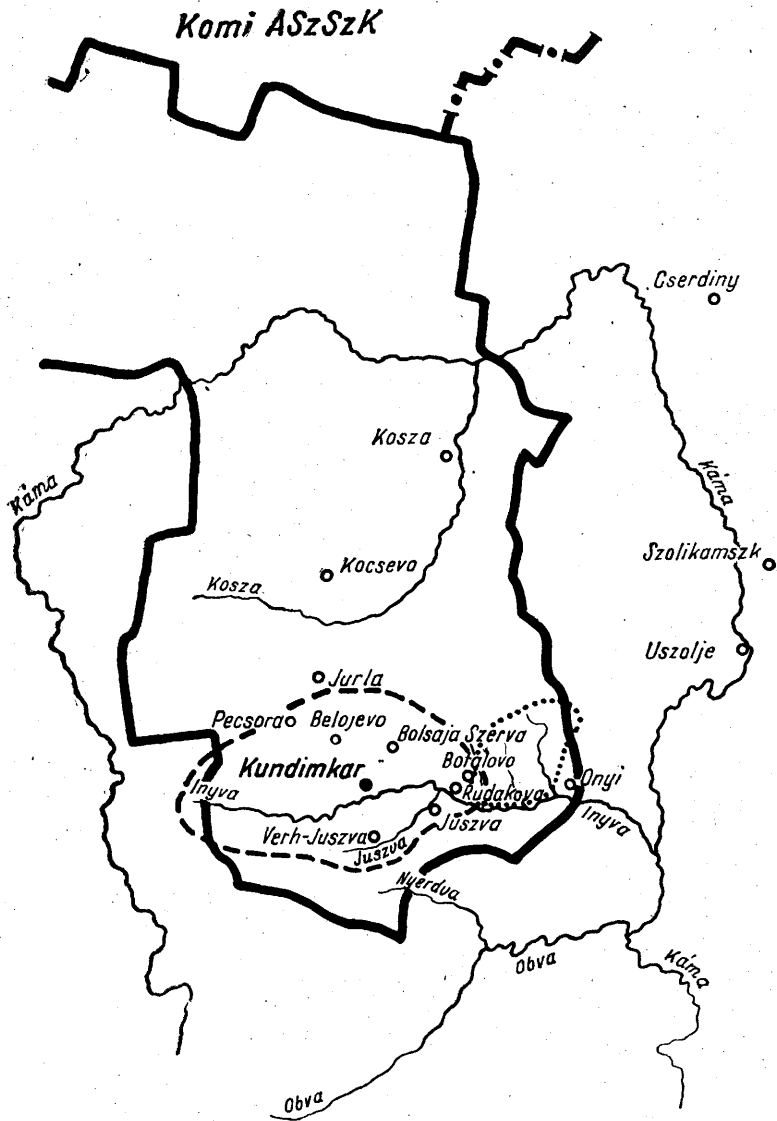
Az alapvető kérdés, az *l* fonéma tekintetében azonban WICHMANN és LITKIN szerint aligha kételkedhetünk. A szóbanforgó nyelvjárásban az ópermi *l*-ből minden fonetikai helyzetben *v* lett. LITKIN a DialChrest.-án kívül más munkáiban is ezt vallja, ezt erősíti meg UOTILA is a zürjén *l* történetét tárgyalva.⁴ A kivétel lehetőségére csak két utalást láthatunk. Az egyik UOTILA említése a *v > u* fejlődéséről, de csak meghatározott fonetikai helyzetben, nevezetesen *o* után (lásd az előbbi jegyzetet!). A másik LITKIN utalása KUZNYECOV egy (igen nehezen hozzáférhető) cikkére,⁵ amely szerint az ópermi *l* helyén egyes öregemberek a szóbanforgó nyelvjáróterületen nem labiodentális *v*-t, hanem bilabiális *w*-t ejtenek. LITKIN azonban (a DialChrest. 20. oldal lábjegyzete szerint) kételkedik ennek meglétében, csak *v* fonémát ismer, legföljebb annak megkockáztatásával, hogy az utóbbi az alsó ajak ernyedt artikulációs tevékenysége következtében a bilabiális *w* hangszínére emlékeztethet. Szóbeli közlései ezt illetően teljesen egyértelműek voltak (1959-ben és 1960-ban, Moszkvában jártamkor). Mindezek alapján magam is azt gondoltam, hogy a kudimkari—inyvai nyelvjárás csak *v* fonémát ismer az ősi *l* utódjaként, tehát az utóbbit a nyelvjáróterület egészen az előbbi váltotta fel.

Kételkednem ebben először 1959 decemberében kellett, amikor egy erről a területről származó közlő beszédében mást tapasztaltam. Kezdetben azonban inkább magamban, fonetikai észrevételeim megbízhatóságában, pontosságában kételkedtem. Körülbelül egy esztendő múltán, egy ugyancsak erről a nyelvjáróterületről, de más faluból származó nyelvmester, valamint végül

³ A falu pontosabb hollétét máig sem tudtam felderíteni.

⁴ UOTILA, Koms. 45, 193; Современный коми язык (Сыктывкар, 1955), 47; V. I. LITKIN, Историческая грамматика коми языка, часть I, (Сыктывкар, 1957) 57—60.

⁵ L. DialChrest. 20. (lábjegyzetet is!)

- A Komi-Permják N.K. határa
- - - - A kudimkari-inyvai nyelvjáróterület
- Az alsó-inyvai nyelvjáróterület

KUZNYECOV professzor cikkének megszerzése és tanulmányozása győzött meg első megfigyeléseim helytálló voltáról. Észrevételeimet így összegezhetem:

1. az ópermi *l* a kudimkari—inylvai nyelvjárássterületen valóban nem található meg,

2. helyébe a tájnyelvtérület egyes nyelvjárásaiban mindenütt *v* lépett (ezt igazolják WICHMANN adatai),

3. más nyelvjárásokban bilabiális *w* váltotta fel (vagy ennek valamely variánsa), amely azonban önálló fonéma és éppen fonológiaiilag különbözik az ugyancsak önálló *v* fonémától,

4. ismét más nyelvjárásokban az ópermi *l* helyében meghatározott fonetikai helyzetben *v*, más helyzetben *w* figyelhető meg (avagy ezek további fejleményei).

Adataimmal csak két falu nyelvjárását mutathatom be, következésképpen a fölvetett kérdés vizsgálata jelenleg sem terjedhet ki még a nyelvjárássterület egészének pontos, megnyugtató feltérképezésére.

Vizsgáljuk meg az ópermi *l* fonéma-utódjait először Verh-Juszva falu nyelvjárásában.⁶

1. a) Szókezdő helyzetben $l > w$:

wokti 'я пришёл, -ехал' | *wettšini* 'спускаться, отправиться' | *widdētni* 'читать' | *wun* 'день'

b) Szótagkezdő (toldalékkezdő) $l > w$ szó belsejében (mássalhangzó után, nem intervokalikus helyzetben):

eta-medwe 'один другому' | *pometšezwe* 'на помечи' | *mijanwe* 'нам' | *šewe-mwe* ~ *še,ε-mwe* 'сердцу' | *kinwe-ke* 'кому-нибудь' | *mijanwis* 'от нас' | *medi-waš* 'на другое место' | *etwašn* 'вместе, совместно'

2. a) Szóvégi helyzetben $l > u$:

kju 'язык, слово' | *nju* 'девушка' | *asju* 'утро'

Szóvégen tehát az $l (> w) > u$, vokalizálódik és diftongust alkot a megelőző magánhangzóval. Ha azonban ebből a helyzetből gemináció

⁶ Verh-Juszva és Rudakova falu hollétéről és két nyelvmesteremről lásd VÁSZOLYI: NyK. LXIII, 396. Az átírásban FOKOS DÁVIDOT követem. Egy ponton térek el tőle: ha a hangsúlyos nem-első szótagban *i* vagy *u* simulóhangos diftongus van, a hangsúly jelét a simulóhang után tesztem ki, a diftongust fonetikai egységnek tekintve. Tehát *asju:šan* 'с утра', *gorau:ni* 'слышиться, звучаться', *go:ubej* 'голубой', *miko:aj* 'Миколай'. A *w* betű hangértéke: bilabiális *v* hang. Képzésekor a tüdőből kiáramló levegő útjában a felső ajak felé közeledő alsó ajak alkot igen gyenge résakadályt. Az ajkak izomműködése rendkívül ernyedt, a keletkező rés olyannyira tágas, hogy a keletkezett mássalhangzónak nagyon sokban vokális hangszínezete van. Szóvégen vagy mássalhangzó előtti szótagvégen szabályszerű vokalizálódást figyelhetünk meg, illetve a *w* a megelőző magánhangzóval diftongust alkot, annak simulóhangjává válik. Ilyenkor jelöljük *u*-nak: *kju* 'Zunge, Sprache, Wort', *u:džau:ni* 'arbeiten' (megfelelőbbnek tartanók — a végletesen sorvadt artikulációs mozzanat pontosabb feltüntetésére — a *kju*, *u:džau:ni* jelölést; erről azonban a nyomdai munka egyszerűsítése végett lemondunk). Intervokalikus helyzetben a $w > o$, vagyis sorvadásának végső állomására érkezve elveszti artikulált beszédhang jellegét és helyét a hiátus, a két magánhangzó között keletkező szótaghatár foglalja el: *o:a* 'ich lebe', *ta:un* 'heute'. Az így keletkezett szótaghatárt egyetlen esetben nem jelöljük: olyan nem-első szótagban, amelyik hangsúlyos, tehát pl. *su:ae* (< *suwa:we*), *u:džau:ni* (< *u:džau:eni*). Ebben az esetben is csak azért mondunk le a fonetikai jelölés következetességének elvéről, hogy a tipográfiai jelek szaporításával ne nehezítsük meg a szövegek olvashatóságát; másrészt a szótaghatár jelét ebben az esetben elhagyhatónak tartottuk, mert a hangsúly jele mintegy szemlélteti a két szótag határát is. Ezt a tételt persze nem szabad megfordítani, azaz a hangsúly jele nem mindenütt utal szótaghatárra (*ve:eti:š* 'Lehrer' < *veveti:š*).

következik be, akkor $l > w$ (a vokalizálódás elmarad, a w megőrzi konzonzáns jellegét): *njwwew* 'девушки', *kjwwew* 'языки' (csakúgy, mint *šwwis* 'он сказал').

- b) Szótagvégi $l > u$ szó belsejében (mássalhangzó előtt, nem intervokalikus helyzetben):

ouņi 'жить' | *veņi* 'быть' | *asiunas* 'утром' | *asiu'sań* 'с утра' | *arjau'nas* 'к осени, под осень' | *gorau'ni* 'слышиться, звучаться'

3. a) Szó belsejében (eredetileg szótagkezdő) $l > \emptyset$ intervokalikus helyzetben:

njien 'у них' | *sjien* 'у него (неё)' | *ta₁un* 'сегодня'

- b) Szó belsejében (eredetileg tőhöz tartozó) $l > \emptyset$ intervokalikus helyzetben:

o₁a 'я живу' | *ko₁e* 'надо, придётся' | *tšu₁a'as* 'пройдёт' | *u₁dža'eni* 'работают' | *ku₁em* 'мёртвый' | *su₁a'e* 'стоит' | *ve₁eti's* 'учитель'

Megjegyzendő, hogy az utóbbi két esetben ingadozó a nyelvhasználat.

Folyamatos beszédben, gyorsabb tempóval feltétlenül csak a hiátus figyelhető meg: *su₁a'e* 'er steht'. Lassabb beszédtempóval, pontosabban, amikor a beszélőnek szándékában áll, intervokalikus helyzetben is hallható a w : *suwa'we* 'er steht'. Jellemzőnek tartom, hogy az olyan alakokat, mint az utóbbi, csak akkor hallhattam, amikor éppen a w kiejtését illetően kérdezősködtem és többször is megkérdeztem egyazon szót, a nyelvmester pedig szándékosan, tudatosan és erőteljesebben artikulálva ilyen esetekben intervokalikus helyzetekben w -t ejtett, előbb vagy utóbb pedig ugyanezen szóalakot folyamatos beszédben w nélkül, hiátussal közölte. Nyilvánvalóan szemtanúi lehetünk a w fonéma soradásának intervokalikus helyzetben csakúgy, mint abszolút szóvégen (*kju*, *asju*). Ilyen fonetikai pozícióban a beszélő már nem ejt w -t, de még tudja, hogy a hiátus, illetve a vokalizálódó—diftongizálódó u helyén ez állt (az utóbbit bizonyítják a geminációs alakok: *kju*, de *kjwwew*, *nju*, de *njwwew*). A hiátus is szigorúan őrzi az $l > w$ nyomát és ennek funkcióját tölti be. Ha például két egynemű magánhangzó között keletkezett a hiátus, a két magánhangzó között szótaghatár van, nem olvadnak egybe és nem alkotnak hosszú magánhangzót: *mo₁oto'k* (nem *mōto'k*!) 'молоток'; *vo₁o'da* (nem *vōda*!) 'Владимир, Володя'.

Érdekes, a fenti hangfejlődést keresztező jelenséget is megfigyelhetünk néha. Olykor két magánhangzó között inetimologikus, másodlagos hiátustöltő u jelentkezik, például *juue* 'er trinkt' (< *juē*, vö. *junj* 'trinken'). Sajátos azonban, hogy az ($l >$) w -t felváltó hiátus helyén egyetlen esetben sem figyeltem meg ezt a hiátustöltőt.

Az orosz jövevényszavak l fonémái analogikusan szintén az ópermi l útjára léptek, és fonetikai helyzetüktől függően w , u vagy \emptyset váltotta fel őket. Így tehát: *wabi's* 'лавица' | *wuk* 'лук' | *wapko* 'Лапка [кличка]' | *ko₁ko'zin* 'в колхозе' | *ško₁a* 'школа' | *miko₁a₁i* 'Микола, Николай' [~ *škowa*, *mikowa₁i*].

Mint látható tehát, a verh-juszvai nyelvjárásban az ősi l utódja mindenütt következetesen a w fonéma (illetve variánsai, a \emptyset vagy a u), nem pedig a v . Az utóbbi a falu nyelvjárásában ugyancsak fonéma, és mint ilyen, az ópermi etimologikus v folytatója. Ennek megfelelően csak szókezdő helyzetben találjuk meg: *vi₁inžik* 'выше, более высокий' | *vera₁u'ni* 'охотиться' | *vetvenj* 'ходят, приходят' | *vi₁dže'tni* 'смотреть' | *veškit* 'прямой' | *vune'tni* 'забыть' | *ve₁i* 'он был' | *ve₁iše* 'они были'. Nem szókezdő helyzetben a v fonéma előfordul: I. egyes, jelző szerkezetekből alakult szóösszetételekben, ahol is

az utótag élén ugyancsak szókezdő helyzetben volt, pl. *in-va* 'Иньва', *juš-va* 'Юсьва' (vö. *va* 'Wasser'); 2. a *vilyn*, *vile* stb. névutóbokorból fejlődött *-vin*, *-ve* stb. ragok élén: *gorvin* 'на печке', *piza'nve* 'на стол'. Természetesen ebben a fonetikai helyzetben is őrzi egykori szókezdő helyzete emlékét. Hogy milyen lényeges fonematikus különbség van a *v* és a *w* között, szemlélteti az alábbi korreláció: *piza'nve* 'на стол' (sublativus) — *piza'nve* 'столу' (dativus—allativus).

Érdekes az orosz jövevényszavak etimologikus *v* fonémáinak viselkedése. Szó- és szótagkezdő helyzetben megmarad a *v*: *vina* 'водка, Branntwein', *iva'n* 'Иван' *kožaj'stvo* 'хозяйство'. Más fonetikai helyzetben a *v* vagy megmarad (*dere'vna* ~ *gere'vna* 'деревня'), vagy keresztező hangfejlődési tendenciákat mutat (*morkov* < *morkovь*, *sovs'em* < *sovsem*).

Egy azonban bizonyos: a verh-juszvai nyelvjárás hangállományában megvan és élesen elkülönül a *v* és a *w* fonéma, az előbbi az ópermi etimologikus *v*, az utóbbi (variánsaival karöltve) az ópermi etimologikus *l* utódja.

Én magam ezt a tényt csak Verh-Juszva faluból ismerem. Hogy azonban a jelenség nem korlátozódik csupán egy falura, az nemcsak valószínű, hanem bizonyítható is. KUZNYECOV főtebb idézett, kitűnő megfigyelésről tanúskodó cikkében ugyanennek az $l > w \neq v$ korrelációnak a meglétéről tudósít Kudimkarban és környékén, nevezetesen Klimovo faluban (egyetlen különbség lehetséges: KUZNYECOV nem ír a $w > u$ fejlődéséről; a $w > \emptyset$ tendenciát azonban ő is megfigyelte). Kudimkartól Klimovo egy kilométer távolságban van, Verh-Juszva azonban körülbelül húsz kilométerre. Ebből következik, hogy az $l > w \neq v$ hangfejlődés az inyvai (kudimkari—inyvai) nyelvjáróterület több részén jelentkezik. KUZNYECOV igaza a verh-juszvai adatokkal is támogatható: az inyvai nyelvjárásban a *v* és a *w* külön fonémák (ha óvatosak akarunk lenni: legalábbis az ismertett falvakban, a nyelvjárás területének egy részén). LITKIN jellemzéséhez az inyvai tájnyelv fonémaállományáról⁷ mindenesetre célszerű hozzáfűzni az adataink megengedte kiegészítést.

Vegyük azonban szemügyre az ópermi *l* fonéma utódjait egy másik permják község nyelvjárásában. Rudakova falu a vizsgált kudimkari—klimovoi—verh-juszvai $l > w \neq v$ vonaltól keletre esik mintegy huszonöt—harminc kilométerre. LITKIN nyelvjáróterületi felosztása (DialChrest. 26—27) alapján a falu a kudimkari—inyvai területen van, annak keleti szegélyén; külön megjegyzendőnek tartjuk, hogy a falutól mintegy öt—tíz kilométerre keletre képzeljük el (LITKIN: i. m. 27 alapján) az alsó-inyvai nyelvjárás határvonalát (erre a kérdésre alább vissza kell térnünk). Rudakova nyelve *l* fonémát ugyancsak nem ismer, ennek utódjai azonban változatos és bonyolultabb képet mutatnak.

1. a) Szókezdő helyzetben $l > v$:

vin 'день' | *vim* 'снег' | *vokni* 'приходить' | *vedzni* 'пускать' | *viddini* 'читать, считать' | *veše'tšeni* 'готовятся' | *veba'e* 'летает' | *veba'em* 'полёт'

b) Szótagkezdő (toldalékkezdő) $l > v$ szó belsejében (mássalhangzó után, nem intervokalikus helyzetben):

⁷ В. И. Лыткин, Краткий обзор диалектов коми языка (Записки общества изучения коми края, вып. V. Сыктывкар, 1930), 31; DialChrest. 20.

mijanvan 'к нам' | *tšersviš* 'с веретена' | *bidva'in* 'всюду' | *etvajn* 'вместе' | *asvanim* 'наш собственный' | *ešvini* 'развешивать' (< *ešni*) | *vartvem* 'обмолоченный' (< *vartvini* < *vartni*)

2. a) Szóvégi helyzetben *l* > *ɥ*:

ɥɥ 'ветвь' | *teɥ* 'зима' | *džau* 'ряд (льна); плоская (узкая, длинная) дощечка' | *asiɥ* 'утро' | *veɥ* 'лошадь'

Szóvégen az *l* > *ɥ* diftongust alkot a megelőző magánhangzóval. Ha ebből a helyzetből gemináció következik be, ingadozik a nyelvhasználat (*ll* > *ɥɥ* ~ *vv*): *ɥɥɥez* 'ветви', *džauɥez* 'ряды льна', de: *vevev* 'лошади'.

b) Szótagvégi *l* > *ɥ* szó belsejében (mássalhangzó előtt, nem intervokalikus helyzetben):

veɥse 'лошадь' (accusativus) | *niɥka* 'девушка' | *šɥni* 'петь' | *poɥzema* 'испугался' | *suɥte'teni* 'ставят' | *ɥte* 'под' | *poɥjeni* 'носят' | *veɥ-der* 'поверхность'

3. a) Szó belsejében (eredetileg szótagkezdő) *l* > \emptyset intervokalikus helyzetben:

si'e 'ему,ей' | *si'en* 'у него' | *ni'en* 'у них'

b) Szó belsejében (eredetileg tőhöz tartozó) *l* > \emptyset intervokalikus helyzetben:

ži'n 'далеко, вдали' | *vi'ž'nžika* 'выше' | *ve'en* 'лошадью' | *ži's* 'далёкий' | *o,i's* 'житель' | *te,i's* 'луна' | *o,a* 'я живу' | *su,a'e* 'стоит' | *kiska'en'i* 'тянут, тащат' | *šičem* 'пение, песня' | *tšu,a'emas* 'прошли'

Az utóbbi két esetben Rudakova nyelvjárásában is ingadozik a nyelvhasználat: a hiátus helyett — akárcsak Verh-Juszva faluban — lassúbb beszédtempó esetén, inkább ha a beszélő szándékosan vagy tudatosan törekszik, hallható *w* (de *v* egyetlen esetben sem!). Tehát *su,a'e* ~ *suwa'we* 'er steht', *o,en'i* ~ *owen'i* 'sie leben', *je'en* ~ *jewen* 'mit Milch'. A hiátus esetén viszont a szótaghatár éppen olyan határozott, mint a verh-juszvai nyelvjárásban: *mo,oto'k* 'молоток', *vo,o'da* 'Владимир, Володя'. Egészen elvétve a hiátus következtében egymás mellé került két magánhangzó összeolvadhat egy hosszú magánhangzóvá: *ō m a-v ē m a etik koro'l* 'жил-был король'. Jellemző azonban a következő: ez a mondat egy népmese első mondata. A rá következő második így hangzik: *si'en ve,ema ži'džit tsarstvo* 'у него было большое царство' — itt tehát ugyanaz a szóalak hiátussal, szótaghatárral jelentkezik, nincs összeolvadás.

Az ópermi *l* hangfejlődési tendenciáit mutatják analogikusan a rudakovai nyelvjárás orosz jövevényszavainak *l* fonémái is. Szó elején és szótag elején (mássalhangzó után, nem intervokalikus helyzetben) *l* > *v*:⁸ *vuk* < *лук* | *vog* < *лог* | *vapa* < *лапа* | *vabi'tš* < *лабич* | *susvo'n* < *суслон* | *sogvaši'tšžin'i* < *согласиться*. Szó- és szótagvégi helyzetben *l* > *ɥ*: *vešauka* < *вешалка* | *koɥko'z* < *колхоз* | *koɥdu'n* < *колдун* | *butiɥka* < *бутылка* | *šoɥkoɥei* < *шелковый* | *soɥ* < *соль/ль* > *ɥ!*. Intervokalikus helyzetben *l* > \emptyset : *mo,oto'k* < *молоток* | *ko,oko'letš* < *колоколец* | *mo,ode'tš* < *молодец* | *go,os* < *голос* | *ko,o'da* < *колода* | *vo,ok* < *волок* | *na,oi'* < *налоу* | *žerka,o* < *зеркало* | *li,oi'ei* < *лиловый* | *go,ubei* < *голубой*. Egyetlen kivétellel találkoztam: *avei* < *алый*. Ezt az analógiát keresztező hangfejlődési tendenciát mutatnak

⁸ Vö. UOTILA, KONS. 45., KALIMA, RLS 75.

egyres szavak: *blagoszloiti* < *благословить*, *skladeń* < *складень*, *gvaunej* < *главный*.

A rudakovai nyelvjárásban tehát az ópermi *l*-nek három folytatása lehet: szó- és szótagkezdő helyzetben $l > v$, szó- és szótagvégi helyzetben $l > \varphi$, intervokalikus helyzetben pedig $l > \emptyset$ ($\sim \varphi$). A szókezdő $l > v$ egybeesik a nyelvjárás etimologikus *v* fonémájával, amelyik — akár a verh-juszvai nyelvjárásé — az ópermi *v* folytatója, és csak ennek megfelelő fonetikai helyzetben fordul elő: *va* 'вода' | *vir* 'кровь' | *zbve* 'на поле' (sublativus) | *zbvas*⁹ 'на поле' (superessivus) | *sivve* 'на него' (intervokalikus geminációval) | *in-va* 'Иньва'. Érdekesek az orosz jövevényszavak eredeti *v* fonémái. Egyes esetekben a permják etimologikus *v* módjára viselkednek, más esetekben azonban tarka változatosságot, keresztvező hangfejlődési tendenciákat mutatnak. Szó- és szótagkezdő helyzetben: *vo, o'da* < *Володя* | *va'na* < *Ваня* | *ev'i'n* < *овин* | *pervej* < *первый*, de — *sn, a'v'ka* < *сновалка* | *nu, t'so'k* < *внучок* | *to'var* < *товар* | *zdoro'vaj' t's'i'ni* < *здороваться* | *rozovej* < *розовый*. Szó- és szótagvégi helyzetben $v > \varphi$ (tehát egybeesik az $l > \varphi$ tendenciával): *morkov* < *морковь* | *so'vse't* < *совсем* | *lito'v'ka* < *литовка* | *kr'izov'nik* < *крижовник* | *dere'v'na* < *деревня*, de — *ko, šo'va* < *ковишова*, *stav* < *стаб* (vö. FOKOS: NYK. LV, 49—50; KALIMA, RLS. 23—24). Ide vonható még egy szó: *ko'vta* < *кофта* (\sim irodalmi, moszkvai *кофта*).

A fentieket összegezve ismételjük véleményünket: az ópermi *l* eltűnt, de nem változott mindenütt és egyértelműen *v*-re a kudimkari—inylvai nyelvjáróterületen. Alakulását tekintve három nyelvjárótípust látunk: **1.** $l > v$ (WICHMANN juszvai—trunovoi feljegyzései), **2.** $l > w$ ($> \varphi \sim \emptyset$) — kudimkari, klimovoi, verh-juszvai adatok, **3.** $l > v$ ($> \varphi \sim \emptyset$) típus (Rudakova nyelvjárása). Felvetődik azonban a kérdés és választ kell rá keresnünk: hogyan oszlanak meg az *l* fejleményei a kudimkari—inylvai nyelvjáróterületen, hol vonulnak a jelenség izofonjai, mi az arány az egyes típusok között? A kérdés annival izgatóbb, mert mint LITKIN írja (DialChrest. 26), ez a nyelvjárás a beszélők lélekszámát tekintve a legnagyobb az összes komi dialektus között. LITKINnek (uo.) sajnálatosan igaza van abban is, hogy adatok hiányában nem tudjuk kisebb egységekre bontani a vizsgált nyelvjáróterületet. Legalább ekkora bajnak tekinthető azonban, hogy a Dial. Chrest. tartalmaz értékes adatokat, a közölt (44—49. o.) kudimkari—inylvai szövegek szemléltetnek néhány falvat (számszerint hatot), s illetéknéppen kitűnően bővíthetnék ismereteinket a vizsgált kérdésben — fonetikai vonatkozásban azonban az átírás meglehetősen elnagyolt és ezért félrevezető lehet. A kutatás tehát itt kényszerűen megtorpan, és legföljebb bizonytalan találgatásokra van módunk. Úgy véljük, a fonetikai elnagyolást alkalmazó, fonematikusnak nevezett átírással ilyen formában elvileg nem érthetünk egyet.¹⁰

⁹ Megjegyzendő, hogy a rudakovai nyelvjárásban (csakúgy mint a verh-juszvai-ban) — LITKIN szerint (DialChrest. 24) általában a déli permják nyelvterületen — a *vilin*, *vilas*, *vile*, *vilet* stb. névtűtő raggá alakult (*-vin*, *-vas*, *-ve*, *-vet* stb.). Rudakova tájnyelvében azonban a szóbanforgó ragok mellett a jelzett névtűtők is élnek: *dere'v'na su, a'e kere's vilin* 'деревня стоит на горе'; *tui vilas si, eni* 'на дороге поют'; *vesa'vka vi, e* 'на вешалку'.

¹⁰ A zürjén szavak transzkripciójában FOKOS DÁVID átírását tekintjük követendő példának, amely kitűnő pontossága mellett könnyen áttekinthető, jól olvasható és ment bármiféle fonetikai túlbuzgóságtól. FOKOSnál több engedményt azonban nem szabad tenni, mert az elnagyolásból pontatlanság lesz. Az izsmai nyelvjárások például nem-első szótagban nem ismernek *e*, *q* fonémát, helyettük *e*, *q* vagy *ε* áll. Hogy azonban mikor melyik,

Az is lehetséges, hogy a DialChrest. kudimkari—inyvai szövegeinek átírásában rendszerkényyszer érvényesült: LITKIN ugyanis (i. m. 20) abból indult ki, hogy az *l* fonéma ezen a nyelvterületen mindenütt *v*, amely legfőleg hangszínevel emlékeztet a bilabiális *w*-re. A verh-juszvai és a kudimkari—klimovoi adatok, távolabbról pedig a rudakovaiak után ezt a tételt módosítanunk kellett. Ismételten azt állítjuk, hogy például a verh-juszvai nyelvjárásban éppen fonematikai szempontból igen lényeges különbséget látunk a *v* és a *w* között. A DialChrest. kudimkari—inyvai szövegeiben az *l* helyén mindenütt *v*-t találunk — amelyről azonban nem tudhatjuk, hogy mikor jelöl *v* fonémát, mikor *w*-t avagy *ɥ*-t.¹¹ Az *l* > *v* változás izofonjainak megvételét tehát nemcsak a kevés adat, hanem a DialChrest.-ban meglévő adatok fonetikai tisztázatlansága is gátolja: nem látjuk pontosan a *v*-hangok minőségét. Egy jelenséget azonban a DialChrest. kudimkari—inyvai szövegeiből is kimutathatunk, s ez a (kérdéses minőségű) *v* eltűnése és helyében a hiátus keletkezése intervokális helyzetben. A következő falvakból az alábbi adatok találhatók:

1. Белоевский район, Отевский сельсовет, Курдюк falu: *у́з̄аис* (o: *u₁dʒa'is*), *а́д̄з̄ьин* (o: *addʒi'in*), *ви́т̄аис* (o: *višta'is*)
2. Кудымкарский район, Большая Серва falu: *в̄бу* ~ *в̄б̄ву* (o: *ve₁i*, ~ ? *ve₁i*), *в̄б̄ис̄* (o: *ve₁ise*), *к̄о̄д̄* (o: *ko₁e*)
3. Белоевский район, Печора falu: *в̄бу*, *в̄б̄ис̄* (o: *ve₁i*, *ve₁ise*)
4. Юсьвинский район, Боталовский сельсовет: *о́дыс* (o: *o₁a'nis*), *в̄б̄ис̄* (o: *ve₁ise*)

Számolnunk kell azzal, hogy a hiátus keletkezése sporadikus tünet. Annyi azonban valószínűnek látszik, hogy a fenti falvak tájnyelve ugyancsak eltér a WICHMANN-féle juszvai—trunovoi típustól, tehát attól, amelyet LITKIN úgyszólván egyedül meglévőnek, legalábbis általánosnak tart a kudimkari—inyvai nyelvjáróterületen.

Mindebből következően további kiegészítést tartunk szükségesnek hozzáfűzni a DialChrest.-hoz. Az *l* > *v* változás két nyelvjárást (vagy inkább, úgy látszik, nyelvjáróterületet) érint: a tárgyalt kudimkari—inyvait és az alsó-inyvait. A kettő között LITKIN számos hangtani és alaktani különbséget

az egyáltalán nem közömbös, az izsmai nyelvjárásokat — gyanításom szerint — többek között ennek a kritériumnak alapján különíthetjük apróbb tájnyelvi egységekre a nyelvjáróterület egészén belül. Ugyanígy a felsővicsegi (kortkeroszi—gyerevjanszki típusú) nyelvjárás (vö. RADANOVICS: NyK. LXI. 95—99) sem ismer nem-első szótagban *e* fonémát, de *i*-t sem, helyettük *e* meg *i* áll, ezek azonban nem azonosak az *e* és *i* fonémával. A DialChrest.-ban használt átírás az adott esetekben csak *e* (:ə), illetve *i* betűt használ. Hogy azonban az *e* hangértéke *e*, *e* vagy *ɛ* (esetleg *ə*), az *i*-é pedig *i* avagy *ɨ* — ez eldönthetetlen. Ez az átírás feltétlenül önkényesen uniformizálja a nyelvjárások hangtani arculatát, s ezzel az eljárással nemcsak a dialektológia színkaláját szegényíti, de határozottan torzít, félrevezet. Hangtani értékét ezért kétségesnek gondoljuk. Vö. például a DialChrest. 69., 73., 74. oldalon olvasható átiratokat a FOKOS-, illetve WICHMANN-féle eredetivel!

¹¹ A DialChrest. 48. oldalán található botalovói szöveg pontatlanságára nyelv-mesterem, R. M. BATALOVA hívta fel a figyelmemet. Aggályában kételkedni nincsen okom, annyival inkább, mert az inkriminált szöveg közlője (N. A. Krivoscsckov) R. M. BATALOVA rokona és földije, aki — nyelv-mesterem állítása szerint — ugyanazt a nyelvjárást képviseli, mint ő maga. Nem lényegtelen az sem, hogy a szöveg — és más kudimkari—inyvai szövegek — lejegyzője, A. SZ. GANTMAN-KRIVOSCSCKOVA szintén közeli rokona R. M. BATALOVÁNAK, aki éppen tőle úgy tudja, hogy — többek között LITKIN tekintélyének hatása alatt — GANTMAN-KRIVOSCSCKOVA *v*-t írt le mindenütt az ópermi *l* helyére, jöllehet nem feltétlenül *v*-t, hanem esetleg *w*-t vagy *ɥ*-t hallott).

sorol fel (i. m. 27—28), amelyek alapján az alsó-inyvait külön nyelvjárásnak jelzi. Az elsőnek feltüntetett sajátos hangtani vonása az, hogy a kudimkari—inyvai nyelvjárástól eltérően az alsó-inyvaiban a *v* intervokalikus helyzetben gyakran kiesik. A fentebbi adatokból azonban nyilvánvalóan kiderül, hogy ez nem lehet megkülönböztető vonás, hiszen ez a jelenség a kudimkari—inyvai nyelvjárás területén is általános, hozzá nemcsak a rudakovai nyelvjárásban (az alsó-inyvai nyelvjárás közvetlen nyugati szomszédságában, valószínűleg éppen határterületén), hanem távolabbi vidéken is (Kudimkar, Klimovo, Verh-Juszva, Bolsaja Szerva, Pecsora, Kurgyuk környékén). Az *l > v* izofonja, úgy látszik, éppen nem elválasztja, hanem ellenkezőleg, összeköti a két vizsgált nyelvjárást. Az alsó-inyvainak azonban valóban vannak olyan vonásai, amelyek elkülöníteni látszanak a kudimkari—inyvaitól. Ezek elsősorban hangsúlyviszonyai, egyes lexikális és morfológiai sajátosságai. Feltűnő viszont, hogy mindezek az elhatároló jellemzők (legalábbis azok, amelyeket a DialChrest. közöl), megtalálhatók az alsó-inyvai nyelvjárás délkeleti szomszédságában, az *onyi* nyelvjárásban (i. m. 26—27). Az onyi ma feltétlenül pusztuló nyelvjárásnak tekinthető, területe mindössze néhány falura zsugorodott. Korábban viszont lényegesen kiterjedtebb volt. Szűkös adataink fényében is azt kell tartanunk, hogy az alsó-inyvai nyelvjárás a kudimkari—inyvai és az onyi tájnyelv keveredésének tekinthető, a két lényegesen különböző dialektus és egyúttal az *l*-ező és *v*-zó nyelvjárás-területek összecsapásának és kiegyenlítődesének terméke. Ha önálló nyelvjárásnak tekintjük (mint a DialChrest. teszi), akkor csak az onyi nyelvjárásra jellemző vonásai alapján különíthetjük el. Ha viszont a rendszerezés alapja elsősorban az ópermi *l* viselkedése, akkor az alsó-inyvait nem tarthatjuk önálló nyelvjárásnak, hanem a kudimkari—inyvai tájnyelvterület egyik sajátos és a nyelvjárás-terület egészén belül — az onyi vonásai miatt — elkülönülő egysége. Olyan alcsoport, amelyet nyilvánvalóan többet is meg kell majd különböztetnünk ezen a korántsem egységes területen, ha a kutatások előrehaladása, a ma még ismeretlen vagy nem kielégítően ismert részletek feltárása és rendszerezése erre módot ad.

Az *l > w ~ y* hangváltozás nemcsak a permjék nyelvjárásokban figyelhető meg, szórványosan előfordul votják nyelvterületén is. WICHMANN a jelabugai és a malmizs—urzsumi vidéken figyelte meg a szóbelseji és szóvégi *l > y* (*y*) hangváltozást. MUNKÁCSI ugyancsak a jelabugai nyelvjárás területéről ismeri az *l > y ~ Ø* fejlődést.¹²

FOKOS DÁVID hívja fel a figyelmünket (NyK. LV, 49—50), hogy az *l > v* hangváltozás a permjékon kívül más nyelvekben is ismerős. A magam részéről a permjékhez meglepően hasonlóan fejlődésnek tartom a lengyel *l* sorsát egyes nyelvjárásokban. A kielcei vajdaságban, Skarżysko-Kamienna környékén figyeltem meg ilyen alakokat: *gomu·ka* < Gomulka, *suon* < słoń, *ma_o* < mało. Az *l* fejleménye itt is bilabiális *w*, diftongizálódás vagy hiátus.

Végezetül úgy vélem, a fentebbi adatok jól támogathatják UOTILA egy eddig is igen valószínű feltevését (Kons. 193), amennyiben ő az izsmai zürjén hosszú *mgh*-k kialakulását **y* fokon keresztül képzei el (*ō, ē, ū* stb. < **oy, ey, uy* stb. < *ol, el, ul* stb.). Hozzátehetjük, — további, kézenfekvőnek látszó feltevésként — hogy természetszerűleg ugyanilyennek véljük az izsmai, felső-

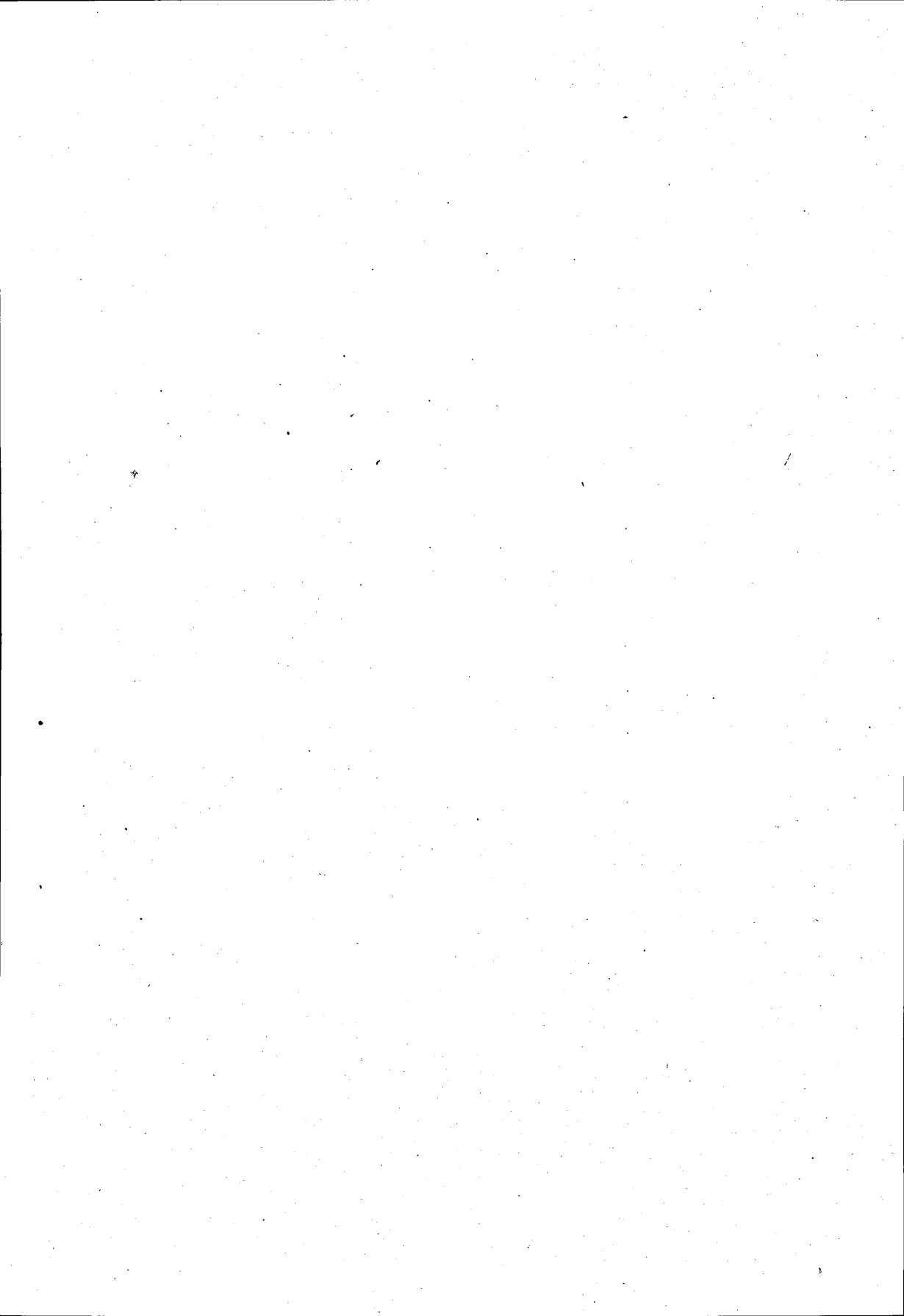
¹² L. WICHMANN, *Vok.* 3; MUNKÁCSI: MSFOu. CII, 604; FOKOS: NyK. LV, 49; UOTILA, *Kons.* 195; BUBRICH, *Iszt. fonetika udmurtszkovo jazika*, 100—103.

vimi és viserai tájnyelvterület *nīl* > *nī*, *sultnī* > *sutnī* típusú változását is, amikor is az *l* vokalizálódik, majd eltűnik, a megelőző magánhangzó megnyúlása nélkül, míg más nyelvjárásban ugyanez a folyamat az előző magánhangzó időtartamának megnövekedésével járt.^{13, 14}

VÁSZOLYI ERIK

¹³ L. DialChrest. 34; Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов (Сыктывкар, 1961), 458.

¹⁴ Cikkem kéziratát 1961. november 6-án zártam le. Ezt követően, 1962 nyarán volt módomban megismerkedni A. Sz. KRIVOSCEKOVA egy újabb, az inyvai nyelvjárás *l* > *v* ~ \emptyset hangváltozását tárgyaló cikkével (Вопросы финно-угорского языкознания. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1962; 212-228. oldal). Megállapításait jelen dolgozatomban — annak kézírata már nyomdában lévén — nem hasznosíthattam. Ezzel kapcsolatos észrevételeimet a Nyelvtudományi Közlemények következő számában szándékozom közölni.

Mégegyszer a nyelvtani nem kérdéséhez

1. A gépi fordítás tanulmányozása számos általános nyelvészeti kérdésnek új oldalról való értékeléséhez vezetett, sőt ezáltal egy-egy nyelvi értékelés átfogalmazásának igénye is felmerült. Ez vonatkozik a nyelvtani kategóriákra, köztük a genusra is.

A nyelvtani nem kialakulása című dolgozatomban (NyK LX, 339—68 és LXI, 29—43) foglalkoztam a genus funkcióival, s ennek kapcsán felvettem e kategória szükségszerűségének kérdését. SAUVAGEOT A. cikkem bírálatában (Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, LV. fasc. 2, 279—80 és 286—8) többek között az erre vonatkozó nézeteim helyességét is tagadja. Nem hiszi, hogy a már egyszer kifejlődött nyelvtani kategória valaha eltűnhet, s a genus néhány funkciójának felsorolásával kapcsolatban úgy véli, hogy a szórend megváltoztatása és a szókapcsolatok tagjainak szétsorolása nem a genus, hanem általában az egyeztetés kifejlődése által lehetséges.

A nyelvtani kategóriák egyetemleges megléte egyik legnehezebb elvi probléma. Amint magam is utaltam rá, vitatni lehet, hogy a kínai és más ázsiai elszigetelő nyelvből a kikövetkeztetett ragok lekopásával nem tűnt-e el egyszersmind a casus is. Nem tagadható azonban, hogy a genus ilyen vonatkozásban nagyon különbözik a többi nyelvtani kategóriától, mert eddig egyetlen nyelvcsaládban sem volt megfigyelhető a genuson kívül valamelyik másik kategória kifejlődése, terebélyesedése s azután minden nyom nélkül való eltűnése.

A genus különlegesen viselkedik a funkciók tekintetében is. Az orosz—angol viszonylatban folytatott gépi fordítási előtanulmányok során pl. az orosz nyelvben éppen a genus kategóriája bizonyult redundáns jellegűnek; más szóval eszerint a genusegyeztetés semmiféle információt nem jelent. Lásd IVANOV V. V. erre vonatkozó megfigyeléseit (Бюллетень объединения по машинным переводам, 1959, Москва 7.).

Úgy látszik tehát, hogy SAUVAGEOT és a fordítógép elméleti szakemberei a genus funkcionális értékelése tekintetében jogosan jutottak közös nevezőre. Csakhogy e kutatók nem vették figyelembe a nyelvi rendszer, azaz a code és a nyelvi mű, azaz a message különbségét (e két fogalomról l. korábbi cikkemet: A modern nyelvtudomány főbb problémái, Nyr. LXXXII, 469—70), és megállapításuk csupán a message-re, nem pedig a code-ra érvényes. Idézett tanulmányomban (36) jeleztem e két nyelvi sík különbségét a genus vonatkozásában is. Azt állítottam, hogy a nyelv a nyelvtani rendszer oldaláról nézve általában takarékosan bánik eszközeivel.

A code és a message kettősségét a genus jelenségeinek értékelésekor is figyelembe kell venni. A genusról szóló tanulmányomban (37) az olasz *l'ho*

visto — *l'ho vista* mondatok szembeállításával bizonyítottam, hogy olykor a genuskülönbség dönti el a közlés jelentését, tehát éppen a genus alaktani elkülönülései szolgáltatnak új információt. Mondhatunk ilyen orosz nyelvű példát is. Ha két társa közül a beszélő az egyiknek utasítást akar adni az eltávozásra, s a kettő közül az egyik nő, a másik férfi, a *nouua* vagy a *nouea* közlésből az érdekelték világosan megtudják, hogy melyiküknek kell elindulnia. A közléspárból az -a morféma, illetőleg annak hiánya (-o hang-súlyos kötőhang betoldásával) ebben a mondatban csak a genus különbségét takarja, vagyis ezek genusmegkülönböztető ragok, amelyeknek fontos funkciójuk van a jelentés szempontjából és — ha egyéb jelek nem segítik a megértést, mint a felsorolt példákban — hírértékük van. Éppen ebben áll a genus nem mindig, de számos esetben megnyilvánuló funkciójának lényege. Ezért nem jó példa a SAUVAGEOT (i. m. 287—8) által idézett MANNINEN-sor (*Mutta kun ehtinyt äärimpään Ithakan olet kärkeen . . .*), amelyet a tőlem választott OVIDIUS-idézettel (*Lurida terribiles miscent aconita novercae . . .*) állít szembe. SAUVAGEOT ezzel azt akarja bizonyítani, hogy a szókapcsolatok tagjainak egymástól távoli elhelyezése, széthúzása a finnben is lehetséges, nemcsak a latinban, mégpedig nem azért, mivel a genus kategóriája mutatja a szavak közti összetartozást, hanem mert az egyeztetésnek (a finnben casus- és numerusegyeztetésnek) van viszonykeltő funkciója. Azonban Sauvageot figyelmen kívül hagyja, hogy a finn idézetben a szókapcsolat tagjai nem nominativusban, hanem casus obliquusban vannak (. . . *äärimpään . . . kärkeen . . .*: illativus), ugyanezt a széthúzást viszont nem lehetne megengedni egy többszörös nominativusi szerkezet esetében. Az OVIDIUS idézetben a *terribiles . . . novercae* nominativusban áll, s a *terribiles* hovatartozása (ti. hogy nem a *lurida . . . aconita* kapcsolat tagja mint második jelző) éppen a szó genusvégződéséből (-es, nem pedig -ia) derül ki. Habár a latinban és más hasonló generikus nyelvben az egyeztetés a mondatok többségében a casust, numerust és genust együtt jelzi, mindig akadnak olyan esetek, amikor az pozitív módon csak a genust jelzi. A genust jelző morfémának ilyen esetekben hírértéke van. Más szóval a genus kategóriáját nem lehet egyértelműen redundáns kategóriának minősíteni. Az adott szövegben mindig akadnak olyan mondatok, ahol éppen a genuskülönbség adja meg a pontos jelentést a genusmegkülönböztető morfémák útján. Igaz, hogy a nyelvi szövegeknek, a message-nek talán nagyobb részében a genust jelölő morfémának nincs külön hírértékük. Ha pedig a message szempontjából esetenként változik a genus konkrét megnyilvánulásának hírértéke, a code szempontjából a nyelvtani nem fontos kategória, s tévedés volna redundánsnak nyilvánítani. Mindebből nyilvánvaló, hogy redundáns nyelvi kategóriákról aligha beszélhetünk, legfeljebb arról, hogy kifejezésük a messageben redundáns is lehet.

Kétségtelen viszont, hogy a genus az információ-elmélet szemszögéből nézve sokban különbözik a többi kategóriáktól. A genus megnyilvánulásának gyakori redundanciája részben magyarázatot ad a kategória eltűnésének okaira.

2. Hivatkozott dolgozatom 11. pontjában felvettem a nyelvi típus és a genus összefüggésének kérdését. SAUVAGEOT ezt is rosszalással fogadja, habár talán inkább csak azt kifogásolja, hogy még a múlt században a SCHLEGEL testvérek, POTT, STEINTHAL, MISTELI és mások által felállított,

de szerinte régen „elavult” elszigetelő, ragozó, hajlító típusokról beszélnek. Maga a nyelvi tipológia kérdése aligha adhat alapot a kifogásolásra, hiszen e probléma éppen a nyelvtudomány új szemléletének fényében nagyon is előtérbe került. Elég, ha ennek bizonyítására megemlítem JAKOBSON R. oslói kongresszusi beszámolóját és az ezt követő vitát (*Actes du Huitième Congrès International des Linguistes*, Oslo. 1958. 17–35), továbbá GREENBERG J. H. elvi tanulmányát (*The Nature and Uses of Linguistic Typologies*, *International Journal of American Linguistics* XXIII/2, 68–77) és SAPIR rendszerét továbbfejlesztő kísérletét (*A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages*. *IJAL* XXVI/3, 178–94, amely legelőször 1954-ben jelent meg a WILSON D. WALLIS emlékkönyvben). De nincs okom szégyenkezni a múlt századi terminológia és tipológia alkalmazásáért sem, noha tanulmányomban SAPIR rendszeréről szintén megemlékeztem. Aligha állok egyedül azzal a meggyőződéssel, hogy a schlegeli hármas, vagy a STEINTHAL–MISTELI-féle továbbfejlesztett osztályozás soha sem lesz elavult. Maga GREENBERG például másodiknak említett művében ezt mondja (180): „However inadequate the nineteenth-century discussion of this topic now appears, the major virtue of the schemes advanced remains something of fundamental importance to the overall characterization of a language, the morphological structure of the word, was instinctively seized upon as the basis of classification, and Sapir’s contribution simply continued this essential feature of the earlier approach, in revised form.” A hármas felosztásból egyre több csoportból, alosztályból álló rendszerezés keletkezett, egyre több sajátság figyelembevételével finomították az eredeti gondolatot. Ezzel egyidejűleg azonban az osztályozási elvek áttekintése és a besorolás egyre nehezebbé vált. Olykor többféle szempont keresztezi egymást, s ennek következtében egy-egy nyelv típusba való besorolása alkalmával többféle megoldás is elképzelhető. Ez a helyzet SAPIR különben kiváló rendszerében (lásd pl. MOST M. bírálatát SAPIR rendszeréről: *Actes du sixième Congrès International des Linguistes*. Paris. 1949.). De GREENBERG rendszerével kapcsolatban szintén felmerülhetnek ilyenféle kifogások annál is inkább, mivel ő a nyelvi szövegekben érvényesülő sajátságok által próbálja a nyelvi típusokat megragadni (egyébként lényegében SAPIR nyomdokait követi). A kérdésnek a code-ból a message-be való áttolása azonban aligha elégíti ki az áttekinthetőség iránti jogos követelményeket, s amellet a szövegek természetétől függően még inkább növelheti a besorolási bizonytalanságokat és ingadozásokat. A message egyoldalú vizsgálata és a code vizsgálatának elhanyagolása gyöngye pontja GREENBERG rendszerének, pedig az amerikai kutató elsőnek említett tanulmányában elvileg helyesen fejt ki a code és a message vizsgálatának egybehangolását a tipológia szempontjából. Mindenesetre a múlt századi és a mai tipológiai rendszerek közti értékelés alkalmával az előbbieket nem lehet olyan vállveregetéssel elintézni, mint ahogyan a modern nyelvtudományi elméletek számos híve teszi, akikhez most SAUVAGEOT is csatlakozik. A korai hármas felosztásnak kétségtelenül megvan az a hibája, hogy nagyon durva képet ad a nyelvek sokrétű jelenségeiről, s ezért a három vagy négy típusba olykor nehéz beleerőszakolni az egyes nyelveket. Ugyanakkor azonban ez a sajátság előnnyé válik, ha csak nagyjából akarjuk jellemezni az egyes nyelveket. Ez az osztályozási mód nagyon is áttekinthető, világos és a lényegre ragadja meg. A STEINTHAL- és MISTELI-féle finomító osztályozás inkább csak ront, mert bonyolultabbá teszi a tipizálást anélkül, hogy

lényegesen finomítani tudna rajta. Amikor éppen a részletek sokféleségét is figyelembe kell venni, akkor a SAPIR és követői által továbbfejlesztett rendszerek az előnyösebbek a múlt századiakkal szemben. Nyilvánvaló tehát, hogy mindkettőnek megvan a maga alkalmazási területe ma is. Ezért nem lehet a hármas felosztást elavultnak tekinteni. Annál kevésbé lehet ezt tenni, mert a legtöbb kézikönyv és a tankönyvek még ma is erre a felosztásra építik fel a nyelvtípusok leírását.

SAUVAGEOT megütközik egyrészt azon, hogy a hármas típusrendszerben a magyar és a török együvé tartozik a bantu nyelvekkel, holott az előbbi kettő és az utóbbiak egészen eltérő típusok, másrészt pedig azon, hogy a francia is lényegében azonos sajátságúnak minősül ezzel az afrikai nyelvcsaláddal. Pedig kétségtelen, hogy minden kézikönyv a ragozó nyelvek közt tartja számon a finnugor és a török-tatár nyelveket — ugyanúgy, ahogyan a bantu nyelveket is. Köztük a típus szempontjából lényegében csak az a különbség, hogy az urál-altaji nyelvek túlnyomóan suffixumokkal, a bantu nyelvek pedig túlnyomóan prefixumokkal oldják meg a viszonyítást.

Bizonyos tekintetben sok közös vonás található a francia és a bantu nyelvek között is. Ezt elfogulatlan kutatók már régebben észrevették, s nem hiába helyezte el SAPIR — horribile dictu — a francia és a bantu nyelvet egymás mellé a C csoportba két altípusként (amelyek közt csak nagyon kevés különbség van).

Mind a múlt századi, mind a modern típusrendszerek közös vonása az, hogy a genus kategóriájának különlegességeire, meglétére vagy hiányára nem voltak tekintettel, s a megkülönböztetés elvei közt ilyen kritérium nem szerepel. Ezt a múlt századi osztályozásoktól a mondottak alapján nem kérhetjük számon, úgy vélem azonban, a finomabb tipizáló rendszereknek valamilyen módon tekintetbe kell venni ezt a többlettől lényegesen különböző, sajátságos kategóriát.

3. E két fontosabb elméleti kérdésből keletkezett vitát felhasználom arra, hogy SAUVAGEOT recenziójának egyéb észrevételeire is reagáljak. Ezek között vannak olyanok, amelyek vitatható problémákat érintenek, vannak azonban olyanok, amelyek dolgozatom szövegének félreértéséből keletkeztek.

A vitás kérdések közül az első az újfelnémet névragozási rendszerre vonatkozó megjegyzésemet érinti. Azt állítottam ugyanis, hogy ebben a nyelvben a tő és a genus szorosan összefonódott, ha a mai német főnévragozásban tőről egyáltalán beszélhetünk. Ez utóbbi kételkedő megjegyzésem jogos, hiszen az indogermán alapnyelvben kimutatható tövekről a modern némettel kapcsolatban nem beszélhetünk. Itt csak arról van szó, hogy a főnév néhány casusban (singularis genitivus, néha accusativus, pluralis dativus) esetvégződést kap, habár a többes számú dativust kivéve nem minden főnév kap ilyen morfémákat. A viszonyítást azonban nem a főnevek esetvégződései, hanem a főnévvel egyező szó (névelő, melléknév, névmás) vagy a szórend végzi el. A gyenge vagy erős ragozásba tartozó végződések szerinti főnévtípusok nem önálló tövek, hanem a három nem köré épített paradigmarendszer altípusai.

Kétségtelenül vitatható az indogermán és más nyelvekben kialakult nemi különbség, valamint a bantu és más nyelvek névszói osztálytagozódása közti azonosság. Ebben a vonatkozásban viszont nem állok egyedül, hiszen

WUNDTTÓL VENDRYESEN keresztül az afrikanista DREXELIG (tanulmányomban idéztem műveiket) hasonlóképpen vélekednek, habár a természetes nemből vezetik is le a névszói osztálytagozódás eredetét. Magam azért csatlakoztam e felfogáshoz, mert a genus alaktani elkülönüléseken nyugvó szintaktikai jelenségnek tartom, s ebben a szemléletben az egyeztetésnek nagy jelentősége van. Az egyeztetés tekintetében pedig e különféle nyelvi jelenségek között azonos vonások vannak. Abban sem állok egymagam, hogy a genus szintaktikai szerepében, az egyeztetésben látom a lényegét; az általam idézett STEINTHALTÓL kezdve sokan vallják ezt ma is így, sőt egyebek közt JESPERSEN is (The Philosophy of Grammar. London. 1958.⁸) ezt a nézetet követi. Éppen ezért úgy vélem, felfogásom miatt akkor sem kell szégyenkeznem, ha egyébként — amint SAUVAGEOT írja — a nagy GOMBOCZ ZOLTÁN honfitársa vagyok. Tudomásom szerint GOMBOCZ nem végzett a genus kérdésében önálló kutatásokat, sőt állást sem foglalt ilyen irányban.

SAUVAGEOT megütközése ellenére sem látom be, miért ne lehetne a számlálószó és a genus között átmeneti fejlődési kapcsot keresni anélkül természetesen, hogy a kétféle nyelvi jelenséget funkcionális, szinkronikus szempontból azonosítanók. Amint dolgozatomban erre hivatkoztam, HJELMSLEV már előttem hasonló gondolatokra jutott (egyébként HJELMSLEV idézett művét csak tanulmányom kéziratának beadása után kaptam kézhez, úgyhogy a hivatkozás megtételére a nyomdába adás után kerülhetett sor).

Recenzensem méltatlanul vádol azzal, hogy LÉVY—BRÜHLRE jogtalanul hivatkozom, s az ő nevével takarózva az ún. primitív népek gondolkodását a rosszálló értelmű „prelogikus” jelzővel marasztalom el. Igaz, hogy a francia etnológus és szociológus később részben megtagadta korábbi nézeteit, a megszületett eszméket azonban megalkotóik sem tudják megsemmisíteni, és azok mindaddig élnek, amíg helyesebb és jobb eszmék nem váltják fel őket. LÉVY—BRÜHL eszméinek pedig megvannak a maguk időtálló, racionális magvai. Én éppen ilyen értelemben próbáltam a „prelogikus” jelzőt egyszerűbb és találhatóbb terminus technikus hiányában alkalmazni. Véleményem szerint az ún. primitív népek gondolkodását nyugodtan hívhatjuk prelogikusnak akkor, ha e népeknek a világ jelenségeit mítikus eszközökkel magyarázó gondolkodásmódját, illetőleg tudatrendszerét értjük rajta. Ilyen értelemben a prelogikus gondolkodás alapján jön létre pl. a totemhit, s a genus kérdésköréből az értékmegkülönböztetés, amelynek fogalmi létezését WUNDT kimutatta. Amikor a tanulmányomban a „prelogikus” szót idézőjelbe tettem, éppen azt akartam jelezni vele, hogy bizonyos mértékben eltértem a LÉVY—BRÜHLnek tulajdonítható és több tekintetben kifogásolható jelentésétől.

A vitatható kifogásoktól eltekintve SAUVAGEOT több hiányosságot vélt munkámban felfedezni. E kifogások azonban csak félreértésből merülhettek fel.

Recenzensem nyitott kapukat dönget, amikor felhívja figyelmemet arra, hogy a genus gyakran milyen következetlenül jelzi a természetes nemet. Tanulmányom elején (2. szakasz) éppen erre mutatok rá, sőt SAUVAGEOT példájával (femme professeur) lényegében azonos példát hozok fel (femme médecin). A kifogásolt helyen viszont azt fejtem ki, hogy bár következetlenül, mégis felhasználható a genuskülönbség a természetes nem megkülönböztetésére. Nem vitás, hogy mindkét állításom igaz, amint a két helyen felhozott példák (és SAUVAGEOT-ÉI) is igazolják.

A 344. lapon nem én állítom, hanem WUNDT (akit szó szerinti fordításban idézek), hogy az indogermán nyelvek többségében három nem van, de végeredményben WUNDT sem hibáztatható olyan nagyon e különben sem kategorikus kijelentésért.

Azt sem állítottam olyan határozottan (358), hogy a szórend csak akkor kötött, amikor a nyelvben kevés alaktani viszonyító eszköz van, hanem azt mondtam, hogy „a szórend kötöttsége akkor játszik nagyobb szintaktikai szerepet, amikor morfológikus eszközök kevésbé állnak rendelkezésre”. Ez az állításom pedig akkor is igaz, ha egy-egy példa, így a SAUVAGEOT által említett klasszikus mongol nyelv példája arra mutat, hogy formailag gazdagabb nyelvekben is lehet kötöttebb szórend.

Tévedés nekem tulajdonítani azt az állítást, hogy a finnben azért nem fejlődött ki a genus kategóriája, mert csak egyetlen paradigmarendszer alakult ki. Ellenben azt mondtam (368), hogy a finnben a casus és a numerus egyeztetése ellenére sincs genus, mert a melléneveknek mindössze egy paradigmarendszerük van. Ez a szinkronikus értékű tény pedig igaz, s ebből nem lehet (nem is akartam) diakronikus érvényű szabályszerűséget felfedezni.

Végül nem mondtam, hogy a kevés számú főnévi végződéstípus elősegíti a genusegyeztetés kifejlődését, hanem azt írtam (368), hogy ez a helyzet csak megkönnyíti a kifejlődés útját, tehát csak előfeltétel, de nem kiváltó ok. Egyes nyelvek élnek e lehetőséggel (indoeurópai alapnyelv), mások nem (uráli nyelvek).

Bár a részletekben felfogásunk eltér egymástól, köszönetet mondok recenzensemnek, SAUVAGEOT A. professzornak hasznos észrevételeiért és megjegyzéseiért.

FODOR ISTVÁN

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

Matematikai és alkalmazott nyelvészet Csehszlovákiában

A csehszlovák nyelvtudomány — a többi szocialista államhoz hasonlóan — új és jelentős feladatok előtt áll. A szocialista társadalmi viszonyok, főként azonban a technika rohamos fejlődése azzal az igénnyel lép fel, hogy a nyelvészet a nyelvnek ne csak olyan tudományos elmélete legyen, amely új, elsősorban matematikai módszereket alkalmaz, hanem, hogy a szerzett elméleti ismereteket a gyakorlatban is érvényre juttassa. Ezekkel a feladatokkal kapcsolatosan új nyelvészeti diszciplínák keletkeznek — matematikai és alkalmazott nyelvészet — melyek csehszlovákiai helyzetéről szeretnénk itt röviden beszámolni. (Bár a két tudományág szorosan összefügg egymással, terminológiailag célszerűbb mégis különbséget tenni, mert tartalmukban eltérést mutatnak.)

M a t e m a t i k a i n y e l v é s z e t a szó szűkebb értelmében véve a következőt jelenti: a nyelv mennyiségi és formális jelenségeinek vizsgálata matematikai módszerekkel (pl. a nyelvi fonémák frekvenciájának statisztikai kiszámítása).

A z a l k a l m a z o t t n y e l v é s z e t fogalma a technikával kapcsolatos, amikor is a nyelv olyan eszköznek tekinthető, amellyel a technika a gyakorlatban operál. (Pl. gépi fordítás egyik nyelvről a másikra).

A nyelv mennyiségi vizsgálatának nálunk határozott hagyományai vannak. Azok az eredmények, amelyeket a prágai nyelvészeti kör a II. világháború előtt, valamint a háború utáni években ért el, kezdeményező hatással voltak az akkori európai nyelvészetre és még ma is figyelemre méltóak. Elsősorban B. Trnka (1), V. Mathesius (2), R. Jakobson, J. Vachek stb. fonológiai munkáit kell itt megemlítenünk. A Prágai iskola nyelvészeti kutatása a finnugor nyelvek problematikáját is magába foglalta. Vö. pl. L. NOVÁK, L'harmonie vocalique et les alternances consonantiques dans les langues ouralo-altaiques, surtout finno-ougriennes, TCLP 6, Prague 1936. A háború utáni első évtizedben a nyelv mennyiségi vizsgálata iránti érdeklődés, különféle körülmények hatására némileg csökkent, teljesen azonban nem szűnt meg és később, különösen az utóbbi néhány esztendőben, rohamosan megnövekedett. A csehszlovák nyelvtudomány gazdag elméleti megújítása — amikor is újra érvénybe lép a már régebben is ható, ma pedig Nyugaton és a Szovjetunióban kidolgozott elmélet (a strukturalizmus elmélete) — valamint a különböző technikai ágaknak a nyelvtudományra gyakorolt nyomása következtében sor került a marxista nyelvtudományról szóló konferenciára, 1960. decemberében. Jellemző a csehszlovák nyelvészet mai helyzetére, hogy a konferencián filozófusok,

pszichológusok, logikával foglalkozók és matematikusok is részt vettek, s hogy a matematikai módszerek nyelvtudományi alkalmazásának kérdése kellő megértésre és pozitív értékelésre talált mind HAVRÁNEK akadémikus bevezető referátumában, mind pedig a többi résztvevő részéről. A matematika és a formális logika módszereinek alkalmazásával a következő referátumok foglalkoztak:

P. Novák—P. Sgall: Matematické metody a marxistická jazykověda (Matematikai módszerek és a marxista nyelvtudomány) L. Doležel, Význam teorie informace pro marxistickou jazykovědu (Az információelmélet jelentősége a marxista nyelvtudomány számára)

B. Berka, O významu moderní formální logiky pro jazykovědu (A modern formális logika jelentősége a nyelvtudomány számára)

J. Zeman, Informace a materiální jednota světa (Információ és a világ anyagi egysége).

A konferencia anyagát gyűjtemény formájában az idén fogják publikálni. Az egyes referátumok, valamint a konferenciáról szóló beszámolók eddig folyóiratokban jelentek meg (3).

A csehszlovák nyelvészeknek mindenek előtt azokkal az eredményekkel kellett megismerkedniük, amelyeket Nyugaton és a Szovjetunióban értek el az utóbbi időben. A matematikai és az alkalmazott nyelvészet különböző területeit érintő legfontosabb nyugati munkákat P. Sgall értékelte, az amerikai munkákról B. Palek informál K. Horálekkel együtt, a kommunikációelméletnek (communication theory) a nyugati nyelvészetben való feldolgozását J. Krámský ismerteti részletesebben (4). Természetesen érdekesebbek az eredeti munkák, melyek többségét folyóiratcikkek teszik ki. Könyvek eddig csak szórványosan jelentek meg. Jelentős munka a cseh nyelv lexikológiai és nyelvtani statisztikájáról szóló Szavak, szófajok és szóalakzatok frekvenciája a cseh nyelvben c. mű. Már a megszállás idején született javaslatok a cseh nyelvészek részéről az adatgyűjtésre; ez később alapjává vált annak a munkának, amelyet lényegében már néhány évvel ezelőtt befejeztek, de csak az elmúlt évben adtak ki. Hogyan történt a gyakorisági szótár összeállítása? A szerzők a frekvencia megállapításánál a legpontosabb értékekre törekedtek a lehető legterjedelmesebb és legkülönbözőbb anyag vizsgálatával. 75 forrást vettek alapul (1926—1950-ig) 8 különböző stílusú és műfajú csoportból: szépirodalom, költemények, ifjúsági irodalom, drámák, szakirodalom, zurnalisztika, tudományos irodalom és beszédnyelv. Ezekből a forrásokból 1 623 527 szót jegyzeteltek ki, melyek statisztikai feldolgozásával mindenek előtt a szavak gyakoriság szerinti sorrendjét állították össze, majd kétféleképpen csoportosították. Az első csoporthoz az első 10 000 szót válogatták össze a leggyakoribbaktól a kevésbé gyakoriakig, a másik, szélesebb csoporthoz ábécé-rendben mintegy 30 000 szót soroltak, melyek frekvenciája 3, vagy annál nagyobb. Minden szóhoz statisztikai jellemzés kapcsolódik, mely arról informál, hányszor s a csoportok és források melyikében fordul elő a szó a szövegben; a betűrendes csoportban ezenkívül adatokat találunk arról, hányszor fordul elő a szó az egyes csoportokban és forrásokban.

Nyelvtani téren részletesen kiszámították a szófajok frekvenciáját a csoportokon belül és az egyes szófajok kölcsönös viszonyát. Jelentős része a kötetnek az alakzatok gyakoriságáról szóló fejezet (az esetek és ragozás-típusok viszonya a főneveknél, a főnévesetek és számok frekvenciája, ige-

alakzatok); idevágó adatokat találunk az áttekinthető diagrammokban és táblázatokban is. A gyakorisági szótár felhasználási lehetősége gazdag, néhány adatát azonban bírálólag kell elfogadnunk, főként azokat, amelyek a szókészletet érintik.

Ami a lexika statisztikai vizsgálatát illeti, V. Fried (5) és M. Těšitelová (6) felhívta a figyelmet néhány módszerre és azok felhasználásának lehetőségeire. A cseh nyelv szókészletének vizsgálatánál a párizsi M. Vey (7) szintén alkalmazott statisztikai módszereket.

A matematikai módszerek nyelvtudományi alkalmazásáról B. Trnka munkájában találunk általánosabb következtetéseket, aki már régóta felhasználja a statisztikai eljárásokat fonológiai kutatásaiban. Pl. *K v ý s t a v b ě fonologické statistiky* (A fonológiai statisztika felépítéséhez), *Kvantitativní lingvistika* (Kvantitatív nyelvészet) stb. (8). B. Trnka a szerzője a kvantitatív nyelvészet első nemzetközi bibliográfiájának is (9). Értékesek J. Vachek tanulmányai, melyekben pl. a fonémák frekvenciáját dolgozza fel a történeti fonológia viszonylatában (10). Figyelemre méltó továbbá J. Krámský *A Quantitative Typology of Languages* (11) c. munkája, amelyben a szerző a világ 23 különböző nyelvének statisztikai jellemzését kísérelte meg, és megpróbálta típusokra osztani azokat az egyes nyelvekben meglevő fonémák szempontjából.

A hangtanon és lexikológián kívül statisztikai eljárások a cseh nyelvészetben szélesebb körben eddig nem fordulnak elő. Kísérleteket természetesen találunk másutt is, pl. a történeti és összehasonlító nyelvtudományban (12). De ennél sokkal nagyobb jelentősége lesz a modern formális logika és a matematikai halmazelmélet alkalmazásának (13). A csehszlovák nyelvtudomány eddig az alkalmazott nyelvészet terén haladt leginkább előre a matematikai módszerek alkalmazásában, elsősorban a gépi fordítással kapcsolatosan.

Prágában, a Károly-egyetem bölcsészettudományi karán, az OTSP (Oddělení pro teorii strojového překladu) keretén belül foglalkoznak gépi fordítással, a Matematikai, valamint a Csehszlovák Tudományos Akadémia Automatizálási és Információelméleti Intézetével szorosan együttműködve. P. Sgall docens vezetésével P. Novák, D. Konečná, B. Palek, továbbá L. Nebeský és J. Panevová dolgozik az intézetben, és kb. 7—8 hallgató kisegítő munkaerőként vesz részt a munkákban.

1960. január 12-én végezték el az első fordítási kísérletet a SAPO (Aritma) csehszlovák gyártmányú elektronikus számológépen. A kísérlet tárgya három egyszerű angol mondat volt (14). Először a mondatok szótárát állították össze, amely összesen 40 szóból állt. Majd lyukkártyákra vitték át kódok segítségével úgy, hogy mindegyik kártyán csak egy szó szerepelt. Mindegyik szóhoz egy további másik kártyát készítettek, amely az illető angol szóra vonatkozó információkat (szófaj, nyelvtani jellemzés stb.), valamint a cseh megfelelő tartalmazta. Az angol szótári részt úgy helyezték el a gép memóriaegységében, hogy ott a gép egyszerű aritmetikai műveletek (kivonás) segítségével, automatikusan maga tudott keresni.

Ezek után a cseh fordításra vonatkozó instrukciókat dolgozták ki a cseh nyelvtan adataiból, valamint azok alapján, amelyeket a gép az angol mondatokból kikereshetett. A kapott információk ismét lyukkártyákon jelentek meg egyszerű kódok segítségével, azaz minden betűnek egy ötjegyű szám felelt meg, amelyek csak két jeltől tevődtek össze (O és I).

Pl. A = O O I I I
 B = O I O O O

A kísérlet célja tapasztalatszerzés volt, valamint az alkalmazott módszerek helyességének ellenőrzése.

A gépi fordításnál a gyakorlatban eddig az okozza a legnagyobb nehézséget, hogy az automata számológépek memóriaegységei kis kapacitásúak. A nyelvészeknek a nyelvi anyag feldolgozásánál ehhez alkalmazkodniuk kell. A leggazdaságosabb, legegyszerűbb kódokat kell kiválasztani. Ehhez viszont a nyelvi statisztikai vizsgálatára van szükség. A cseh nyelvvel kapcsolatosan is végeztek már statisztikai vizsgálatokat. Egyrészt a betűk és betűkapcsolatok frekvenciáját kutatták különböző helyzetekben, másrészt pedig a morfológia terén folytattak vizsgálatokat.

Ami az első kérdést illeti, különböző kétnyelvű technikai szótár alapján állítottak össze elektrotechnikai szöveget, amelyet az alapszókincs szavai-val kiegészítve vettek vizsgálat alá. Több mint 10 000 szó került lyukkártyára a következőképpen: először a szó töve, majd tőváltozata(i), végül pedig az a helyzet volt a kártyán feltüntetve, amelyben a változat fellép. A gép osztályozó része a szótöveket először hosszúság szerint osztályozta, majd az egyes hosszúsági csoportokon belül ábécérendben. Ezzel az eljárással meg lehet állapítani a betűk gyakoriságát különböző helyzetekben, ki lehet számítani entrópiájukat és ezek alapján meg lehet határozni az optimális kódjelzés módját.

A morfológia terén eddig 5 000 igealak statisztikai vizsgálatát végezték el 300 oldalnyi, különböző szerzőktől vett matematikai szöveg alapján (15). Több szempontot vettek figyelembe a feldolgozásnál és végül megállapították, hogy melyek a leggyakoribb igealakok. Ez nagyon lényeges a gépi fordítás szempontjából. Az algoritmus összeállításánál ugyanis tudni kell, hogy melyik igealakok kerülnek az első helyre és egyáltalán melyek fordulnak elő szakszövegben.

Az első gépi fordítási kísérletek bináris fordítások voltak: valamilyen idegen nyelvről az anyanyelvre. Így mindig csak egy bizonyos nyelvről a másikkra való fordítás szabályait állították össze. Ma már bonyolultabb feladat áll a nyelvészek előtt, mégpedig az ún. közvetítő nyelv, az interlingua megteremtésének kérdése (16). A közvetítő nyelv mesterséges nyelvi szerkezet, amely bármelyik nyelvről bármelyik nyelvre való fordításnál a közbülső fok szerepét tölti be. Lényegében nem más, mint az egyes nyelvektől független algoritmus, amely csak a nyelvi formákra, általános szemantikai kategóriákra támaszkodik. Ezért a különböző típusú nyelvek részletes elemzésére és összehasonlítására van szükség. Összeállításánál fontos szerepet játszik a neutralizálás és egyszerűsítés. A mondatrészeket funkciójuk szerint csoportosítják. Pl.

řešení	}	három különböző szófaj, de a közvetítő nyelvben mind-
řešit		három, egységesen igeként fog szerepelni.
řešící		

Az aktívum-passzívum közötti különbség megszüntetése is fontos kérdés, amely az ún. transzformációs analízis feladatai közé tartozik.

Akt.	$S_N - V_{akt} - S_o$	Žák řeší úkol (A tanuló feladatot old)
Pass.	$S_N - V_{pass} - S_{Inst}$	Úkol je řešen žákem (A feladat a tanuló által oldódik meg).

A magyarban passzivum általában ritkán fordul elő, de más nyelvekben, pl. a csehben is, nagyon gyakori jelenség, éppen ezért kell vele külön foglalkozni. A különbség megszüntetésére a következő szerkezet szolgálna:

cselekvő — cselekvés — tárgy

Az OTSP-ben eddig kb. 4—5 nyelv analízisét készítették el, részben a magyar nyelvét is.

Nyelvészeti munka szempontjából egy nyelv analízisének elkészítése bonyolultabb és több munkát igénylő feladat, mint a szintézisé. A szintézis elkészítésénél inkább technikai nehézségek merülnek fel.

Ami a gépi fordító kollektíva jelenlegi munkálatait illeti, most többek között azzal foglalkoznak, hogy elektrotechnikai szövegvivonatokat perforálnak lyukkártyákra. A szövegrészeket úgy rendezik el, hogy alkalmas legyen a cseh nyelv részletes és egységes elemzésére. A kártya első részére a szó szövegbeli alakja kerül, a másokra pedig annak teljes morfológiai és szintaktikai elemzése, pl. végződés, tőalternáció stb. Továbbá most próbálják ki a cseh deklináció szintézisének algoritmusát is (a szintézis a gépi fordításnál az utolsó szakaszt jelenti, amikor a morfológiai és szintaktikai analízis már megtörtént). A memóriaegység kis kapacitása miatt a tövek szótári részét és a hozzátartozó információt nem lehet elhelyezni a gépben. Ehelyett ún. kulcsszámokkal (vagy típusszámokkal) dolgoznak, amelyek a minták (vzor) és indexek (a kivételeket jelzik) jelzőszámainak kombinációi. Számuk több mint 60. A kísérleteket az LGP 30 típusú nyugatnémet automata számológépen végzik. Fordításra ez a gép, éppen szűk memóriaegysége miatt, nem alkalmas, de az algoritmus egyes részleteinek kikísérletezésére nagyon is megfelelő. Felhasználják továbbá a szovjet gyártmányú URAL számológépet is.

1962 első felében újabb gépi fordítási kísérletekre kerül majd sor, amelyeket az új típusú csehszlovák EPOS (Aritma) számológépen fognak elvégezni. Ez a gép újabb perspektivákat nyit a gépi fordítás számára, ugyanis memóriaegysége kb. 10-szer nagyobb, mint az LGP 30-é. A kísérlet tárgya újra angol elektrotechnikai szöveg lesz. Most már nem tisztán bináris fordításról lesz szó, hanem a cseh fordításon kívül felhasználják az információs nyelvet is. Az információs nyelvre való átvitel algoritmusai lehetővé teszi a szöveg olyan irányú feldolgozását, hogy a gép képes legyen válaszolni a szöveggel kapcsolatban feltett kérdésekre. A válaszadás igénye nemcsak a mondat szerkezet és a grammatikai viszonyok átdolgozását kívánja meg, hanem egy formálisan felépített szemantikai rendszert is. A kibernetikában ugyanis a következő elv érvényesül: az, ami formalizálható, az automatizálható is. A gép azokra a kérdésekre fog választ adni, amelyek meghatározott, pontos szerkezettel rendelkeznek. Ilyenek lehetnek pl. Milyen funkciója van X-nek az Y-ban? vagy Milyen tulajdonságai vannak az X-nek? stb. Ez lesz az első olyan kísérlet Csehszlovákiában, amikor a gépi fordítás már az automatikus válaszadás kérdésével együtt fog fellépni.

Az ez évi tervek között szerepel egy folyóirat kiadása is. Az első számban különböző fordításokat közölnek a gépi fordítással kapcsolatosan. A későbbiekben azonban már eredeti, önálló munkákat fognak publikálni.

Az eddigiekben a Károly-egyetemen működő gépi fordítói csoport munkájáról és terveiről volt szó. A következőkben a pozsonyi Tudományos

Akadémián szerzett információk alapján, az ottani munkálatokról és tervekről szeretnénk röviden beszámolni.

A Szlovák Intézet keretén belül — tehát még nem önállóan — működik egy alkalmazott nyelvészeti csoport Ján Horecký vezetésével, mely szoros kapcsolatot tart fenn a Matematikai és Technikai Intézettel. Mivel a csoport munkája csak tavaly kezdődött el, így inkább csak tervekről beszélhetünk. Még ebben az évben függetleníteni akarják az alkalmazott nyelvészeti csoportot a Szlovák Intézettől. Majd a szlovák nyelv analízisének és szintézisének algoritmusát akarják elkezdni. A Matematikai Intézet rövidesen elektronikus számológéphez jut, így lehetőség nyílik majd gépi fordítási kísérletekre is. A fordítást itt is elektrotechnikai szövegekkel fogják elkezdni és összehasonlítják majd a cseh nyelven végzett kísérletekkel.

A szlovák alkalmazott nyelvészeti csoport azonban nem a gépi fordítást tekinti fő céljának. Elsősorban a szlovák nyelv kvantitatív vizsgálatára törekszenek (17). Tervbe vették egy gyakorisági szótár elkészítését is, amelyet már gépi munkával akarnak elvégezni. Rövidesen sor kerül egy statisztikai csoport megalakítására is.

A csehszlovák nyelvészetben a matematikai módszereket már egyéb technikai feladatok megoldására is kezdik alkalmazni, mint pl. a távközlő berendezések hatékonyságának és minőségének fokozására. Prágában, a Cseh Nyelvi Intézet keretén belül működő Fonetikai Kabinet dolgozói már komoly eredményeket értek el az ún. felismerhetőségi indexek (articulation) és a beszéd érthetőségének (intelligibility) kutatásában (18). A beszéd érthetőségét úgy állapítják meg, hogy bizonyos távközlő berendezéssel (különböző átviteli feltételek mellett) közlik a különböző táblázatba foglalt szótagokat, szavakat és mondatokat (a táblázatok olyan elemeket, valamint azok kombinációit tartalmaznak, amelyek jellemzőek az adott beszélt nyelvre). A Fonetikai Kabinet munkatársai már 1956-tól kezdve próbálják felhasználni a táblázatok elkészítésénél az információk gépi feldolgozásának módszereit, amelyet az újabb lyukkártyás csehszlovák gyártmányú Aritma-gépek (Magyarországon is ismertek) különösen megkönnyítenek és amelyek egyaránt dolgoznak szám- és betűkódokkal (19).

Ezek a kutatások világosan megmutatják, milyen eredményes a nyelvészek együttműködése matematikusokkal és technikusokkal. A nyelvészek ugyanis támaszkodhatnak elméleteik eredményeire, ebben az esetben pl. a cseh nyelv gyakorisági szótárára. A nyelvtudományi elméletnek a gyakorlattal való kapcsolata néhány fontos technikai ágazat további tökéletesedéséhez vezet. Másrészt viszont a modern technikai eszközök lehetővé teszik a nyelvészeti munka mechanizálását és automatizálását (20). Csehszlovákiában az alapvető mechanizálás lyukkártyás gépekkel történik, főleg a nyelvészeti kivonatok gyorsabb és sokoldalú feldolgozására. Az előkészítő munkában eddig Prágában jutottak legtovább, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh nyelvi intézetében, melynek munkatársa, J. Štindlová a kivonatolt szakszöveget már lyukkártyákra helyezi. Ez a megoldás nyelvészeti szempontból nagyon hasznosnak ígérkezik:

a) a 90 oszlopos lyukkártyákat, mint szabályos kijegyzeteléseket használják majd fel (ugyanis olyan szöveget tartalmaznak, amely nem kerül perforálásra),

b) a szótári címszó betűrendes perforációját tartalmazzák majd

c) és végül az osztályozó kódjelzéseket a tulajdonképpeni gépi feldolgozás számára (21).

A matematikai és alkalmazott nyelvészet fejlődését különféle akadályok gátolják; ezek egyike megfelelő matematikai képzettséggel rendelkező nyelvészek, szakemberek hiánya. Ennek érdekében 1961-ben a prágai Károly-egyetem bölcsészettudományi karán kétéves speciális tanfolyamot indítottak matematikai és alkalmazott nyelvészetből, amelynek keretében a nyelv matematikai elemzésével, statisztikával, valószínűség-számítással, modern logikával, lyukkártyás gépek használatával stb. foglalkoznak. Ezenkívül egy ideje előadások és szemináriumok folynak gépi fordításból, a nyelv matematikai modelljeiről és információelméletből. A Csehszlovák Tudományos Akadémia távlati tervében szerepel az önálló matematikai és alkalmazott nyelvészeti intézet létrehozása. Ehhez alapul szolgál az Akadémia Cseh nyelvi intézetén belül működő matematikai és alkalmazott nyelvészeti csoport. 1961 augusztusában kezdődött el a csoport tevékenysége L. Doležel, a filológiai tudományok kandidátusa vezetésével, és feladata az irodalmi cseh nyelv alapvető jellemzése kvantitatív módszerekkel. Ennek a hosszantartó kutatómunkának első szakaszában végzik el az entrópia alapértékeinek kiszámítását 200 000 grafémából álló anyag alapján. A csoport főleg az információelmélet ismereteinek felhasználására törekszik a nyelv mennyiségi oldalának vizsgálatánál, valamint arra, hogy az elért eredmények a gyakorlat számára is megfelelő jelentőségűek legyenek.

A matematikai és alkalmazott nyelvészetben belül a tudományos és tanulmányi tevékenység összehangolása a Csehszlovák Tudományos Akadémián működő Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság feladata, melynek elnöke B. Havránek és tagjai nyelvészeken kívül elsősorban matematikusok. Ez a bizottság biztosítja a matematikai és alkalmazott nyelvészeti munkaterület szervezeti együttműködését matematikai, technikai, filozófiai stb. területekkel és irányítja a kiadói tevékenységet ezen a téren stb.

Csehszlovákiában a matematikai és alkalmazott nyelvészet iránti érdeklődés feltétlenül meghozza gyümölcsét. A csehszlovák nyelvészet így nem kis mértékben járul hozzá a szocialista tudomány és technika fellendítéséhez. Ezért egyik fontos feladat tartani a kapcsolatot matematikai és alkalmazott nyelvészet terén a magyar nyelvtudománnyal is.

KLAUSZER JUDIT—JAN PRŮCHA

Irodalom

1. B. TRNKA, A Phonological Analysis of Present Day Standard English, Práce z vědeckých ústavů 37, Praha 1935. K výstavbě fonologické statistiky, Slovo a slovesnost 11, 1948. 9—64.
2. V. MATHESIUS, Zum Problem der Belastungs- und Kombinationsfähigkeiten der Phonyme, TCLP IV, 1931, 148—152; Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 59—86.
3. L. DOLEŽEL—M. HELCL, Konference o marxistické jazykovědě, Slovo a slovesnost 22, 1961, 86—98.
B. HAVRÁNEK—L. DOLEŽEL, Konference o marxistické jazykovědě, Věstník ČSAV 70, 1961. 242.
4. P. SGALL, Nové otázky matematických metod v jazykovědě, Slovo a slovesnost 20, 1959, 44—55;

- B. PALEK, Nové americké práce o zpracování informací, Slovo a slovesnost 21, 1960, 314—315;
- J. KRÁMSKÝ, Teorie sdělné promluvy, Slovo a slovesnost 20, 1959, 55—66.
5. J. JELÍNEK—J. V. BEČKA—M. TĚŠITELOVÁ, Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce, SPN, Praha 1961, 575 stran.
- V. FRIED, Lingvistická statistika a hospodárnost v jazykovém vyučování, Časopis pro moderní filologii 33, 1950, 157;
- Sémantická frekvence analických slov, Čas. pro moderní filologii 37, 1955, 129—142
6. M. TĚŠITELOVÁ, K statistickému výzkumu slovní zásoby, Slovo a slovesnost 22, 1961, 171—178.
7. M. VEY, Slavia 27, 1958, 396—409; Revue des Études Slaves 34, 1957, 151—163.
8. B. TRNKA, K výstavbě fonologické statistiky. Slovo a slovesnost 11, 1948, 59—64; Kvantitativní lingvistika, Časopis pro moderní filologii 34, 1951, 66—74.
9. B. TRNKA, A Tentative Bibliography, Utrecht 1950.
10. Nejnověji v Zeitschrift f. Angl. u. Amerikanistik 1, 1957, 5—28.
11. J. KRÁMSKÝ, A Quantitative Typology of Languages, Zajímavá je od téhož autora drobnější statistická studie On the Quantitative Phonemic Analysis of English Mono- and Dissyllables, Philologica 8, 1956, 45—49.
12. Např. L. BARTOŠ, Zvukový obraz španělštiny ve srovnání s češtinou na podkladě fonémových statistik, Sborník filos. fak. university v Brně, 1960, ř. jazyk., 8, 123—131.
- Na srovnání deklinace češtiny s deklinací v jiných jazycích po stránce kvantitativní je založena studie P. Sgalla, Soustava pádových koncovek v češtině, Slavica Pragensia 2, 1960, 65—83.
13. A. JAURISOVÁ—M. JAURIS, Užití teorie množin v jazykovědě, Slovo a slovesnost 21, 1960, 34.
- K. BERKA, O některých aplikacích moderní formální logiky v jazykovědě, Slovo a slovesnost 22, 1961, 198—203.
14. D. KONEČNÁ, První pokus se strojovým překladem v Československu, D. KONEČNÁ, Ke zkoumání češtiny z hlediska strojového překladu, Naše řeč, 43, 1960, 156—163.
15. D. KONEČNÁ, Ukázka použití statistického zkoumání... Slovo a slovesnost 22, 1961, 268.
- D. KONEČNÁ, Flexe českého slovesa z hlediska přípravy SP, Slavica Pragensia 2, 1960, 85—93.
16. K. HORÁLEK, Bude možno překládat z ruštiny do češtiny? Čs. rusistika 2, 1958, 85—88.
- P. SGALL, Problematika strojového překladu, Slovo a slovesnost 19, 1958, 208.
- B. PALEK, Strojový překlad v SSSR, Slovo a slovesnost, 19, 1958.
- I. A. MELČUK, K otázkám strojového překladu v Moskvě, Slovo a slovesnost, 20, 1959, 285.
- P. NOVÁK, Něhtheré otázky syntaktické analýzy (z hlediska strojového překladu), Slovo a slovesnost 23, 1962, 9—20
- K. KORVASOVÁ—B. PALEK, Nekteré vlastnosti entropie českého slovníku, Slovo a slovesnost 23, 1962, 58—66.
17. J. HORECKÝ, Využitie matematických metód v jazykovede, Slovenská reč 26, 1961, 237—269.
18. J. VACHEK, K jazykovědné problematice zkoušek slabikové srozumitelnosti, Slovo a slovesnost 17, 1956, 40—47.
- M. ROMPORTE, K diskusi o zkouškách jazykové srozumitelnosti, Slovo a slovesnost 18, 1957, 62—63;
- B. BOROVIČKOVÁ—V. MALÁČ, Fonetická problematika měření indexu poznatelnosti, Slovo a slovesnost 22, 1961, 41—48.
19. B. BOROVIČKOVÁ—J. NOVOTNÁ, Použití strojů na děrné štítky pro výběr slovních tabulek při zkouškách srozumitelnosti, Slovo a slovesnost 21, 1960, 265—270.
20. J. ŠTINDLOVÁ, Mechanizace a automatizace v jazykovědě, Věstník ČSAV 69, 1960, 453—458.
21. J. ŠTINDLOVÁ, Využití technických prostředků mechanizace a automatizace při organizaci sbírek odborného názvosloví, Naše řeč 44, 1961, 23—32.
- J. ŠTINDLOVÁ, Stroje na zpracování informací a jejich význam pro jazykovědu, Slovo a slovesnost 22, 1961, 208.
- J. SMRČKOVÁ, Mechanografické metody ve francouzské jazykovědě, Časopis pro moderní filologii, 43, 1961, 121—123.

A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 4. konferenciájáról

Petroskoi, 1961. jún. 26—30

A Szovjetunió uráli nyelvtudománnyal foglalkozó nyelvészei immár negyedikben gyűltek össze országos konferenciájukra.¹ Mindegyik konferencia egy-egy seregszemlét jelent, felsorakozik a régebben serénykedő tudósok mellé a középkorúak derékhada, s mögöttük feltűnik a fiatalok folyton sűrűsödő tömege. Az előző konferenciákról hazai nyelvészeti irodalmunk beszámolt (LAKÓ GYÖRGY: NyK LVI, 294—5; ERDÓDI JÓZSEF: NyK. LXII, 158—161). Most vegyük szemügyre azokat a témákat, amelyek az 1961. év nyarán kerültek tárgyalásra a Karjalai Autonóm Köztársaság fővárosában, Petroskoiban (oroszul Petrozavodszk a neve). Szimbolikus jelentőségű az a tény, hogy az idei belső konferenciát egy finnugor nép köztársaságának a székvárosában tartották, — abban a városban, amelynek kiváló finn színésze együttese van, s táncosai Veikko Sinisalo Sampórolról szóló balettjével a karjalai művészet moszkvai bemutatóján, majd Leningrádban feltűnő sikert arattak, — azon a földön, ahol Lönnrot a Kalevala runóit feljegyezte, ahol mind a mai napig élnek a karjalai finn hősi énekek.

Ha nekilátunk a tárgyalt témák csoportosításának, akkor örömmel tapasztalhatjuk, hogy az uralisztika nemcsak mint nyelvészet kapott teret, hanem folkloriként is. Kezdjük tehát ezzel felsorolásunk:

A legkiválóbb folklorista (Kalevala kutató), V. J. Jevszejev „A finnugor népek folklorjának összehasonlító és történeti tanulmányozása” címen tartott előadást. Jevszejev méltatta a XIX. sz. és XX. sz. elején dolgozó finn tudósok (E. Lönnrotól V. Kaukonenig) érdemeit, majd rátért a finnugor népek folklorjának történeti elemzésére és igyekezett a periodizáció kérdését megoldani. Jevszejev utalt arra, hogy az azonos vonások genetikus kapcsolata mellett létezik az azonos fejlődés következtében fellépő tipológiai hasonlóság is. Ezenkívül még azzal is számolniuk kell a kutatóknak, hogy különböző finnugor népek (pl. finnek, karjalaiak, észtek) folklorja hathatott egymásra, eleinte közvetlenül, másutt pedig később az orosz folklor közvetítésével. Szinte közvetlenül kapcsolódott Jevszejev programadó előadásához néhány munkabeszámoló: A. Annist elmélyülten kutatta a karjalai és észte Kalevala-hagyományok kapcsolatának az eredetét; V. M. Szigyelnyikov a Szovjetunióban folytatott Kalevala-kutatásokról szólt (O. W. Kuusinen nálunk is ismert Kalevala-tanulmányáról, V. J. Jevszejev kétkötetes mono-

¹ L. Всесоюзное совещание по вопросам финно-угорской филологии 26—30 июня 1961 г. Тезисы докладов. Петрозаводск 1961. Kiadó: Академия Наук СССР. Институт языкознания. Институт языка, литературы и истории Карельского Филиала. 160 lap.

gráfiájáról, amelyben a szerző az eposz anyagának történeti rétegződését elemezte). F. V. Pleszovszkij a totemizmusnak a szerepét vázolta a „tündér-” mese (orosz terminussal „varázslatos” mese) kialakulásában, adatait komi, udmurt és orosz mesékből merítette, s a totemállatok (medve, sárkány) ábrázolását történetileg mutatta meg a matriarchátus és patriarchátus korában; az udmurt tündérmesék gyűjtésének, publikálásának és tanulmányozásának a történetét D. A. Jasin adta, méltatva Y. Wichmann és Munkácsi Bernát érdemeit; P. K. Pozgyejev az udmurt nép rövid dalainak csoportosításával foglalkozott: egy északi hagyományos csoport mellett megkülönbözteti a tatár, baskir és csuvas hatásra alakult déli dalszöveget; L. Sz. Kavtaszkin a jelenkori mordvin népdalról szól; a nyelvészet és a folklór mezsgyéjén mozgott J. Peegel beszámolója az észti, vót és izsori népdalok költői szinonimáinak tanulmányozásáról (a közös és földrajzilag elkülönülő szinonimákról az anya, lány, ifjú, gyermek, felügyelő, ló, barom, kakas, eke, fegyver stb. fogalmak jelölésére); I. M. Korszakov azt a kérdést vitatta, miként használható fel a mordvin népköltészet — írásbeli emlékek hiányában — e nép történetének megvilágítására; Korszakov kianalizálja, milyen elemek mutatnak a matriarchátus és a patriarchátus létezésére, a vadászatról a földművelésre történt áttérésre a dalokban; kimutat ősközösségi vallási elemeket (építőáldozat?, vérfertőzés ellenes etikai magatartás); az ősközösség fellazulására és feudális viszonyok keletkezésére utaló elemeket kutat a különféle műfajokban; érdekes azon megállapítása, hogy a mordvin népnek régebben nagy terjedelmű epikus művei lehettek, amelyekről a V. K. Radajev mordvin író által összegyűjtött és „Szijazsar” címen feldolgozott anyag (több mint 20 000 verssor) tanúskodik, majd folytatja a történeti elemek kimutatását az orosz néppel való együttélés, az elnyomók elleni felkelések idejére vonatkozólag.

Térjünk most át a saját érdeklődési körünkhöz közelebb álló előadások számbavételére, azaz a nyelvészeti előadásokra. Érdekes, hogy ezen a konferencián számos előadó foglalkozott finnugor helynevekkel. Élünk természetesen a leningrádi A. I. Popov járt, kinek több, ebbe a témakörbe vágó cikkét ismerjük. Ezúttal programot meghatározó tanulmánnyal lépett fel, melynek címe „A Szovjetunió szamojéd és finnugor toponimikája tanulmányozásának alapvető feladatai” és ehhez csatlakoztak a következő helynévkutatási beszámolók: A. K. MATVEJEV „Az északi-orosz toponimika eredetének a problémái”, (utal A. Sauvageot, A. I. Popov, ill. B. A. Szerebrennyikov felfogásának ellentétes voltára, ui. az első kettő kimondottan urálinak véli az északoroszországi helyneveket, az utóbbi teljességgel tagadja finnugor voltukat); Matvejev két réteget különböztet meg: a) a finnugor eredetű helyneveket (vízneveket) és b) egy substratum, ill. adstratum réteget. M. K. Norvik az észti helynevek változásával foglalkozik, s rámutat arra, hogy a XIII. sz.-tól kezdve sok idegen hatás érte az észtszországi helyneveket (tanyak elnevezését), mivel idegen hódítókat uralt az ország. V. V. Szenkevics—Gudkova utal arra, hogy helytelen egy területnek csak bizonyos típusú v. eredetű helyneveit kutatni. Megfelelőbb és eredményesebb a vizsgálat, ha egy terület minden helynevét etimológizáljuk. Az előadó T. Itkonen helynévszótárnak (Koltan-ja Kuolanlapin sanakirja) II. részét (1958-ban jelent meg) használta fel és a Kola-félsziget helyneveit elemezte történetileg. Megkülönbözteti a) a fratialis totemállatok jelölésével összefüggő helyneveket, b) a lapp hősök nevével kapcsolatos folyó-, tó-, hegy-,

tundra, mocsár-stb. neveket; c) földrajzi térformák neve+lapp képző (-ga, -em); d) finn réteg (finn elnevezések lapp fordításai — calque-jai), pl. finn *Keski-vuori*, lapp *kesk-vuavi*; ez a réteg a Kola-félsziget nyugati részén található; e) orosz réteg, amelyben az első tag egy orosz szó, a második tag lapp, pl. *g'azni-suol*: Грязный остров; ez utóbbi réteg elég egyenletesen elosztva található az egész félszigeten.

Az előadások egy másik csoportja a lexikológia keretébe tartozott. Egy részük jövevényszavaknak szentelődött. V. I. Litkin a konferencián a komi nyelv keleti-finn jövevényszavairól számolt be (vö. Uralaltaische Jahrbücher 31(1959): 164). M. P. Cshaidze a mari nyelvbe átkerült orosz igék actio-jegyeinek eltűnéséről beszélt: ezek az igék a mari nyelv grammatikai rendszerébe illeszkedtek be. Ketten választottak olyan témát a jövevényszavak köréből, amelyek a magyar nyelvvel függnek össze: Mokány Sándor: „A Kárpátalja ukrán *u*-zó nyelvjárásába került magyar szavak és A. M. Rot „Miként asszimilálódtak lexikailag az orosz nyelvből az Októberi forradalom után a magyarba került neologizmusok?” (Az előadó első forrásokból meríti anyagát, de úgy látszik nem vette számba az idevágó magyarországi nyelvészeti irodalmat). G. I. Gorgyjejev a mari és a *cseremis* nép-elnevezésekkel foglalkozott.

A belső keletkezésű lexikológia vizsgálatának területére az alábbi előadások tartoztak: J. Sz. GULJAJEV „Néhány növényt jelölő udmurt szó és komi megfelelőik” (sajnos, a szerző nem ismeri N. Sebestyén Irén kutatásainak eredményeit); A. AMBUS „Betegséget jelölő szók a vót nyelvben” (részben egyeznek a balti-finn nyelvek megfelelő szavaival, részben indoeurópai nyelvekből valók); M. Mäger „Madárnevek és a népetimológia”; M. Leppik: „A burgonya neve a balti-finn nyelvekben” (jövevényszó v. belső elemekből való képzés).

A szó t a n keretébe tartoznak még az ilyen előadások: G. A. Nyecsajev „Melléknevek főnevesülése és főnevek melléknévvé való válása a komi nyelvben”; A. Sz. Krivosocokova—Gantman „A hangfestő szavak helye a komi-permják nyelv beszédrészei sorában”.

Említsük meg az a l a k t a n i előadásokat is: A. A. Beljakov „A partitivusz ragjai a karjalai nyelv kalinyini nyelvjáróterületén”; I. Sz. Galkin „A mari esetragok történetéhez”; P. Kokla „A mari nyelv birtokos személyraggal ellátott főnévi igenévi alakjai”.

A h a n g t a n körébe a következő előadások tartoztak: B. A. Szerebrennyikov „A mari nyelv másodlagos *s* hangjának a keletkezése”; Ny. T. Pengitov „A hegyi mari nyelv *ä* és *ə* hangjának a történetéhez”; L. P. Gruzov: „A mari nyelv redukált magánhangzói”; I. V. Tarakanov „Az udmurt nyelv szótagot nem alkotó *ŷ* hangjának a történetéhez”.

A d i a l e k t o l ó g i a körébe vágnak a következők: T. I. Tyeljasina „A komperativusz jelei az udmurt nyelvjárásokban”; V. D. Objedkin „Mordovszkoje Davidovo falu nyelvjárásának hangtani sajátosságai”; S. Nigol „A Lett Sz. Sz. Köztársaság területén levő észti nyelvszigetek”; J. I. Rombangyjejeva „Az északi-manyisi nyelvjárások fonetikai jellemzése”; R. M. Batalova: „A komi-permják nyelv onykovoi nyelvjárásának néhány alaktani sajátossága”; D. G. Kazancev „A mari nyelv joskar-olai nyelvjárásának magánhangzó-fonémái”; Ny. I. Iszanbajev „A mari nyelv kaltaszini nyelvjárása *ä* hangjának az eredete”; Z. M. Dubrovina „Az inkeri nyelv néhány sajátossága” A. Laanest „Az izsori nyelv dialektusai”; G. M. Kert

„A karjalai nyelvjáráskutatók munkájáról”; A. Univere „Az észti népnyelv szótárának a szerkesztéséről”.

A mondattan körébe vágta a következő előadások: N. M. Terescsenko „Összetett gondolat kifejezése egyszerű mondattal (nyenyec nyelvi példák alapján)”; T. I. Zsilina „A komi nyelv *a* kötőszavas összetett mondatai”; V. T. Tyimofejeva „A mari nyelv összetett mondatai”; A. I. Malik „Az udmurt nyelv szómondatai”; K. Kant „A finn-ugor nyelvek igéinek átható és át-nem-ható használatáról”; E. Pajusalu „A vót nyelv személytelen mondat-szerkezeteiről”; M. I. Mullonen „A finn nyelv személytelen és általános alanyú mondatainak a megkülönböztetése”.

Utoljára hagytuk felsorolásunkban azokat az előadásokat, amelyek témájuknál fogva általános érdeklődésre tartanak számot. V. HALLOP a finn-ugor átírás kérdését feszegette és a fonetikai realitásnak megfelelő átírás helyébe egyszerűbbet, fonológiai jellegűt javasolt. Ny. A. MESCERSZKIJ a novgorodi, nyírfahéjra írt iratok fontosságát vizsgálta a balti-finn nyelvek szempontjából. Az egyik oklevélben előforduló személynevekkel már foglalkoztak (Popov, Hämäläinen, Mägiste), a legfontosabb emlék azonban a 292. sz. oklevél, amely I. Sz. Jeliszjev véleménye szerint karjalai-finn nyelvű varázsigét tartalmaz. A szöveg a XIII. sz.-ból való volna, tehát a Halotti Beszéddel egykorú, legrégebb balti-finn nyelvemlék. Más oklevelekben is előfordulhat még valamely balti-finn nyelven írott szöveg. G. Ny. Makarov a karjalai nyelv 1820. évből származó, eddig ismeretlen kéziratos emlékét (Márk evangéliumának fordítását) mutatta be. Majtyinszkaja Klára a szóismétlés kérdésével foglalkozott. A finnugor nyelvekből vett példákon világította meg az ismétlés disztributív és akció kifejező szerepét.

*

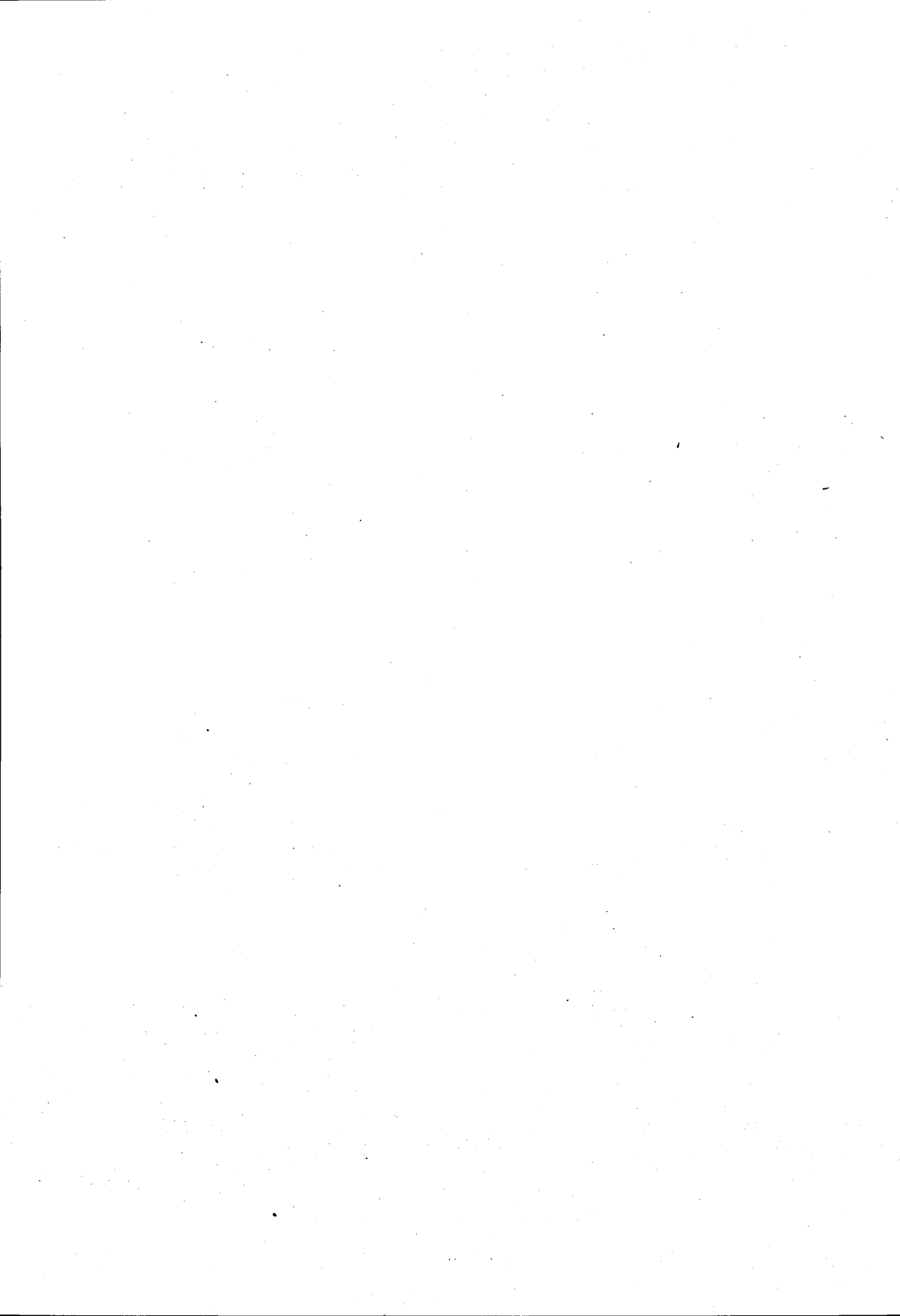
A tézisgyűjtemény szerint a június 26-tól 30-ig húzódó konferencián 53 előadásra került sor. A felsorakoztatott előadascímek sokrétű anyagról vallanak, arról tudósítanak, hogy szorgos munka folyik a Szovjetunió tudományos kutatóintézeteiben. Tudomásunk szerint e munkák két főbb centrumban (a tartui egyetemen P. Ariste, és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézete moszkvai részlegének finnugor szektorában Majtyinszkaja Klára vezetésével, ill. a leningrádi szamojed, és obi-ugor csoportban) folynak. E súlyponti helyeken túl élénk kutatómunkáról tanúskodnak a finnugor köztársaságok tudományos kutatóintézeteiben és a pedagógiai főiskolákon működő nyelvészek előadásai (felsorolásukat l. NyK. LXII, 159). Elég megemlítenünk, hogy a joskar-olai nyelvészek előadásainak száma féltucat. Szép számban sorakoztak fel a permi nyelvek kutatói is. A legelhangyagoltabb területnek a mordvin nyelv tanulmányozása látszik (egy előadás). A leningrádi egyetem finnugor tanszéke két előadót küldött.

A seregszemle hatalmas, pozitív munkáról tanúskodik, amelyben a finnugor (uráli) nyelvek történeti tanulmányozásának és leírásának egyaránt helye van. Ugyanakkor kísérletek történnek általános jellegű problémák megvitatására is. Örömmel regisztráljuk, hogy rendszeres toponimikai vizsgálatok is folynak; a finnugor és praefinnugor toponimikával való rendszeres foglalkozás újabban A. I. Popov és B. A. Szerebrennyikov kutatásaiból indul ki, s jó eredményekkel kecsegtet.

Rendkívül fontos eredménynek véljük, hogy a konferencia nyomán a Szovjetunió uráli nyelvészei áttértek uráli szövegeknek, példamondatoknak és szavaknak latin betűkkel történő fonetikai átírására. Mindenki tudja e határozat tudományos integráló értékét, méltatása tehát felesleges, a döntés dicséri önmagát.

Kívánjuk, hogy ezek az országos finnugor nyelvészeti konferenciák nemzetközi kongresszussá növekedjenek.

ERDŐDI JÓZSEF

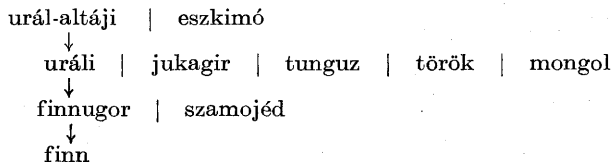

Aurélien Sauvageot: Les anciens Finnois

Paris, 1961. Klincksieck. 222 l.

Végig érdekes, élvezetes és hasznos olvasmány SAUVAGEOT professzor legújabb könyve. Ez a széles látókörű és világszerte nagyra becsült tudós, a magyar és finn nyelv kitűnő ismerője és ismertetője, most új feladatra vállalkozott. Mintegy kétszáz lapon mutatja be a finn nép őstörténetét az uráli kortól kezdve a svéd uralomig, tehát az írás nélküli kort, amelyre csak a nyelvészet, régészet és néprajz vet némi halvány világot. Művében természetesen elsősorban a finn etnológusok és nyelvészek eredményeire épít, de könyve nem kompiláció, hanem szintézis. Számos helyen — különösen az őstörténeti részben saját gondolataival is kiegészíti az eddig kialakult képet, és néha váratlanul is új eredményre jut. De egyébként is végig kísérik az egész művet a szerző finom megfigyelései.

A könyv négy fő részből és egy függelékből áll. Az első rész (11–60) az uráli, finnugor és finnségi előzményekkel foglalkozik. Közismert dolog, hogy a szerző — kellő óvatossággal ugyan, de — az urál-altáji nyelvrokonság híve. Szerinte a finn nyelv lezármazási táblázata a következő (12):

Ugyanitt mérlegeli a kérdés embertani és régészeti nehézségeit.

Számba veszi az eddigi kutatásokat (a finneken kívül N. SEBESTYÉN IRÉN, MOÓR ELEMÉR és HAJDÚ PÉTER tanulmányait), mégis arra az eredményre jut, hogy az uráli őshaza Nyugat-Szibériában volt. A szamojédoktól elvált csoport, a későbbi finnugorság vándorolt át a szerző szerint a Volga északi mellékfolyói és az Urál közti területre (23). SAUVAGEOT egyik fő érve az uráli őshaza nyugatszibériai volta mellett a *méh* és a *méz* elnevezése, amelyek a finnugor nyelvekben megvannak, a szamojédban pedig hiányoznak. Ezek az elnevezések indoeurópai eredetűek, tehát csak az Urálon átvándorolt csoportok (a finnugorok) vették át az európai részen lakó indoeurópaiaktól. Ez a föltevés magyarázza meg még azt is, hogy a többi indoeurópai elem is csak az uráli nyelvcsalád finnugor ágában van meg. Érdekes és eredeti megjegyzései vannak a finnugor és a szamojéd számnevekkel kapcsolatban is (27). Nagyon sikerült fejezet a finnugor nyelvek legfontosabb sajátosságainak tömör összefoglalása (30–35). Érdekes módon a finnugor nyelvek fennmaradását azok szabályos, egyszerű fölépítésével magyarázza: „Les langues indo-européennes... abondaient en irrégularités et en aberrances qui ne pouvaient manquer de choquer les esprits habitués à des constructions régulières. Cette difficulté rencontrée dans l'acquisition des langues de type indo-européen évolué a sauvé les langues finno-ougriennes de la perdition. Soumises aux pressions et aux infiltrations qu'elles ont connues, les populations de langue finno-ougrienne auraient depuis longtemps été assimilées et auraient disparu de la surface de la terre si le contraste n'avait pas été si grand entre les langues finno-ougriennes de structure régulière et simple et les langues indo-européennes compliquées à souhait” (34).

A következő fejezetben a szókincs alapján vázolja a finnség gazdasági, társadalmi és kulturális képét a Baltikumban való megtelepedés előtt. Megállapítja, hogy a földművelést már ismerték, és voltak háziállataik is. Számba veszi az iráni hatást is.

Az első rész két utolsó fejezete a Baltikumban való megtelepedéssel, e területnek a finnség beköltözése előtti állapotával, továbbá a finnséget ért balti hatással foglalkozik. Az a tény, hogy a balti nyelvekben alig van finnségi jövevényszó, a finnségi nyelvekben pedig elég tekintélyes a balti jövevényszavak száma, nem azt jelenti, hogy a baltiak magasabb műveltséggel rendelkeztek, hanem inkább azt, hogy a finnségi népekkel érintkező balti törzsek, amelyek a finnségi hatásokat befogadták, beolvadtak a finnségbe (42). Valamivel i. e. kezdődött a germán hatás, amely az ősfoglalkozásokon kívül szinte az élet minden területére kiterjedt. A germánokkal a szigetvilágban és a mai Finnország délnyugati partjain találkoztak. A több évszázados békés együttélés emléke a számos korai germán jövevényszó. Ezek átadói azonban semmiképpen sem azonosak a mai finnországi svédek őseivel. Az ősi germán lakosság az évszázadok folyamán teljesen elfinnesedett. A finnek a XIII. sz. előtt nem éltek germán fönnhatóság alatt.

A második rész (61—94) a finnek anyagi kultúrájával foglalkozik. A leírás itt, valamint a következő fejezetekben is csak az írástalan korra vonatkozik, tehát a letelepedéstől kezdve a XIII. századig, a svéd hódítás kezdetéig terjedő időszakra. Leírja a lakást, berendezését, a hozzá tartozó épületeket, a ruházkodást, étkezést, közlekedést, földművelést, kézművességet, a halászatot és vadászatot.

A harmadik rész (95—116) a társadalmi berendezésről szól. Megállapítja, hogy a svéd hódítás előtti finnek már osztálytársadalomban éltek. A nemzet alapja a szabad parasztság volt, de a parasztnak voltak rendszerint rabszolgái, akik a pásztorokodást és a nehezebb gazdasági munkákat végezték. A társadalmi egység a nagycsalád, nemzetség volt, a törzsi kötelék csak nagyon laza lehetett. Állami szervezet nem volt, ezért írásra sem volt szükség. Az egymástól politikailag független nemzetségeket csak a közös nyelv, műveltség, vallási kultusz fűzte össze. A ritkán lakott területen nem falvakba tömörült a lakosság, hanem minden nagycsalád külön élt, és csak egyes ünnepeken találkozott másokkal. E részben van szó a házassági és temetési szokásokról, az ünnepekről, szórakozásról, a háborúról és békéről.

A negyedik rész (117—201) összefoglalja mindazt, amit a szellemi műveltségről, a vallási kultuszról, az istenekről, a varázslásról, a tájékozódásról térben és időben, a világképről, a lélek-hiedelmekről tudunk. Ehhez a részhez tartozik a csodálatosan gazdag finn népköltészet és a hősenek elemzése is. A szerző itt természetesen nem a Kalevalához, hanem közvetlenül a Kalevala forrásaihoz nyúl, és azokból bogozza ki az eddigi eredmények figyelembevételével az egyes mondák ősi magvát. Sorra veszi a szampót, a varázslatokat, a mondai hősöket, a lírai költészet tárgyait, formáit.

Az „Image d'ensemble” fejezet összegezi az eredményeket. A finn civilizáció vízi és erdei jellegű. Az erdő adta a vadászterületet, a bőrt a téli ruházathoz, a fát az építkezéshez. A víz adta a halat és a közlekedési lehetőséget. A finnek azonban idehozták régebbi hazájukból a földművelést és a házi állatok tenyésztését is. Az árucseré, a kereskedelem kis szerepet játszott; szinte minden eszközt házilag állítottak elő.

Függeléként rövid áttekintést ad a finn etnológia történetéről Agricolától napjainkig, és megjelöli művének legfontosabb forrásait. A könyvet egy térkép és 15 főleg néprajzi és régészeti tárgyú fénykép díszíti. Kiállítása szép, izléses.

SAUVAGEOT professzor ismét tanúságot tett arról, hogy kitűnő érzékkel tud átfogó szintézist nyújtani. Egy viszonylag elvont és elég kusza, nehezen áttekinthető, hatalmas, bonyolult anyag tömegben nemcsak pompásan eligazodik, hanem fordulatot, lebilincselően érdekes könyvet is tud írni róla. Nem túlzás, amikor ROTALIER így nyilatkozik az akkor még csak kéziratban ismert könyvről: „valóságos remekmű” (NyK. LXIII, 407).

KÁLMÁN BÉLA

H. Fromm: Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen

Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur LXXXVIII, 80—101, 211—240, 299—327 l.

A finn nyelv régi germán jövevényszavait már régóta kutatják mind finnugor nyelvészeti, mind germanisztikai oldalról.

E kérdésről az első jelentős tanulmányt W. THOMSEN írta: Den gotiske Sprogklassens indflydelse på den finske (1869). Megállapította, hogy a finnégi népek több forrásból merítették germán jövevényszavakat: a gótból, az északiból s talán a még el nem különült gót-északiból is. Az érintkezések idejét i. sz. első századaira teszi.

THOMSEN műve hamarosan ellentmondásokat váltott ki. Több kutató szerint a gót nyelvből nem vettek át szavakat a finnégiek: a gót eredetűnek tetsző szavak az óészaki nyelv korábbi fokáról valók. A germán-finnégi kapcsolatoknak THOMSEN által megállapított idejét is egyesek túl későinek tartották (KARSTEN, Zur Frage nach den „gotischen“ Lehnwörter im Finnischen: IdgF. XXII, 290, WIKLUND, Zur Kenntnis der ältesten germanischen lehnwörter im finnischen und lappischen: MO. V, 217). SETÄLÄ viszont nagyrészt Thomsen megállapításait fogadta el (Zur herkunft und chronologie der älteren germanischen lehnwörter in den ostsee-finnischen sprachen; SUSAik. XXIII).

Többen felvetették annak lehetőségét, hogy egyes germán jövevényszavak még az i. Lautverschiebungot megelőző időből származnának, ezt a föltevést azonban B. COLLINDER alapos vizsgálatok után elutasítja (Die urgermanischen lehnwörter im finnischen. Upsala, 1932).

Egészen új eredményekre jut tanulmányában H. FROMM. A kölcsönzések idejére vonatkozólag megállapítja, hogy sem a hangeltolódás előtti időkből, sem a Verner-törvény hatálya alá eső jelenségek korából nincsenek jövevényszavak a finnben. A legrégisebb hangalakú kölcsönzések az időszámításunk kezdete körüli időre utalnak: f. *rengas* ~ n. *Ring* (vö. Caes. *Tencteri*, de Tac. *Inguiomeros*) f. *kuwa* ~ ősgerm. **skuwwa* > **skuywa* > **skuggwa* (az -u- erősülése időszámításunk kezdete körül történt, (vö. NOREEN: Altisländische Grammatik § 227). A finn *š* > *h* változás ugyancsak erre az időre esik.

A gótok időszámításunk kezdete táján érkeztek a Viztula torkolatához. H. FROMM szerint nincs ok a gótnál korábbi kölcsönzések feltételezésére, s hivatkozik a legújabb archeológiai kutatásokra. Észak-Észtországban és Dél-Finnországban egyaránt a gót leletek bizonyulnak legrégebbeknél és leggazdagabbaknak. A Skandináviával való kapcsolatok jelentéktelenek. Gót kereskedelmi települések is voltak az említett területeken egészen a IV. sz.-ig, amikor a gótok elvonultak (MOORA, Die Vorzeit Estlands 40).

Igaz ugyan, hogy már i. e. 500 körül is kapcsolatban álltak a finnégi népek skandinávokkal, de a jövevényszavak nem teszik szükségessé, hogy a gót befolyás előttről származtassunk egyes szavakat. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezek a korai skandináv telepek később megszűntek (TALLGREN, Varsinais-Suomen esihistoria I, 66). A nagyon régies hangalakú *rengas* szóban már végbement az *o* > *a* változás; a balti hatásnak a germán hatásnál korábban kellett lennie. Ezek és más nehézségek arra intenek, hogy ne keressünk jövevényszavakat a gót kölcsönzéseket megelőző időkből.

FROMM foglalkozik L. POSTI Fromm Pre-Finnic to Late Proto-Finnic (FUF. XXXI 1-91). című tanulmányával is. Mint ismeretes, POSTI több ősfinn hangváltozást és a fokváltakozást is ősgermán superstratum következményének tartja. FROMM szerint ilyen módon magyarázható a finn *š* > *h*, *kš* > *h*, *tš* > *t, h* változás. A germánban ugyanis nem volt *š*, ezért a germánok a finn *š*-t *χ*-val helyettesítették, amit a finnek *h*-val vettek vissza. POSTI többi magyarázatát azonban elutasítja. A *kt* > *ht*, *pt* > *ht*, *m* > *n*, *mt* > *nt* stb. hangváltozásokat szerinte belső fejlődés eredményének lehet fölfogni.

Nem fogadja el FROMM POSTI magyarázatát a fokváltakozást illetőleg sem. POSTI szerint a Verner-törvényben keresendő a fokváltakozás eredete. A Verner-törvény értelmében a zöngétlen réshangok zöngéssé váltak, ha az idg. szóhangsúly nem a közvetlenül megelőző szótagra esik. A finnégi nyelvekben a hangsúly az első szótagon van, de POSTI szerint átkerülhetett a másodikra, ha a második szótag zárttá vált, mivel a szótag megnövekedett hangtaste nagyobb részt von magára a hangsúlyból. Az első szótagról az intenzitás átnyomul a következőre (M. SADENIEMI, *Metriikkamme perusteet* 65-77). A finn *pata* 'fazék' szót a germánok **paþa* alakban substituálták, mivel a lágy finn *t* nem felelt meg a kemény germán *t*-nek. A **patan* szóban azonban a második szótag megnövekedett hangsúlya miatt nem *p*-vel, hanem *ð*-vel történt a helyettesítés, tehát a f. *pata* szó germánok, ill. germánul tudó finnek ajkán a változó hangsúlyú germán szavak közé került. A germán *ð*-t viszont *d*-vel vették vissza a finnek. A fejlődés tehát POSTI szerint a következő volt: finn **pata* ~ **patan* > germ. *paþa* > *paðan* > finn *pata* ~ *paðan*.

FROMM rámutat az ismertetett magyarázat több gyengéjére. A finnégi nyelvekben a hangsúly az első szótagon van, és csak kivételes mondatfonetikai helyzetben kerülhet át a másodikra. Az első szótagon levő hangsúly következtében a szóvégi *-k* például lekopott, noha fonéma volt. POSTI szerint a **pata* ~ *patan*-típusi szavak a germánul beszélők használatában változó hangsúlyúak lettek. Erre azonban FROMM szerint nincs okunk, mert a germánban is volt a finnégivel pontosan megegyező hang-

súlytípus: germ. *flōduz > as. flōd (hosszú első szótag, elhasználódik az energia); germ. *siđuz > as., ags. siđu (rövid tőszótag, nem használódik el az energia, hanem átnyomul a második szótagra).

A Verner-törvény nyomán kialakult ún. grammatischer Wechsel hamar kiegyenlítődt az egyes nyelvekben. A germán nyelvekben sok olyan szó van, amelyben a hangsúly az első szótagra esik, de ez sohasem csúszik át a második, zárt szótagra: germ. *fenpa > német finde, *fenpan > finden.

Láthatjuk tehát, hogy FROMM tanulmánya sok újat ad ebben a régóta vitatott kérdésben, s megállapíthatjuk, hogy az immár egy évszázada tartó kutatások ellenére még további vizsgálatokra van szükség.

MIKOLA TIBOR

Felix J. Oinas: The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages

MSFOu. 123. Helsinki, 1961. 190 l.

1. Mint előszavából kiderül, FELIX J. OINAS, az indianai egyetem professzora e munkájának első változatát még a második világháború előtt kidolgozta, végleges formába azonban a háború miatt csak 1950–51-ben önthette.

2. Bevezetésében (7–11) a finnugor nyelvek mai esetrendszerének gazdagságáról szól (HAKULINEN nyomán ilyen számszerű adatokat említ: a finnben 15, a lappban 8, a mordvinban 10, a cseremiszből 13, a zürjénben 18, a votjákban 14, a vogulban 6, az osztják nyelvjárásokban 5–8, a magyarban 21 esettel számolhatunk). A mai esetek közül azonban csak 5–6 vezethető vissza a finnugor korig, a többiek később keletkeztek. A finnugorig visszamenő esetek nyelvi jelölői mind elsődleges esetragok. Ezek vagy zéró morfémák (pl. a nominativus) vagy egy mássalhangzó ± magánhangzó szerkezetűek, de tovább nem elemezhetőek. RAVILA nézetét, hogy ezek névmásokból is származhatnak, csak lapalji jegyzetben említi.

Az ősi ragoknak egymással vagy más suffixummal alkotott kapcsolataiból fejlődött ki a másodlagos esetragok első csoportja. A testes ragok második csoportjának a posztpozicionális ragokat: az önálló szóképzésből, ún. particulákból névutózáson keresztül toldalékká agglutinálódott esetragokat tekinthetjük. A névutóvá válás a mondatban, szókapcsolatokban történt: „... the last member of word group has gradually lost its concrete meaning and has developed into a relation word (postposition), while its former function as the head-word has been shifted to the preceding member” (8–9). A névutók raggá fejlődésé fokozatos átalakulással történt: „The postpositions, appearing after the head-word in atonic positions, could become stil more abstract, could lose their independence entirely, and ultimately could become mere suffixes” (9).

A finnugor nyelvek közül a magyar a legalkalmasabb az ilyen fejlődés bemutatására, mert míg más rokon nyelvekben az önálló szóból névutón át alakult esetrag csak sporadikus, a magyarban ezek száma tekintélyes, és kifejlődésük gyakran a nyelvemlékekben is nyomon követhető. Szemléltetésül OINAS a *-ban, ben; -ból, -ből; -ba, -be* családra, valamint a *-tól, -től; -ra, -re; -ról, -ről* kialakulására hivatkozik. Ezekhez hasonlóan alakultak ki azok a balti finn esetragok, amelyeknek vizsgálatát a kötet céljával tűzi ki.

3. A továbbiakban a szerző öt önálló szóból fejlődött ragsaladót vesz sorra: a *-ka* (és rokonságába vonható) comitativusi (12–55), a *-ke* comitativusi (56–77), a *-mō* prolativusi-comitativusi (78–107), a *-lo* peripheralisi (108–38) és a *-sa* terminativusi (139–74) ragsaladót, külön-külön fejezetben.

Egy-egy fejezetben először etimológiai fejtegetéseket ad: megvilágítja, melyek a címszó családjába sorolható balti finn szóalakok, s milyen eredetű a kimutatott közös előzmény. Ezután „Analysis” alcímen nyelvenként veszi tüzetes elemzés alá a kiindulásul szolgáló szó particula-fejleményeit a lív, észt, vót, finn, inkeri, karjalai, aumusi, lúd és vepsze nyelvben. Az egyes nyelvekben először az alapszóból eredő adverbiumokat és kötőszókat szedi csokorba. A felsorakoztatott nyelvi anyag minden elismerést megérdemlően gazdag és sokoldalú. A kérdéses származékokat nemcsak az irodalmi nyelvváltozatokból gyűjti össze, hanem a különböző nyelvjárásokból is. Forrásai közt

a publikált nyelvi, nyelvjárási anyagon kívül több kéziratos gyűjtemény is szerepel: ezeket neves finn és észt tudósok bocsátották rendelkezésére.

Miután a változatos anyagot az alapszótól való fokozatos alaki és jelentésbeli eltávolodás sorrendjében elénk tárta, megmagyarázza az egyes adverbiumok és kötőszók származását, történetét, toldalékanak alakulását stb. Az adverbiumok és kötőszók után külön csoportban mutatja be az alapszóból származó névutókat, esetragokat és az esetleges prepozíciókat, majd kifejti ezek alakjának és jelentésének mivoltát és kifejlődését is.

Miután ilyen módon minden balti finn nyelvben sorra veszi a kiindulási szóra visszavezethető összes particula tartalmi és formai kérdéseit — jól párosítva a leíró bemutatást a történeti fejlődés áttekintésével, s mindenütt figyelembe véve az eddigi szakirodalmat — a fejezetek végén rövid összefoglalást ad. Típusokba sorolja az egyes nyelvekben felbukkanó adverbiumokat, megállapítja, melyek a legfőbb alaki és jelentésbeli képződmények. Megkísérli a névutók és a belőlük származó esetragok egymástól való elválasztását is, és utal arra, hogy az egész balti finn területet figyelembe véve hol milyen fokra jutott el a fejlődés, hol következett be teljes raggá válás.

4. A tárgyul kitűzött öt particula-család átvizsgálása után a szerző egy rövid fejezetben összegezi főbb következtetéseit (175–80). Hangsúlyozza, hogy a finn ségi nyelvekben particulaként nem a toldalék nélküli névszói vagy igei tövek szerepelnek, hanem rendszerint valamilyen esetraggal ellátottak: a **kansa* 'társ, pajtás' alapszóból például ilyen particulák származtak: **kansahen* (illativus), **kansak* (lativus), **kansassa* (inessivus), **kansama* (essivus). Az efféle particulák — mondja — „were used in Late PrBF (= Proto Balto-Finnic) both as adverbs and postpositions” (175).

Az adverbiumok és névutók további fejlődése már lényegesen különbözik egymástól — írja. A határozószók általában a szokásos hangtörvények szerint alakulnak, a névutók viszont szabályokba alig foglalható rövidüléseken mennek át, eredeti alakjuktól messze eltávolodhatnak. Rámutat azonban arra is, hogy vannak ellentétes tendenciák is, melyek a túlzott megrövidülés és eltűnés ellenében a névutók és esetragok megnyújtásán munkálnak, személyrag vagy más esetrag hozzátoldása révén.

Az adverbiumok és a névutók továbbra is kölcsönhatásban maradnak. Az adverbiumok olykor minden alaki változás nélkül adoptálódnak névutóvá. Máskor az adverbiumok személyragozását átvisszik a névutókra is. A hosszabb adverbiumok az analógia révén akadályozzák a velük egyalakú névutók megrövidülését.

A névutók raggá fejlődése a balti finn nyelvekben is számos átmeneti formát teremt, s ezeknek névutó vagy rag voltát sokszor nehéz eldönteni. A raggá válás bekövetkezésére OINAS öt kritériumot állít fel: 1. strukturális, formai azonosság a régi esetragok készletével; 2. szorosra zárt kapcsolat az alapszó (head-word) és a járulék (added form) között; 3. nem első szótagokra jellemző hangszajtságotok felbukkanása; 4. alkalmazkodás a magánhangzó-harmónia követelményeihez (azokban a nyelvekben vagy nyelvjárásokban, amelyekben a magánhangzó-harmónia megvan); 5. a jelző egyeztetése. Legfontosabb ezek közül a 2., 3. és 4. Ahol ezek megvannak, ott beszélhetünk esetragról. Az első kritérium nem nagyon lényeges, az ötödiknek az elmaradása nem zárja ki a kérdéses nyelvtan esetrag voltát.

A különböző balti finn nyelvek és nyelvjárások fejlődését összehasonlítva arra az eredményre jut, hogy a vizsgált posztpozicionális esetragok a déli vepsze nyelvterületen jutottak legtovább a raggá válás útján. Általában az északkeleti balti nyelvek (vepsze, lúd, aunusi és részben a déli karjalai) több esetben jutottak el a kérdéses elemek raggá fejlesztéséig, mint a délnyugatiak (lív, észt, vót, finn).

Végül egy bekezdésben a tárgyalt fejlődés kronológiájáról ejt néhány szót a szerző. Biztosra csak a -*ka* comitativus kifejlődésének korát lehet venni: ennek ideje a XVI. század. A többiek raggá válása valószínűleg még később ment végbe. — A kötetet tüzetes forrás- és rövidítésjegyzék zárja be.

5. FELIX J. OINAS tanulmánya alapos, körültekintő gondossággal megírt munka. Módszere — az, hogy egy-egy rag esetében minden számba vehető névutó és egyéb particula-előzményt igyekszik felsorakoztatni — helyes és eredményes: tág horizontot nyit nemcsak a különböző balti finn nyelvek adatainak egymás mellé állításával, hanem az előtárt nyelvelemek szerkezeti összefüggésének bemutatásával is. Bár a mű címe diakronikus tanulmányt sejtet, a „fejlődés” érzékeltetése nagyobb részben az élő nyelvi, nyelvjárási anyag összevetésével történik. A kötet haszna nemcsak a tárgyalt ragok létrejöttének megismertetésében van, hanem abban is, hogy a többi finnugor nyelvre is jellemző nyelvi folyamatot vizsgál. Számunkra ez annál érdekesebb, mert ilyen fajta

Ragok legnagyobb számban a magyarban találhatók, így kialakulásuk módja a mi ragjainkra is tanulsággal szolgálhat. Éppen ez a tény késztet bennünket arra, hogy egy-két kisebb megjegyzést fűzzünk ismertetésünkhöz.

A raggá válás kritériumaiban, a névutók raggá fejlődésének bemutatásában, valamint abban, hogy minden önálló szóból történő raggá válást megelőző egy átmeneti névutózási stádium stb., teljesen egyetérthetünk OINAS-szal. Felfogása e kérdésekben nagyrészt egybeesik a magyar nyelvről vallottakkal, sajátos megfigyelései gazdagítják a részletekre vonatkozó tudomásunkat. Nem egészen így áll a helyzet a névutók keletkezésének elméletével. OINAS a balti finn nyelvek névutóinak előzményét az adverbiumokban látja. E felfogás az alapja annak, hogy az egyes nyelvekben két csoportban mutatja be a tárgyalt ragok nyelvi előzményét és környezetét: először az adverbiumok és kötőszók elemzését adja, majd a velük azonos vagy belőlük levezethető névutókat, prepozíciókat.

A magyar névutók esetében a határozószóból származtatás legtöbbször nem fogadható el, noha voltak és vannak is olyan tudósaink — például SIMONYI ZSIGMOND és SZINNYEI JÓZSEF, akikre OINAS is leginkább hivatkozik —, akik minden magyar névutót határozószóból származtatnak. Az itt felbukkanó egyik fő problémát, az adverbiumnak az ige közvetlen vonzasköréből a megelőző névszó vonzási körébe való átvonódást — úgy érezzük — OINAS példái nem bizonyítják eléggé. Magyarazatában abból indul ki, hogy a kérdéses adverbiumok személyragozhatók voltak: pl. **hän tuli kansaheni 'ő velem jött' vagy *hän oli kansassani 'ő velem volt'*. Az ilyen szerkezetekben — mondja — a személyt (vagy a tárgyat) más módon is ki lehetett fejezni: egy névmásnak vagy főnévnek a particula elé helyezésével. A fenti kifejezések párhuzamos formái tehát így alakultak: *'hän tuli minun kansaheni 'ő énvelem jött', 'hän oli minun kansassani 'ő énvelem volt'*. Ezekben a *kansaheni*, *kansassani* többé már nem adverbiumok, hanem névutók. „As postpositions they depended upon the preceding pronoun or noun, while their connection with the verb was attenuated and finally lost” (176). — Kevésbé valószínű, hogy a fenti szó szerkezetekben pusztán a *minun* kitétele okozta volna az adverbium névutóvá válását. Ez majdnem olyan, mintha a magyarban azt vallanánk: a *mellettem* szó adverbium ebben: *ő mellettem jött*, de már névutó ebben: *ő énmellettem jött*.

Nem sokkal meggyőzőbb a vegyüléssel magyarázat sem: „The transfer of the adverbial forms into postpositions could be depicted as follows: *hän oli kerallani* (adverb) 'he was with me' — *hän oli minun kera* (postposition) id.; as result of blend: *hän oli minun kerallani* (postposition) id.” (61).

Mi azt valljuk: az adverbiumok névutóvá válása lehetséges, ha egy megfelelő névszói bővítménnyel egészülnek ki: *együtt mennek de: a fiúval együtt a lány is elment*. Az esetek többségében azonban azt a szintagmatikus kapcsolatot lehet elsőslegesnek tekinteni, mely a leendő névutót a megelőző névszóhoz fűzte. Ilyenkor a névutóvá váló szó nem volt előzőleg adverbium: a határozói ragot azért vette fel, mert az egész szintagma — birtokos jelzői, tulajdonságjelzői, határozói, tárgyas vagy alanyos szerkezet — kapott a mondatban határozói funkciót (*fa-al > fa al-att ül; vkinek az érdeke > vki érdekében beszél; ilyen mód > ilyen módon áll; vmire néz > vmire nézve kijelent vmit; vmit kivész > vmit kivéve élvegez; stb.*). Hasonlóan képzelhetjük el mai testes határozóragjaink többségének fejlődését is. A szintagmák névutós szerkezetté alakulása magyarázza, hogy a névutóvá váló szó adverbiumként olykor egyáltalán nem mutatható ki a nyelvben. Ilyen esetek előfordulnak OINAS anyagában is: „Nowdays *lo*-adverbs are consistently employed only in Fi.” (136); „It is evident, that the *sa*-particles were not used as adverbs in Late PrBF, but were introduced directly (! de hogyan?) as postpositions” (176).

Az efféle fejlődésről, a névutóknak a megelőző névszóhoz fűződő kapcsolatáról, sajnos, nem kapunk tüzetes leírást a tanulmányból, noha OINAS is világosan látja, hogy a névutóvá válás a mondatban, a beszédben megy végbe (lásd a bevezetéséből vett idézetet fent 2.). A megelőző névszóval alkotott korábbi kapcsolat azért is fontos, mert csak így magyarázható meg, miért „vonz” a névutó egyszer genitívust, máskor partitívust stb. Erre nézve a tanulmány meglepszik a talált helyzet közlésével, nem keres közelebbi magyarázatot.

Mindez azonban — úgy látszik — már nem is volt célja a szerzőnek, minthogy figyelmét főleg az adverbium > névutó > esetrag fejlődési vonal vizsgálatára fordította. Munkája azonban enélkül is nélkülözhetetlen nemcsak a tárgyalt esetragok szűkebb vonatkozásában, hanem a finnugor-uráli nyelvfejlődési sajátság: az önálló szók grammatikai viszonyjelölő eszközzé válása szempontjából is.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Lauri Kettunen: Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet

MSFOu. 119. Helsinki, 1960. 252 l.

1955 nyarán a szerző szövegeket válogatott össze több finnégi nyelv nyelvjárásából. Az volt a célja, hogy AHLQVIST Murteiskirja c. munkájához hasonló gyűjteményt állítsen össze modern változatban. Az összegyűjtött szövegek számos megjegyzést, magyarázatot igényeltek. Ezeknek a magyarázatoknak az áttekintése során támadt az a gondolata, hogy könyvet ír a finn nyelv közeli rokonyelveinek jellemző vonásairól. Hangsúlyozza az előszóban, hogy könyve nem a közeli rokonyelvek tanönyve, bár hasznos lehet annak is, aki e nyelveket meg akarja tanulni.

A finn kivételével valamennyi finnégi nyelv sajátosságaival foglalkozik. A kötet címe alapján azt várnánk, hogy az egyes nyelvek legfontosabb hangtani, alaktani és mondattani sajátosságaival egyaránt meg fogunk ismerkedni, de a szerző az alaktannak, különösen pedig a mondattannak csak elenyészően kevés helyet biztosít. Egyáltalában nem foglalkozik pl. a vót meg a liv nyelv alaktani és mondattani kérdéseivel. Az anyagnak ez a látszólag nem következetes összeválogatása azzal magyarázható, hogy ebben a művében KETTUNEN a finnégi nyelvek legjellemzőbb vonásait akarja összegyűjteni, márpedig például a vót nyelvnek elsősorban a hangtani sajátosságai azok a jellemző vonásai, melyek legszembetűnőbben megkülönböztetik a többi finnégi nyelvtől.

A kötet öt nagyobb egysége a karjalai-aunuszi-lúd, a vepsze, a vót, az észti és a liv nyelvvel foglalkozik.

A karjalai nyelvről és az aunuszi (olonyeci) nyelvjárásokról mint egységes „nyelvcsoportról” („kieliryhmä”) szoktak beszélni. Ide lehet sorolni KETTUNEN szerint a lúd nyelvjárásokat is, bár egyesek „lúd nyelvről” beszélnek. A szerző szerint a lúd éppen úgy karjalai, pontosabban: keletkarjalai nyelvjárás, mint az aunuszi nyelvjárások.

Ezen a nyelvcsoporton belül említi meg a szerző a savakko-nyelvjárást, valamint az inkeri nyelvjárást („inkeroismurre”) is, mely azonos a szovjet finnugrisztikai irodalomból ismert izsór nyelvvel (isuri keel). KETTUNEN nem fogadja el az „izsór nyelv” elnevezést.

Mind az öt nyelv anyagának keretét a nyelv valamennyi nyelvjárásának általános jegyei adják meg. Például a vepszéről szóló részben felsorolja a szerző az északi, a középső és a déli vepsze nyelvjárások közös hangtani jellegzetességeit, első helyen tárgyalva a zárhangok fokváltakozásának hiányát: *magada* 'maata', *magadan* 'makaan' (27). Az egyes nyelvjárások sajátos, a többitől eltérő vonásaival nem külön fejezetben foglalkozik, hanem az illető nyelv általános jegyei között kiemeli a nyelvjárási különbségeket.

A nagyobb nyelvjárási egységet és az ehhez tartozó, de a nagyobb egységtől bizonyos mértékig eltérő kisebb nyelvjárási szigetet egyaránt a *murre* 'nyelvjárás' szóval jelöli meg a szerző, nem úgy mint ARISTE, aki különbséget tesz *murre* és *murrak* között (vö. Vadjalaste laule, 4.)

Röviden foglalkozik a szerző az egyes nyelvek elkülönülésének idejével és körülményeivel is. A kötet végén részletes összefoglalást és három térképet találunk.

SZABÓ LÁSZLÓ

Lauri Hakulinen: Handbuch der finnischen sprache. 1. Band.

Erweiterte Übersetzung aus dem Finnischen. Wiesbaden (Otto Harrassowitz), 1957. 230 l.

1941-ben jelent meg Helsinkiben HAKULINEN „Suomen kielen rakenne ja kehitys. I osa, Äänne-ja muoto-oppia” című munkája. A nélkülözhetetlen kézikönyv első megjelenése és az átdolgozott német nyelvű változat publikálása között eltelt másfél évtized. E másfél évtized alatt a finnugor nyelvtörténeti kutatás nagy utat tett meg. Elsősorban ez tette szükségessé, hogy HAKULINEN könyve számos módosítással újra napvilágot lásson. Amint előszavában mondja, ehhez a munkához sok értékes tanácsot és segítséget kapott Erkki Itkonentól és Terho Itkonentól.

A hangtörténeti módosításokon kívül az eredeti műnek sok apró hiányosságát kiküszöbölte a szerző az új német nyelvű kiadásban. Jelentősen növelte a bibliográfiai utalások számát. A szóképzésről szóló részben a finn eredetinek számos kevésbé fontos példája nem szerepel az új változatban. Csökkent a nyelvjárási példák száma is.

Az említett változtatások ellenére a mű alapvető mondanivalója nem változott.

SZABÓ LÁSZLÓ

Perti Virtaranta: Tverin karjalaisten entistä elämää

Porvoo—Helsinki (Werner—Söderström), 1961. 272 l.

A finnugor nyelvcsalád legnyugatibb ágához, a finnységhez tartoznak a karjalaiak. Az e nyelvet beszélők száma a századforduló óta majdnem a felére csökkent. A legutolsó népszámlálás szerint azonban a karjalai anyanyelvűek száma még mindig megközelíti a 120 ezret. Legnagyobb részük azonban nem a Ladoga tó környékén és a Fehér tenger vidékén lakik, hanem mélyen benn az orosz síkságon, a Volgától északra, Kalinyin (régi névén: Tver) város környékén. Itt néhány szórványt nem számítva mintegy 900 falucskában, szinte egy tömegben (körülbelül akkora területen, mint Somogy m.), él majdnem százezer karjalai.

A tveri karjalaiak mai települése nem az ősi finn-ugor korba nyúlik vissza, hanem egészen újkeletű. Főleg, a XVII. században, az erőszakos svéd térítés elől hagyták el eredeti Ladoga környéki lakóhelyüket a görögkeleti vallású karjalaiak. Hozzájárultak az elvándorlás okaihoz a magas adók, valamint az a tény, hogy a Ladoga tó környékét szinte állandó hadszíntérré változtatta a XVII. században az orosz-svéd nagyhatalmi versengés. A zord éghajlatú és terméketlen északi vidékekről később is indultak kisebb települési hullámok az enyhébb klímájú és jó termőtalajú tájak felé, különösen az enyhébb éhínségek idején. A tveri karjalaiakban még ma is él a régi haza és a vándorlás emléke (29—47).

Tudományos anyaggyűjtés szempontjából a tveri karjalaiak eddig eléggé a háttérbe szorultak. A múlt század végén T. Schvindt, V. Alava és K. Karjalainen gyűjtöttek szöveget és szótári anyagot. 1912—3-ban pedig Juho Kujola az eddigi legnagyobb gyűjtést végezte, mintegy 15 ezer szócédlulát készített el. Ezután majd egy fél évszázadig senki sem járt náluk anyagot gyűjteni. Ez a mostoha bánásmód talán azzal magyarázható, hogy itt nem találtak a gyűjtők Kalevala-énekeket.

PERTTI VIRTARANTA 1957 és 1958 nyarán kétszer is járt köztük. Sok följegyzést végzett, és sok órányi anyagot vett föl magnetofonszalagra. Felesége (Helmi V.) a néprajz számára rendkívül értékes fényképfelvételek tömegét készítette el a legkülönbözőbb tárgyakról és műveletekről.

A munka végeredményben útleírás, nyersanyaga egy tudós utazó tárgyilagos, hozzáértő megjegyzései egy népcsoport életéről és múltjáról. Közvetlen megfigyelések, az öregekkel való beszélgetések (ezek egy részét magnetofonon meg is örökítette) alapján szűrte le azt a forrásértékű anyagot, amelyet ebben a könyvben közzétett. Nyelvészeti anyagot nem sokat kapunk, de annál érdekesebb az a néprajzi tájékoztatás, amelyet a fejezetek elolvasása után nyerünk. Hozzá kell tennünk még, hogy a könyvet több mint száz kitűnő, egész lapos fénykép díszíti. Külön értéke a könyvnek színes, eleven stílusa, amelyet a meleg együttérzés és a humor tesz árnyalttá. Anélkül, hogy a részletekbe belemennék, közlöm az egyes fejezetek címét: A két utazás leírása — A karjalaiak letelepedése Tver környékén — Faluk és lakások — Pásztorokodás — Otthoni fürdés — Földművelés — Az erdőben és vízen (vadászat és halászat) — Ünnepi és hétköznapi étkezés — Ruházkodás — Esküvő — Karácsonytól mindenszentekig (ünnepi népszokásuk) — Népi időjósítás — Születés és gyermekkor — Betegségek és gyógyításuk — Szellemeik, tündérek — Ének és mese — Az utolsó út (halotti szertartások és siratóversek).

A szerző meglepő tömegben bányászta elő főleg az öregek emlékezetéből a különböző szokások, ünnepek, babonák emlékeit. Énekmondói közt egészen fiatalok is adódtak. Igen gazdagok a tveri karjalaiak siratóénekekben. A népi hiedelmek között érdekes volt olvasni azt is, hogy a szivárvány fölszívja a vizet (196). Ez a hiedelem nemcsak a *szivárvány* magyar nevében tükröződik, amely a *szív* igéből származik (SzófSz.), hanem egy szoszvai vogul versből is ismerem: *ñuli-kis pëläji | ajalankve wit*: a szivárvány fölgyullad fölinni (hogy föligya) a vizet (saj. felj.). A hiedelem bizonyára szélesen elterjedt nemcsak a finnugor népek körében.

VIRTARANTA szép kiállítású könyve végig érdekes és hasznos, forrás értékű olvasmány.

KÁLMÁN BÉLA

Вопросы этнической истории мордовского народа

Труды мордовского этнографической экспедиции. Вып. I. Москва, 1960. Издательство Академии Наук СССР. 255 л.

A Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézete, a Mordvin Nyelvi, Irodalmi, Történelmi és Gazdaságtudományi Intézet és az Észti Történelemtudományi Intézet 1953 és 1959 között hét tudományos kutatóutat vezetett a Mordvin ASzSZK-ba és a vele szomszédos területekre. Az expedíciók feladata a mordvin népnek és kultúrájának részletes, a helyszínen történő tanulmányozása volt. A mordvinok etnikai története és azok a történelmi kapcsolatok foglalkoztatták leginkább a kutatókat, amelyek a mordvin kultúra fejlődésében jelentős szerepet játszottak.

Örömmel üdvözljük a megjelent első kötetet, amely az általánosabb jellegű cikkeket tartalmazza. Az ez után megjelenő három kötet a mordvinok anyagi és szellemi kultúráját, mezőgazdaságát, technikáját és népművészetét fogja tárgyalni.

Nyelvészeti folyóiratban célszerűnek látszik ismertetésünk középpontjába a mordvin nyelvek ismertetését állítani, s a többi — településtörténeti, néprajzi, ember-tani és történelmi jellegű — tanulmánnyal mintegy megtámogatni a nyelvből levonható következtetéseket és eredményeket.

1. A. П. Феоктистов: Мордовские языки и их диалекты (63—82).

A szerző dolgozatában ismerteti a mordvin nyelveknek a finnugor nyelvekkel közös és azoktól eltérő sajátosságait. Közös sajátosság a nyelvtani nem hiánya, a jelző és jelzett szó közötti inkongruencia, a birtokos személyragok használata, az esetalakok nagy száma (tizenkettő) s az, hogy a ragozásban és a szóképzésben nincs *præsuffixatio*. Majd a szabályos hangmegfelelésekre és a szókészletben levő egyezésekre mutat rá. A többi fgr. nyelvtől többé-kevésbé eltérő sajátosság a névszók mutatónévmási elemmel való határozottá tétele (*kudo* 'ház' — *kudos* 'a ház'), a tárgyas igeragozásban az ugor nyelvekéénél jóval teljesebb paradigmasor s a névszók állítmányi szuffixumokkal való igei használata.¹

Szinte a jövevényszó kutatás az egyetlen eszköz annak megállapítására, hogy a mordvinok történetük különböző korszakaiban milyen népekkel kerültek érintkezésbe. BUBRICH² szerint a legrégebb jövevényszóréteg az iráni (szkíta, szarmata, alán) és a balti (litván, lett, ó-porosz). Majd PAASONEN³ alapján a szerző az ún. török (csuvas és tatár) réteget tekinti át, s megállapítja, hogy a moksában több a tatár jövevényszó. Ennek az az oka (l. a településtörténetet), hogy a moksák huzamosabb ideig voltak érintkezésben a tatárokkal. Az orosz jövevényszók száma még ennél is nagyobb. Az orosz nyelvtörténet segítségével e jövevényszók behatolásának kezdete (XI. sz.) is megállapítható. Különösen erős az orosz nyelv hatása az utóbbi negyven évben (technikai, filozófiai, politikai terminusok).⁴ Ezután egy rövid szöveg, egy névszói és igei paradigmasor és a szókincs bemutatásával megvizsgálja az erzá és a moksá irodalmi nyelvek egymáshoz való viszonyát és megállapítja, hogy a kettő közötti viszony — az érthetőség szempontjából — olyan, mint az ukrán és a fehérórosz nyelv között.

A mordvin nyelvjárásokról szóló fejezetből megtudjuk, hogy az egyes nyelvjárások között nem lehet éles határt vonni. Például a legnyugatibb moksá nyelvjárások alaktani szempontból azonos típusúak a délnyugatiakkal, de a fonémaállomány szempontjából az északiakkal. Viszont a délkeleti moksá nyelvjárások, amelyek fonetikailag egyeznek a délnyugatiakkal, alaktani szempontból közelebb állnak az északiakhoz. A nyelvjárások területi egyenlőtlensége az állandó lakóhelyváltoztatásokkal és áttelepítésekkel magyarázható. Ez a magyarázata a moksás-jellegű erzá és az erzás-jellegű moksá nyelv

¹ Ezekre vö. НУК. LXIII, 421.

² Бубрих, Д. В., Лингвистические данные к вопросу о древности связей между мордвой и восточным славянством. Записки Морд. НИИ. Саранск — 1947.

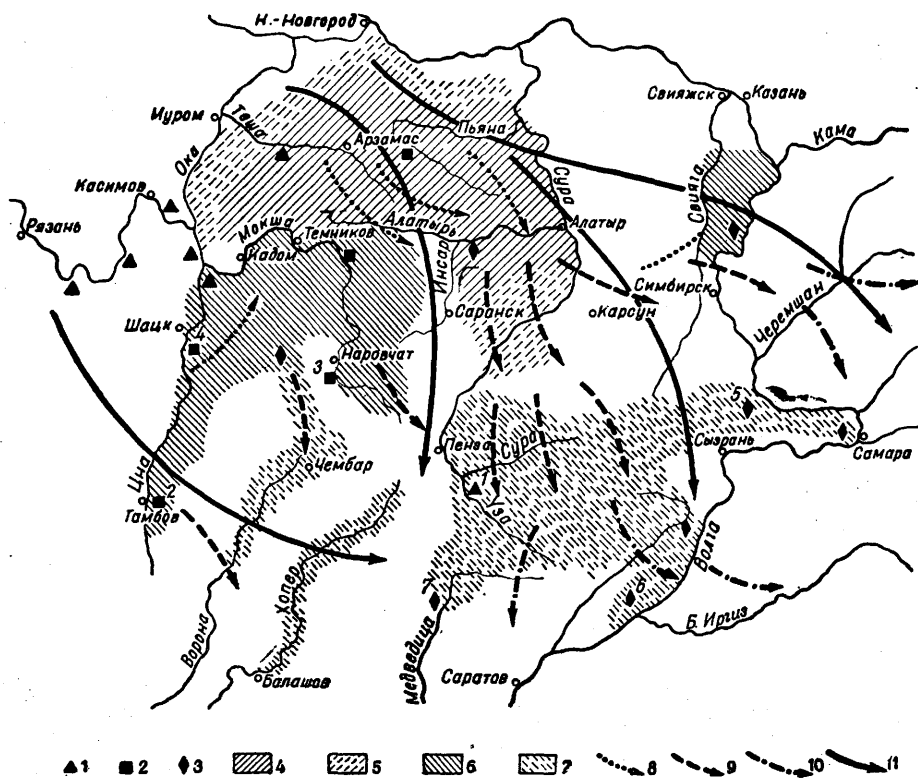
³ PAASONEN, H., Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu. XV: (1897), 1—64.

⁴ Русско-эрзянский словарь политических и экономических терминов. Саранск 1954. Русско-мокшанский словарь политических и экономических терминов. Саранск 1954.

járásoknak is. Még sok feladat vár a mordvin nyelvjárások kutatóira, hiszen egyes nyelvjárásokat s különösen az irodalmi nyelvek és a nyelvjárások, valamint az orosz nyelv és a mordvin nyelvjárások viszonyát eddig még nem tanulmányozták eléggé. A nyelvjáráskutatások eddigi eredményeinek és a fiatal mordvin és észt nyelvészek részvételével most folyó munka ismertetésével végződik Feoktyisztov vázlatos ismeretése.

2. В. И. Козлов: Расселение мордвы (Исторический очерк) (5—62).

A mordvinok településtörténetét a szerző kitűnő, szemléletes térképekkel és népesség-statisztikai táblázatokkal mutatja be. Különösen értékesek a mordvinság területi mozgását bemutató térképek, amelyek térben és időben egyszerre több évszázad történetét tárják elénk, hiszen a mordvinok története nem más, mint településük története („fejlődés a térben”). A XI—XVI. században észak és nyugat felől oroszok, dél

A mordvinok települései a XV. században, és vándorlásaik a XVI—XVIII. században (8. lap)

1 — III—VIII. századi mordvin temetők; 2 — ua. a IX—XII. században; 3 — ua. a XIII—XV. században; 4 — erzák település; 5 — az erzák erdei méhésztelepei; 6 — mokszák; 7 — moksa erdei méhésztelepek; 8 — a mordvin települések iránya a XVI. században; 9 — ua. a XVII. században; 10 — ua. a XVIII. században; 11 — az orosz telepések betelepülésének fő irányai.

és kelet felől tatárok hatolnak be a mordvinok lakta területre, s megkezdődik a mordvinok visszahúzódása a betelepülők elől dél felé. A mokszák behódoltak a tatároknak, résztvettek hadjárataikban és óriási vérvesztéseket szenvedtek. Ez az oka, hogy a következő évszázadban kevesebben voltak és ma is kevesebben vannak, mint az erzák, akik erdeikbe és lakatlan folyóvölgyekbe menekültek. A tatárok jelentős mordvin

esoportokat erőszakkal áttelepítettek Kazánytól délre a Volga mellékre, hogy ott a tatár kán földjeit műveljék. Ezek nagy része a tatár kánság bukása után visszatelepült régi lakóhelyére. Az ottmaradt rész eltatárosodott. Ezek a karatáj-mordvinok. Az oroszoknak a mordvinok területére való nagyarányú behatolása 1552 (Kazány eleste) után kezdődött. Előlük a mordvinok dél felé húzódnak erdei méhésztelepeikre. A feudális rend korában a nehéz adóterhek, a beszolgáltatások és az erőszakos térítések miatt résztvesznek a XVII—XVIII. századi nemzeti felkelésekben (Bolotnyikov 1606—7, Razin 1670—1, Pugacsov 1773—5), illetve emigrálnak a Volga felső folyásának vidékére, sőt a Volgán túlra is. A XVI. század közepén Arzamasz körül, amely a legrégebbi mordvin település, már nem voltak mordvinok. Ettől az időtől kezdve már népszámlálási adatokra is támaszkodik a szerző. A Volgán túli területekre főképp erzák települtek. A településeknek a XVI. század második felétől a XIX. század közepéig nagy jelentőségük van. A mordvinok ugyanis ekkor települtek le a Volga-mellék azon vidékeire, ahol ma is élnek. A XIX. század közepétől már csak keveset változott a települések képe. A mordvinok 80%-a hat forradalom előtti kormányzóság területén élt (penzai, tambovi, novgorodi, szimbirszi, szaratovi és szamarai) mindenütt kisebbségben, s csak két kerületben, az ardatoviban és a krasznoszlobodszkiban haladta meg a lakosság 30%-át. A Volga-vidék vegyes lakosságú falvaiban oroszokkal éltek és élnek ma is együtt. A mordvin—tatár és a mordvin—csuvas falvak ritkák. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után aránylag elég későn kapták meg nemzeti önállóságukat, éppen azért, mert ennyire vegyeslakosságú a területük (1928: Mordvin Nemzetiségi Kerület; 1930: Mordvin Autonóm Terület; 1934: Mordvin Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság). — A településtörténet tehát magyarázatot ad a moksa és erzák közti különbségre és a sok, egymástól eltérő nyelvjárásra.

3. M. C. Акимова: Краниологическая характеристика мордвы-эрзи (83—117).

A tanulmány koponyatani szempontból vizsgálja az erzákat és a mokskákat, s a csuvasokkal és a cseremiszekkel hasonlítja őket össze. Az erzák európeoid típusúak, bár gyakran nem eléggé éles vonásokkal. Az erzák nők koponyáin inkább észlelhető mongoloid jelleg. Az erzák és mokskákat közti különbséget a koponyatan is megerősíti. A mokskákat erősebben mongoloid típusúak, mint az erzák (1. tatár hatás!). Az erzák férfikoponyák egyes ismertetőjelek szerint hasonlóságot mutatnak a csuvasokéval, más jelek szerint a cseremiszekével. Ha csak a mongoloidság fokát emeljük ki, akkor az erzák európeoid, a mezei cseremiszek mongoloid típusú. A csuvasok és a hegyi cseremiszek középhelyet foglalnak el, de közelebb állnak a mordvinokhoz.

4. K. Ю. Марк: Этническая антропология мордвы (118—179).

A szerző felsorolja, hol élnek ma mordvinok: a MdASzSzk területén kívül a vele határos penzai és uljanovszki területen, a csuvas, a tatár és a baskir ASzSzk-ban, a kujbisevi, az orenburgi és a szaratovi területen, s kisebb számban Nyugat-Szibériában és Kazahsztánban is. Az erzák az ASzSzk keleti részén, a gorkiji és az uljanovszki területen a Volga balpartján, a mokskákat a köztársaság nyugati részén az Inszar folyóig és a penzai kerület nyugati részén laknak. A mokskákat és az erzák lényegesen különböznek egymástól néprajzi szempontból is. A tenyguevoi és torbejevoi kerületben a mokskákat között van két erzák nyelvjárás-sziget. Ezek nemcsak nyelvükben különböznek a többi erzától, hanem anyagi és szellemi kultúrájukban is. A gorkiji kerület dalnye-konsztantinyinovi járásában élnek a terjuhánok. Ezek oroszul beszélő mordvinok, s etnográfiai-lag eltérnek mind a erzától, mind a mokskáktól. A Tatár ASzSzk kamszko-usztyinszki járásában — erős tatár hatás alatt — élnek a karatájok.

Ezután MARK az eddigi antropológiai kutatások eredményeinek az ismertetése után saját 1955—57 között gyűjtött anyagát mutatja be igen sokféle szempontból, sok térképpel és táblázattal, mindenütt összehasonlítva az erzákat, a mokskákat, a terjuhánokat, a tatárokat, a csuvasokat és a hegyi cseremiszeket. Például megtudhatjuk, hogy a mokskákat átlagos testmagassága 166 cm. alatt van, az erzák magasabbak. Az erzák szemszíne világos, a mokskákat sötét; az erzákéknál és a terjuhánoknál gyakrabban találunk világos haját, mint a mokskáknál. Az ASzSzk nyugati része mongoloid típusú, délnyugaton és a többi részen pedig európeoid vonásokat észlelünk.

5. Б. А. Васильев: «Проблема буртасов и мордва» (180—209) című cikkében a több száz éve vitatott ún. burtász-problémát ismerteti. A X—XI. század arab-perzsa kútfőiben említett burtászok nyelvére és más törzsekkel való kapcsolatára vonatkozóan

a kutatók állásfoglalása különböző. Egyesek szerint a burtászok mordvinok vagy a mordvinok egyik része (moksák). Mások szerint török vagy ugor-török eredetűek és részint a későbbi csuvasok, részint a misarok elődeinek tekintendők. Vannak akik egyik hipotézishez sem csatlakoznak. VASZILJEV ismerteti a burtász-probléma irodalmát a művek megjelenési sorrendjében, s kritikai megjegyzéseket fűz hozzájuk. Majd saját eredményeit ismerteti. Elveti a burtász-moksa-mordvin elméletet. Az arab-perzsa kútfők csak az erzáket említik, a moksákat nem. De ebből azt a következtetést levonni, hogy a burtászok moksák, logikailag is helytelen. Az orosz évkönyvek különben sem erzáról, sem moksáról nem tesznek említést, hanem a két népet együtt mordvinnak nevezik, és megkülönböztetik a burtászoktól. Az etnogenetikai vonal szabályosan húzódik a X-XI. századi burtászoktól a XVIII-XIX. századi mescerjácokig, tehát a burtász és mescerják egy nép két elnevezése lehetett. A helynévkutatás eredményeivel és a misar naptárban a hét napjainak elnevezésével is a burtász-probléma misar hipotézise mellett érvel. A misarok eltörökösödött, alapjában ugor vagy ugor komponensű néptörzs voltak. A teljes azonosítást megnehezíti, hogy a misarok kultúrája, néprajza, embertani hovátartozása és nyelve még távolról sincs tisztázva. A problémát nyitva hagyva, reméli, hogy adatai új utakra irányítják a kutatást.

6. *B. П. Ежова*: О некоторых этнографических особенностях в культуре мордовского населения теньгушевского района Мордовской АССР. (210—226).

A tenyguevói kerület mordvinjai a kadomi erzákból váltak ki gazdasági okokból. A XV—XVII. században szoros gazdasági kapcsolatban voltak az arzamaszi erzákkal és a már régebben a tyemnyikovi kerületbe vándorolt moksákkal. Ruházatukban erzá alapvonásokon moksás jelleg figyelhető meg. Mintáik hasonlóbbak a moksákéhoz. (A moksák díszjeit kék, sárga, fekete, vörös és zöld, az erzák fekete vagy kék és piros színekből állítják össze.) A múltban még jobban hasonlítottak az arzamaszi erzákhoz. A torbejevói erzá-sziget ma már erősen moksás jellegű: öltözködésükben és nyelvükben sok a moksa sajátosság, de erzáknak tartják magukat.

7. *B. Н. Белицер*: Мордва-караи и их культура (227—255).

A karataj-mordvinok sajátos néprajzi csoportja a Tatár ASzSZK kamszko-usztyinszki kerületének három falujából él, és számuk nem haladja meg az ezret. Már régóta tatárok és oroszok között élnek, tatáruul beszélnek (majdnem valamennyien tudnak oroszul is), mégis mordvinoknak nevezik magukat. A karataj-mordvinok eredetének kérdése már többször felvetődött az irodalomban, de ma sincs megoldva. BELIZER ismerteti a karataj-mordvinokról szóló irodalmat 1768-tól. Majd bőséges néprajzi anyag (településforma, a lakóház alakja, díszítése, beosztása, életmód, egyes termelési eszközök elnevezése és formája, ruházat és díszítése stb.) alapján fejti ki nézetét. Az anyagi kultúra és különösen a ruházat tekintetében sok a közös vonásuk a mordvinokkal és az oroszokkal, de lényegesen kevesebb a tatárokkal. Nyelvükben is sok a mordvin szó. Mindez arra mutat, hogy a mordvinok egy csoportjának kell tartanunk őket, nem pedig átkeresztelkedett tatároknak. De arra nincs adatunk, hogy a karatajok önálló törzs vagy egy mordvin törzs lettek volna. A karataj név sohasem volt a mordvin nép e nem nagy csoportjának saját elnevezése, hanem mindig megvolt náluk a különbség a falunév (Каратаи: Мордовские Каратаи, Малые Каратаи, Заображные Каратаи) és a nemzetségnév (Мордва) között. Mind kultúrájukban (különösen a ruházatban és díszítésében), mind nyelvükben erzá, moksa (és orosz) elemek keverednek. Antropológiai típus szempontjából a mordvinokhoz (részben a MdszSZK nyugati moksáihoz, részben az erzákhoz) állnak közelebb, és lényegesen különböznek a tatároktól. Így nemcsak kultúrájuk és nyelvük, hanem embertani típusuk is igen kevert. — A karatajok tehát kiszámú mordvin csoport, erzá és moksa összetétellel, mely hosszabb idő óta tatárok között él (régében bolgár-törökök között), s ezek hatására mordvin nyelvért elfelejtette és tatáruul beszél. Később a XVI. századtól kezdve az orosz kultúra hatására sok eredeti vonásuk eltűnt, s ma egyre inkább beleolvadnak a szomszédos orosz településekbe.

A mordvin nép etnikai történetének kérdéseiről szóló kiadványsorozat első kötete több oldalról is alaposan megismerteti a mordvinságot. Kíváncsian várjuk a további köteteket.

ERDÉLYI ISTVÁN

Beke Ödön: Mari szövegek. I. kötet

Budapest, 1957. Akadémiai Kiadó. XX + 692 lap.

Amikor néhány évvel ezelőtt szükségünk lett volna egy olyan bírálatra vagy tanulmányra, amely Beke Ödön több mint félévszázados nyelvészeti munkásságának értékelését elbénk vetíti, megdöbbenve tapasztaltuk, hogy a tudós alkot és alkot, ám bírálója, méltatója alig akad. Ismertetést találtunk Bekének egy-egy munkájáról, de azt sem minden könyvről. A legmagvasabbnak E. ITKONEN (FUF. XXXI. Anz. 36—42) szemléjét véltük. Nyomába lép még HAJDÚ PÉTER ismertetése (I. OK. III, 302—308). De ezek a cikkek is csak egy-egy gyűjteménykötetről tesznek említést, hiszen ezt tűzte ki feladatátul mind a két ismertető. Valamelyes áttekintést — bibliográfiai igény nélkül — ad nekünk Lakó György ünnepi megemlékezése Beke Ödön 75. születésnapja alkalmából (NyK. LVI, 287—9).

Most, amikor BEKE egyik kötetéről, a „Mari szövegek” I. részéről emlékezünk meg, fel kell idéznünk Erkki Itkonen Bekére pompásan illő szavát: „der Großsammler”. Igen, ez a kötet nagyszerűen gazdagítja azt a szövegkiadvány-sorozatot, amelynek élén ezt olvashatjuk: „Gyűjtötte és kiadta Beke Ödön”. Az ismertetendő kötethez azóta két újabb járult a sorozatban: „Mari szövegek” III. és IV. kötet, mindkettő 1961-ben (I. Bereczki Gábor NyK. LXIV, 230 kk.). Van elődje is: „A cseremiszek (marik) népköltészet és szokásai I.” (1951), és aligha telik bele egy év, megjelenik majd a foghíjat betöltő II. kötet is. Bár szerencsétlenül két címen fut ez a Magyar Tudományos Akadémia, azaz a Magyar Népköltársaság nyelvészet-pártolásának köszönhető nyelvészeti életünkről. Bekének a gyűjteménye szinte a maga teljes egészében fogja át a mari nyelvterületet, és tudósít annak nyelv-járási sajátosságairól, népe szellemi termékeiről.

Igaztalanok lennének Beke Ödönnel és munkájával szemben, ha elhallgatnók, hogy a két világháború közti, a nyelvészet számára szűkös időben már négy kötetnyi mari szöveget publikált: 1. Tschermisische Texte zur Religion und Volkskunde (Oslo 1931; jelölése: TTRV); 2. Texte zur Religion der Ost-tschermis (Anthropos. XXIX. 1934; jelölése: TRO); 3. Tschermisische Märchen, Sagen und Erzählungen (Helsinki, 1938; jelölése: MSFOu. 76); 4. Tschermisische Märchen aus dem Kreise Jaransk (Tartu, 1932; jelölése TMJ; ennek anyagát Beke Ödön — az erotikus tartalmú szövegeket kivéve — a MSz. I-ben ismét közli). Ezek — a 3. szám kivételével — nem vaskos kötetek, hiszen általában nem élvezte sem Beke, sem pedig tudományunk azt a bőkezűséget, amelyet ma a szocializmusban élveznek a nyelvészet terén serénykedő tudósaink.

E sorozat ismeretében már módunk van arra, hogy megrajzoljuk azon nyelv-járásterületnek a térképét, amelyet e szövegek élénk vetítenek. Mivel szövegpublikálásában Beke a nyugatról keletre vezető irányt követi, haladjunk mi is ebben az irányban.

Előbb a nyugati nyelvjárásterületet bemutató szövegeket kapjuk meg: a kozj-mogyemjanski nyelvjárásterület anyagát több változatban (CSNGy.), ehhez csatlakoznak az eleddigi szöveganyagból ismeretlen vetlugai nyelvjárásnak (MSz. I.) és a jaranzski nyelvjárásterületnek a szövegei (TMJ., TTRV., MSz. I.). A középső nyelvjárásterület illusztrálására hivatott anyag található a csebokszári (MSz. I.), a joskar-olai = carevokoksajzski (MSz. I.), az urzsumi (MSFOu. 76, MSz. II., MSz. III.) és a kevésbé ismert malmizsi szövegekben (MSz. IV.). A keleti nyelvjárásokból — a birszkiből és a permiből — is kapunk bőven anyagot (TRO. és MSz. IV.). Egy-egy nyelvjárásterületről Beke rendszerint nem csak egy faluból hoz anyagot, hanem több helyről, ennél fogva Beke munkája eredményeképpen nyelvjárási variánsok is állnak a kutatók rendelkezésére. Ha ezeket a területeket térképre vetítjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy majd három évi (1916—18) szorgos feljegyzésével Beke felbeülhetetlen mari nyelvjárási kincset adott a finnugor nyelvtudományak. Sőt nem túlozunk, ha azt mondjuk: noha nem állt módjában szigorúan megválogatni közlőit, noha nem mindig rostálhatta meg anyagát, mégis a mari folklór szempontjából is sok értékeset mentett meg. Jogosnak véljük, hogy Beke Ödön szövegei a Mari Autonóm Köztársaság joskar-olai Pedagógiai Főiskoláján a folklórtanulás segédeszközeinek a sorába kerültek.

Beke Ödön érdemét megvilágítja a nyelvésztársainak eredményeivel tett összehasonlítás is. Finn társai közül kronológiailag az első, VOLMARI PORKKA, a joskar-olai (= carevokoksajzski) nyelvjárásból gyűjtött szövegeket; ezeket később Arvid Genetz publikálta (Tschermisische Texte, SUS. Aik. XIII. 1895.). GENETZ kiadta saját gyűjtését is (Ost-tschermisische Sprachstudien, SUS. Aik. VII. 1889.); ez a kissé sovány anyag permii szövegek alakjában a keleti nyelvjárásterületet mutatja be. Sajtóhibái

ellenére kiváló G. J. RAMSTEDT kötete (Bergtscheremissische Sprachstudien, SUS. Toim. XVII. 1902.), amely nem csak kozmjogymjanszki szövegeket, hanem ennek a nyelvjárásnak jellemzését is adja (VII—XII. l.), valamint szójegyzéket is közöl. A finn kutatók közül legterjedelmesebb kötettel YRJÖ WICHMANN lépett eléánk (Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen, SUS. Aik. LVIII. 1931.); öt nyelvjárásból gyűjtött anyagot: a kozmjogymjanszki, a jaranszki, a jaranszki egyik változatából, amelyet jaransz-urzsuminak nevez, a joskar-olaiából és a malmizsiból. Egyúttal közli G. Karmazin birszki dalait is. Idézzük még HEIKKI PAASONEN munkáját: Tscheremissische Texte, SUS. Aik. LXXVIII. 1939. (A gyűjtő halála után Paavo Siro adta ki.) Ez a kötet birszki anyagot tartalmaz.

Ezenkívül tudomásom szerint csak két kötet szöveganyag jelent még meg, ha a Szovjetunióban megjelent oroszbetűs anyagot nem vesszük figyelembe. Az egyik Ernst Lewy gyűjtése (Tscheremissische Texte I—II. Hannover 1925—26.), amelyben krasznokoksajszki és kazanyi szövegek találhatók. (Megjegyezzük, hogy a krasznokoksajszki nyelvjárás a carevokoksajszki értendő. Carevokoksajszk nevét az 1917. évi forradalom után megváltoztatták. Ez a dialektus a szovjet munkákban jelenleg joskarolai néven található, mivel Krasznokoksajszk nevét a későbbiekben Joskar-Olára módosították. A magyar- és finnországi nyelvészeti irodalomban jelzése: C.) A másik az 1961-ben a bloomingtoni egyetem An Eastern Cheremis Manuel-jének függelékében megjelent birszki szövegek (fonológikus lejegyzéssel); kiadta TH. A. SEBEOK és FRANCES Y. INCEMANN.

Ezen szemle bizonyítja, hogy BEKE ÖDÖN mari szöveganyaga most, a maga teljes egészében kibontakozva, a mari nyelvjárások megismerésének párját ritkító forrása hang-, alak- és mondattani szempontból. Ez az anyag, megtoldva Genetz, Porkka, Wichmann és Paasonen közlésével, lehetővé teszi, hogy újból megírja valaki a mari nyelvjárások összehasonlító nyelvtanát (Beke már megírta fél évszázada: Cseremisz nyelvtan, 1911), és ezt az anyagot felhasználva visszakövetkeztethetünk az „ósmari” nyelv-, hang- és alaktanára, illetve értékesíthetjük az anyagot a finnugor (uráli) összehasonlító nyelvtudomány szempontjából.

Hogy a mari folklór milyen anyagot kapott BEKE fáradhatatlan és szenvedélyes munkája révén, azt mutassák meg a számok. Majd húsz műfaj van képviselve: 281 mese, monda és elbeszélés, 580 dal, 1177 közmondás, 658 találós kérdés, 1268 babona, 270 néphitre vonatkozó feljegyzés, 76 kisebb ima, 12 varázsigé, 4 áldozati leírás, 4 leírás ünnepi szokásokról, a temetés módjának ismertetése 4 alakban, 2 leírás a lakodalomról; ezekhez járul még 1 önéletrajz, 2 értesítés a mindennapi életből, a méhtenyésztés leírásának 2 variánsa és a kátránygyártás 2 ismertetése. Becslésem szerint három és félezernyi lapot borít be ez a hatalmas folklór anyag.

I.

A most ismertetendő könyvet, a „Mari szövegek” első kötetét a vetlugai nyelvjárásból szerzett anyag nyitja meg. A Vetluga folyó mentén élő mari csoport létéről már régóta tudtunk (említi I. Ny. Szmirnov a múlt évszázad végén megjelent könyvében: Черемисы, Kazány 1889.), nyelvjárásukat azonban nem ismertük. Terjedelmére nézve a Beke gyűjtötte anyag is szegényes, mindössze háromnegyed lapnyi közlés (2—5). Valóban paleontológus módján kell eljárunk, ha megpróbáljuk kihámozni a szövegből ennek a dialektusnak a jellegzetességeit.

A vetlugai nyelvjárás (V) feltűnően „nyugatias” jellegű. Anyaga érdemes arra, hogy hang- és alaktani vonásait az anyag adta lehetőségeknek megfelelően elemezzük, dialektológiai értékeire rámutassunk. A vetlugai nyelvjárás érdekes módon illeszkedik be a kozmjogymjanszki (KR., KW., K., KN., KŠ.) és a jaranszki nyelvjárás változatai (JO., JT., JW.) közé. Beke gyűjtőmunkájának méltatandó eredménye, hogy ebből a nyelvjárásból fed fel anyagot.

A mari nyelvjárások ismerveinek feltérképezése céljából szükséges ennek a dialektusnak ismertetése és nyelvjárastani elhelyezése. Éppen ezért összehasonlító aspektusban foglalkozni szándékozunk a vetlugai anyaggal, és sort kerítünk bemutatására folyóiratunk következő számában.

Beke Ödön kötetében az erdei nyelvjárás délibb területéről is közöl anyagot (csebokszári néven = Č), azonban ez a variáns nem tér el nagy mértékben a joskarolai és az urzsumi nyelvjárasterület alnyelvjárásainak sajátosságaitól. Am ez a változat is megérdemli, hogy külön foglalkozzunk vele. Nyelvi anyagon akarjuk ugyanis bizo-

nyítani a fáradhatatlan gyűjtő érdemeit, megmutatni — egy kis ízelítőt adva —, a mari dialektológiai és nyelvtörténet milyen kincseskamrája tárja fel ajtaját a kutatók előtt.

Nem ezen ismertetés feladata, hogy az egyes nyelvjárásokat hang- és alaktani szempontból jellemezze: mi csak e nyelvjárási szövegek értékét kívánjuk megmutatni. Ezért nem is ejtünk bővebben szót az ugyancsak ebben a kötetben publikált csebokszári és joskar-olai (carevokoksajszki) szövegekről. Az a véleményünk azonban, hogy éppen a szövegek kiadójának, a saját és más mari nyelvű anyagot minuciózusan ismerő Beke Ödönnek lett volna a feladata, hogy minden egyes nyelvjárást sajátosságaiban, még ha röviden is, a megfelelő szövegek előtt ismertessen. Egy ilyen kis vázlat megkönnyítette volna egy-egy nyelvjárást megismerését, vezette volna az elmélyedni kívánó tanulmányozót. Erre már van nyelvészeti irodalmunkban példa: mind G. J. Ramstedt, mind pedig Fuchs-Fokos [vö. Volksdichtung der Komi (Syrjänen), 1951.] adott nyelvjárási leírást szövegeihez, sőt kevésbé terjedelmes komi közlését VÁSZOLYI ERIK sem adja a dialektus leírása nélkül (NyK. LXII, 34).

BEKE ÖDÖN a „Mari Szövegek” I. és a MSFOu. 76. kötetében — más kiadványaitól eltérően — jelzi a hangsúlyt. Ezt a tényt nagy megelégedéssel fogadja a nyelvész-olvasó. A hangsúly jelölése azonban minden egyes szóra kiterjed (ami óriási nyomdai munkát ad, rengeteg anyagi terhet ró a kiadó vállalatra, és felmérhetetlen hibaforrás), noha teljes lett volna szövegkiadásának értéke akkor is, ha a hangsúlyozási, ill. a magánhangzók időtartamára vonatkozó szabályokat egy-egy nyelvjárást szövegeinek az élen összefoglalta volna. Ezt a módszert ajánlja Björn Collinder fonétikusan lejegyzett szövegek közlésekor (Ein vereinfachtes Transskriptionssystem, Uppsala Universitets Årsskrift 1957: 12: 92. l.), ezt az eljárást követi Fokos-Fuchs is említett munkájában. Valóban felesleges minden egyes sorban 20—25 esetben jelölnünk a hangsúly helyét, ha megmondhatom: ebben a nyelvjárársban a hangsúly a kettőnél több szótagú szavakban a hátulról számított utolsóelőtti szótagra kerül, ha benne teljes magánhangzó van. Ha a paenultimában nem teljes magánhangzó van, akkor a hangsúly eltolódik a szó eleje felé, és a hátulról számított első teljes magánhangzóra kerül. Ha teljes magánhangzó nincs, akkor a hangsúly a szó végső előtt levő csökkentett magánhangzójára kerül... A megfelelő nyelvjárárs anyagának közlése előtt adhatnók a hangsúlyozási szabályokat, valamint a magánhangzók hosszú, ill. félhosszú voltára vonatkozó megfigyeléseket, úgyszintén némely kivétel felsorolását (pl. az *n*-es múlt idő majd minden nyelvjárársban az utolsóelőtti szótagon hangsúlyos; a felszólító mód tsz. 2. személyének hangsúlyozása eltér az általános szabálytól; az enklitikus *-ok*, *-ak* szócska mindig hangsúlyos stb.). A magunk részéről ezt a véleményünket csak javaslatként adjuk elő, de úgy gondoljuk: az előterjesztett vélemény beillik a finnugor hangjelölés egyszerűsítésére törekvő változtatási kísérletek sorába. Beke Ödön szövegközlési módja éppen azzal tűnik ki, hogy kerülte a felesleges átírási finomításokat, és a hangok megkülönböztetésében ésszerű határokat szabott. Munkáját talán egyszerűsítene, ha a hangsúly jelölésében is összefoglaló szabályokat adna a folytonos, minden szóban való jelzés helyettesítésére.

Beke Ödön lejegyzéseinek pontosságát dicsérték a Mari Tudományos Kutató Intézet munkatársai Joskar-Olában. Valóban egy-egy nyelvjárárs hang- és alaktani képét (amennyiben elegendő anyag áll rendelkezésünkre) tökéletesen és megbízhatóan kihüvelykezhetjük, majd rendszerbe szedhetjük Beke Ödön szövegközléseiből. Éppen tőle reméltük ezeknek a nyelvjárársoknak összehasonlító leírását, és nagyon sajnáljuk, hogy ez eddig nem történhetett meg. Jelen voltam a Beke Ödön és B. Szerebrennyikov közti beszélgetésen, amikor éppen erről esett szó. Szerebrennyikov ennek a feladatnak a fontosságát említette, ám Beke csak azt felelhetette: „Majd szövegeim és szótáram kiadása után”. Vége felé közeledik a Mari szövegek kiadása: az eddig kimaradt II. kötet anyaga készen áll, a mari nyelv nyelvjárársi szótára is „nyomdakész” (ahogy hivatalosan jelezni szokták). Reméljük, hogy a leghivatottabb kutató megadja még nekünk a mari nyelvjárársok leírását és egybevetését is.

II.

Szólnom kell az elismerést érdemlő kötet néhány hiányáról is.

Elég sok sajtóhiba csúszott bele ebbe a kötetbe, bizonysgául annak, hogy két korrektúra nem elegendő egy átírási jelektől terhelt nyelvészeti szöveg kiadásakor, hanem a javítást a sajtóhibáknak a szerző által ellenőrzött kiirtásáig kell folytatni. Tudjuk, szorongatják a nyomdát a határidők, de a tökéletes munka csak szégyent hoz a szakmára, és sok bosszúságot okoz a szerzőnek, ill. a könyv használóinak, akik első pillantásra gyakran nem értik a látszólagos ellentmondások okát. Néhány ilyen hibát felsorolunk, első helyre téve a helytelen, a másodikra a helyes alakot.

A) A hangsúly. Kezdjük a hangsúly jelölésének „probléma”-körébe tartozó esetekkel:

1. Beke egynemely nyelvjárásban nem minden alkalommal jelzi a szavak hangsúlyát, mivel helyét nem ellenőrizhette, pl. *korno*, *noško*, *šuko*, *šok'šo*, *kinde*, *šoyal'dáme*, *tšondámo*, *pasušto*, *šimbalne* stb. Ezek mind magánhangzóra végződő, részben ragtalan, részben ragos vagy képzős szavak. Úgy véljük, tekintettel a Mari Tudományos Kutató Intézettel fennálló jó kapcsolatainkra, ezen szavak hangsúlyozási módját meg lehetett volna még levélben is tudni. Annál is inkább végre lehetett volna ezt hajtani, mivel ezekben a dialektusokban a hangsúlyozás módja egyezik az erdei irodalmi nyelvvel, tehát az 1956-ban kiadott mari orosz szótár is eligazít az esetek javarészában (*ko'rno*, *tšondámo* stb.). Még feltűnőbb a hangsúly jelzésének a hiánya, amikor helye analogikusan is kikövetkeztethető, pl. *rájáške* 'im Paradies' (465). Az azonos sorban levő *á'đšške* jó tanácsot adhatott volna. Helyes a *tšarká'sže* (474), *šerema'ste* (519), nem kell tehát bizonytalankodni egy lappal később ugyanezen *šerema'ste* hangsúlyának jelölésében. A fentebb említett *kinde* is előfordul jelzett hangsúllyal: ČN. *n'nde*.

Csak néhány példát idézek szemléltetés kedvéért, taláломra kiragadvá őket a kötet különböző részéből:

kěņžem (2) o: *kě'ņžem*, *đjün Goltá* (82) o: *đjün Go'l'tá*, *palámčáts* (114) o: *pá'lámčáts*, *užeβe* és *tāņaleβe* (288): *u'žeβe* és *tā'ņaleβe*, vö. *on, dza'leβe* és *pó'yāneβe* (361); tagadó igealakok esetében: *ok āšte* (367) o: *o'k āšte*, *it šono* (367) o: *it šono* stb.; parancsoló módban levő igealakok esetében: *liže!* (402, 529) o: *li'že!*, *kaje!* (502) o: *ka'je!* *nanğaiže!* o: *nanğai'že!*

Említsünk meg néhány jelentő mód jelen idejű igealakot is, amelyekben hiányzik a szövegben a hangsúly jelölése: *liješ* (388, 524) o: *lije's*, *küješ* (394) c: *küje's*, *kajá* (618) o: *kajá*, *maneš* (150, 168) o: *ma'neš*.

Összetett múlt idejű alakok esetében is előfordul, hogy valamilyen okból hiányzik a hangsúllynak a jelölése, pl.: *po'jen ol[ot]* (294) o: *po'jen o:l[ot]*.

A hangsúly jelzését nélkülözik néha ragos névszói alakok is, pl.: *piž[e]* (154) o: *piž[e]*, *suksžlan* (226) o: *su'ksžlan*, *marilan* (452) o: *marila'n*, *ižiem* (483) o: *iži'e'm*, *βóltákám* (542) o: *βó'tákám*, *βolyátš* (551) o: *βo'lyátš*.

A hangsúlyjelzés hiánya egyszótagú szavakon csak az egységes jelölési képnek mond ellent, de könnyen pótolható, pl.: *lin* (57) o: *li'n*, *peš* (56) o: *pe's*, *lit* (77, 624) o: *li't*, *βel* (98) o: *βe'l*, *βuž* (270) o: *βu'ž*, *pār* (386) o: *pā'r*, *lēm* (388) o: *lēm*, *tör* (388) o: *tö'r*, *māž* (483) o: *mā'ž*, *tos* (498, 500, 501, 669) o: *to's* (másutt így is van jelölve: 502, 670).

Amint ez az utolsó példa is bizonyítja, a hangsúly jelzésének elmaradása nem okoz zavart, egyrészt azért, mivel akadnak jelzett alakok, másrészt az általános szabály, ismeretében magunk is pótolhatjuk az elmaradt jelzést.

2. Valamelyes zavar csak akkor keletkezik, ha kétféle hangsúlyozási módot látunk egy és ugyanazon nyelvjárás azonos alaktani kategóriái esetében. Most is csak illusztrálásul említék néhány példát. Szemléljünk meg néhány *š* múlt idős alakot: *po'rošom* (8, 9, 10), viszont *po'rošom* (8). Az előbbinek megfelelő hangsúlyozási módot mutat *lo'stašom* (12), *o'lešná* (12), az utóbbival egyezik a következő: *lo'sšom* (9). Az általános hangsúlyozási szabály szerint a hangsúlyozás módja az általunk második helyen idézett példákban helyes, bár nem tartjuk kizártnak, hogy a közlő hol így, hol amúgy hangsúlyozott. Éppen ezért szükséges lett volna erre az olvasó figyelmét ráirányítani.

Amikor némely összetett múlt idejű alak hangsúlyozásának a módját elemezzük, ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy a hangsúlyjelölés ingadozást mutat. Előfordul az, hogy a segédige ugyanúgy főhangsúlyos, miként a jelentést kifejező, pl.: *ko'tsá o'lmaš* (30), *kele'sá o'lmaš* (uo.), *tö'län ol'ona* (37). Máskor pedig — ugyanezen nyelvjárásban — a segédigét Beke mellékhangsúlyosnak jelölte, és erről az ellentmondásról egy árva szót sem ejt, pl.: *šožältä'rüt ol'maš* (26), *lö'siät ol'maš* (28), *tö'län ol'ot* (37).

A hangsúlyozás ilyen kettőssége rohan meg eldöntendő problémaként, amikor az összetett tagadó igealakokat vizsgáljuk. A tagadást kifejező ige némelykor főhangsúlyos, pl.: *kü'n ä'väl* (50), *đjō'män ö'väl* (206), máskor viszont mellékhangsúlyos, pl.: *ü'žän ä'väl* (53), *βö'žän ö'väl* (206). A helyes a mellékhangsúlyos alak.

Egy másik esetben, ugyancsak a tagadó igenél, a főhangsúly jelölése egyszer a végső szótagon található: *ada' kert* (39), másszor a tőszótagon: *a'da kert* (61).

Az *n* múlt idő esetében is előfordul ilyen ellentmondásos alakpár. Egy ízben a tőszótagra jutott a hangsúly jelzése: *šue'nam* 'dobtam' (114), máskor pedig a paenultimán leljük a hangsúlyt jelző pontot: *šue'nat* 'dobtad' (uo.).

Nemkülönben megtalálható ez a zavarba ejtő kétfajta hangsúlyjelzés a *j* múlt idejű alakokban is: *tnä'le* (568, 570), ezzel szemben *tn'ňale* (569), *o'lo* (428) a helyes alak, viszont helytelen a következő: *ol'o* (uo.).

Az előbbi példákban különböző ígék azonos nyelvtani kategóriáit vetettük egybe, hogy megmutassuk a hangsúlyozás eltérő, és ennél fogva félrevezető jelölésmódját. De találunk olyan esetet is, amikor egy és ugyanazon névszó két hangsúlyvariánssal fordul elő, pl.: *n'ðnrnm* (13) 'leányát' viszont *ndnrnm* (37).

Hadd idézzek még néhány párhuzamos, zavarbaejtő esetet: *kla'tka βη:lkη* (29), de *ka'mga βη:lkη* (52), *pe'lenže* (176), de *pele'nže* (175), *mn'sknprršt* (180), de *mn'sknprršt* (181), *ələm'lan* (254), de *ələm'lan* (255, 256, 257, 259).

Elgondolkodtam azon, vajon nem a mondatfonetikai helyzet különbözősége indokolja-e a hangsúly helyének az eltérését, de ez nem látszik valószínűnek. Hiszen még teljesen azonos helyzetben is, pl. a következő alakpárban, ahol mindkét variáns közmondásban, mondatkezdő helyzetben áll, más és más a hangsúlyozás módja: *šō:rāk-tjo'l* (392. lap, 23. közmondás), *šō:rāk-tjo'l* (ugyanazon a lapon a 24. közmondás).

3. Helytelen a hangsúly jelzése a következő esetben is: *pola't* (50), mivel ebben a nyelvjárásban (JT.) a hangsúly — némely kivételt nem számítva — nem kerülhet többtagú szavakban az utolsó szótagra. Viszont a következő példákban éppen ellenkezőleg a végső zárt szótagra helyezendő a hangsúlyt jelző pont, mivel az említendő esetekben a joskar-olai nyelvjárás hangsúlyozási szabályainak ez felel meg: *šē'pkam* (366) o: *šepka'm*, *u'žeš* (371), o: *uže's*, *tarβa'ten* (380) o: *tarβate'n*, *a'ðak* (581) o: *ada'k*.

Feltűnő még a hangsúlyozás ellentmondása a JT. nyelvjárás szöveganyagában a tagadó ige jelentő mód jelen idejű tsz. 1. sz. alakja esetében: *o'nā* (248) és *o'na* (252, 347), ám található *ona'* alak is. Ugyanakkor megfigyeléseim szerint a tsz. 2. személyben a hangsúly a végszótagra esik: *oda'* (104, 248, 251)!

4. Helytelen még az *o:lmāš* hangsúlyozása, mivel az adott mondatban (*o'žnā yō'ðām i'k so'la o:lmāš* 'volt egyszer egy falu') az említett ige nem összetett igealakban használt „segédige”. A helyes alak *o:lmāš*.

5. A hangsúlyozásról szólvá soroltunk fel néhány példát a hangsúly jelzésének teljes hiányát bemutatóknak, ám olyan esetekre is találtunk, ahol egy szó feleslegesen és hibásan e jelből kétszer részesült. Pl.: *šn'rtñ'žñ* (18), *no'ma'leš* (110) o: *no'ma'leš*, *ts'yo'rom* (117), vö. *ts'yo'rom* (118), *tn'βērām* (322), másutt *tn'βērām* (320), *kā'tskāra'leš* (338) o: *kā'tskāra'leš*, *a'za'* (366) o: *aza'*, *o'ksa'm* (418) o: *oksa'm*, *to'rle'βe* (599) stb.

6. Még két példát ragadunk ki a mellékhangsúly jelzésére vonatkozólag. Az elsőben tévesen főhangsúly van jelölve, noha a tagadó ige mellett a jelentéshordozó ige csak mellékhangsúlyos: *o'm kala'se* (120) o: *o'm kala:se*. A másik esetben viszont egy összefoglaló összetételben a mellékhangsúly helyett valószínűleg főhangsúly lenne helyes: *əza'k-šo:lak* (330) o: *əza'k-šo'lak*.

B) A magánhangzók időtartama. Néhány szót ejtünk a félhosszú magánhangzokról. Gyűjteményében Beke általában jelzi a magánhangzók hosszú és félhosszú voltát. Néha azonban a magánhangzó félhosszú voltának jelzése elmaradt. A félhosszúság az általános szabályokból persze könnyen kikövetkeztethető. Az egyik ilyen szabály így hangzik: nyitott szótagban levő teljes magánhangzó megnyúlik, ha utána redukált magánhangzó következik, pl.: JT. *tā'rāžām* 'szolgát', Č. *yō'ðām* 'kor' V. *tē'lam* 'télén'. Elmaradt ilyen helyzetben a félhosszúság jelölése: V. *ku'žo* (2) o: *kū'žo*, JT. *pi'žāt* (72) o: *pi'žāt*, *βu'jāšt* (188 két esetben) o: *βū'jāšt*, *ka'tāryāške* (306) o: *kā'tāryāške*, ČK. *po'yāna't* (376) o: *po'yāna't*, *miškü'rām* (403) o: *miškü'rām*, ČK. *βatāžla'n* (664) o: *βātāžla'n*.

A praes. ind. sg. 3. és a pl. 1. személyben is félhosszú a végmagánhangzó. Néhány esetben — a másfélhosszú követezős jelölés ellenére — elmaradt a félhosszúság jelzése. Csoportosítva adunk néhány példát: *ke'lmā* (3) o: *ke'lmā*, *ya'ja* (118) o: *ya'jā*, *tuma'ja* (132) o: *tuma'jā*, *o'pta* (156) o: *o'ptā*, *ājora'lta* (360) o: *ājora'lta*; *po'rena* (286) o: *po'renā*, *tāŋa'lna* (355) o: *tāŋa'lna*. A 'mind, egész' jelentésű szó végmagánhangzója is félhosszú; ennek a mennyiségi jelzése is lemaradt olykor: pl. *tsā'la* (193) o: *tsā'lā*, *tsā'lā* (50) o: *tsā'lā*. Ugyanígy jelzetlen a félhosszú időtartam ebben a szóban: *tō'kāda* (847) o: *tō'kāda* (ugyanezen a lapon a 2. sorban helyesen írva is előfordul).

Viszont *šānpzā'že* helyett *šānpzā'že* lett volna szedendő, *ka'jik* (119) helyett pedig *ka'jik* (így 199).

C) Sajtóhibák. A szövegekben meglehetősen sok sajtóhiba akad. Bizonyos esetekben vitathatjuk ezen sajtóhibák zavaró, avagy könnyen helyesbíthető voltát. Megnyugtathatjuk a könyv leendő használóit, hogy egynémelyikük a mari nyelv alakjának formális ismeretében első pillantásra rögvest helyesbíthető. Ezt a tényt most e bírálat olvasói szeme elé is vihetjük.

1. Tudott dolog, hogy a mari nyelvben a főnévi igenév ragja -š. Könnyű tehát az ilyen sajtóhibák helyreigazítása: *ko'tskas* (a 197. lapon két ízben és egyszer a 198. lapon) o: *ko'tskaš*, *gul'aja's* (635) o: *gul'aja's*. Ugyanígy könnyen pótolható a hiányzó diakritikus jel az -am ragozású ígék praes. ind. sg. 3. személyében, illetőleg felrakható

szükség esetén a \checkmark jelzés az egyes számú 3. sz. birt. személyrag helytelen alakjára. Erre is szolgáltatunk bemutatót: *ko:ra'les* (242) \circ : *ko:ra'leš*. Vagy *pe:le'nze* (136) \circ : *pe:le'nze* (a 175. és a 212. lapon már helyesen), *βā'tāzlan* (298) \circ : *βā'tāzlan*, *šo'tāz* (330) \circ : *šo'tāz*, *βā'tāzām* (346) \circ : *βā'tāzām*, *a'ŋzām* (383) \circ : *a'ŋzām*, *ko'rysz* (520) \circ : *ko'ryš*. Ebbe a csoportba tartozik még a helyesbítendő *li'ies* (220) \circ : *li'ieš*.

Más esetben is lemaradt a diakritikus jel részben vagy egészben. Ennek a pótlása nem okoz különösebb gondot, hiszen a szöveg tanulmányozása közben az ember „beleolvassa” magát egy-egy dialektus hangrendszerébe. Szövegeinek elrendezésekor BEKE — szemben egynémely elődjével — (vö. BEKE: I. OK. III, 310) nem műfajok szerint rendezte el anyagát. Nála a nyelvészeti szempont az irányadó, s ezért egy-egy nyelvjárás anyagát folytatólágonosan közli, és csak ezen belül csoportosít műfajok szerint. Ez a tény teszi lehetővé, hogy bizonyos szövegrész megismerése után szükség esetén szinte automatikusan helyesbítsünk. Ha látjuk, hogy a CK. nyj. szövegében *tsiä'* alak fordul elő (382 és 393), tudván, hogy ebben a nyj.-ban nincs *ts* hang, gépiesen kijavítjuk *tsiä'*-ra. Mások a helytelen alak mellett észrevesszük a helyeset vele egy sorban, pl. Č. *po:re'n* (606) mellett ott a helyes *po:re'n*. Hiszen a nyelvész vagy a néprajzkutató ilyen nagy terjedelmű anyag olvasásakor még maga is felfedez egynémely interdialektális hangmegfelelést, pl. azt, hogy a C. nyelvjárások *u* hangjának a JT.-ben vagy a Č.-ban javarészt \circ felel meg.

2. Vannak azonban nehezebb esetek is! Ide sorjázunk egynéhányat a kérdés illusztrálására.

JO. *sö'räs* 'föľajánlani' helyett *sö'räs* irandó, vö. *sö'ren* 'föľajánlva' (26, 37, 38), JT. *ma're-šämets* (74) \circ : *ma're-šä.mäts*; *ko'mzo*, *näl'mze* (82) \circ : *ko'mzo*, *näl'mze*, így is olvasható a 152., ill. 167. lapon, *pi'žnä* (322) \circ : *pi'žnä*, *äštä'dä* (331), *äštä'dä*, *serya'm* (392) \circ : *serya'm*, CK. *βorsä'* (407) \circ : *βorsä'*, így helyesen ugyanezen lap 4. sorában, *salma's* (417) \circ : *salma's*, *tslöško* (498) \circ : *ts'löško*, *ni-γsz-a't* (508) \circ : *ni-γsz-a't*, *su'm* (8) \circ : *šu'm*, *pu:rol* (406) \circ : *po:rol* (vö. 392).

Külön megemlítem ebben az alcsoportban a *toška'jaš* 'bánkódni' szó esetét (56). Kétségen kívül a helyes alak *toška'jaš*, hiszen a mari szó az orosz *мочка*, *мочкамь* átvétele. Beke szövegeiből nem igazolhatjuk ezt a helyes alakot, s a *Мари́йско-ру́сский словарь* (1956) szavai közt sem találjuk. Megemlíti azonban egy régebbi szótár: *Андреев—Иванов—Смирнов, Русско-мари́йский словарь*, 1946, s. v. *мочка*.

Helyesbítendő a 99. lap jegyzetében a csuvas *уваде* szó. Helyes alakja *уваде* (így szerepel M. RÁSÁNYI munkájában: Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen 157, ahonnan Beke is idézi). Ugyanezen szó alakja a 98. lapon helyes.

3. Helytelen a palatalizálás, ill. hiányzik a palatalizálás jele: *βŋ'l'ö* (253, 254), de *βŋ'l'ö* (268), *βu'll'e'tš* (366) \circ : *βu'jle'tš*, *äle* (292) \circ : *äle*, *älä* (448) \circ : *äl'e*, *ö'yal'* (528) \circ : *ö'yal'*. A *karap'äse* (625 kétszer és 626) valószínűleg helyesen *karap'l'äse*, vö. *tiše* 'idevalósi' (603), *tasšälä'k* 'mai módón' (610), *etenge[č]šje* 'tegnapi' (586), *nö:ropš'ö* 'kúti' (645), *kö:ryšö* 'belső' (675). Találunk ugyanebben a dialektusban *s ~ š* váltakozást, pl. *ste'l ~ šte'l* 'asztal' (629), *štrapka ~ štrapka* 'szakácsnő' (633), csakohy mind a két szó oroszból való átvétel, viszont a *-še ~ -šö* ragnál nem tapasztalhatunk másföld ingadozást.

4. A *kü:žza'n* (635) helyett *kü:žza'n* irandó, mivel jelentése 'a császárnak a . . .', a *kü:žza'* szó jelentése viszont 'öregapó'.

5. Illeszkedési szempontból is akad kifogásolni való. Jól tudjuk, hogy mondatfonetikai helyzetben nem mindig következetes az illeszkedés a mari nyelvben. De igen szoros szintagmákban (pl. a tagadó ige és a jelentést hordó ige), és egy-egy szón belül szigorúan érvényesülnek az illeszkedés formái. Ezért helyesbítendő egypár alább — mintaként! — felsorolandó alak.

V. *šə'ŋdzä* (2) \circ : *šə'ŋ.dzä* (vö. *a'ŋ.dzälnä* uo., *ko'mpök* 5. lap), JT. *äja'mdäle* (113) \circ : *äja'mdäle*, mivel a JT. nyelvjárásban is nazális után *b, d, g, dz > B, D, G, DZ* hangváltozás megy végbe, pl. *te'mBalk* (241), *ko'ndenam* (114), *mü'ŋcö* (112), *pä'lämčäts* (114), *o'ŋ.dzä* (177).

6. Kisebb jelentőségű sajtóhibák egy része a következők: *š'n,dze* (122) \circ : *š'n,dze*, *a'pšat* (173) \circ : *a'p'šat*, *sü'as* 'tatár' (182. l. 7. sor) \circ : *su'as* (másutt ez a helyes alak olvasható), *šö'däye* 'hangutánzó szó a koppanás kifejezésére' (188), viszont *šŋ'dnye* '186 és 189), \circ : *[c]t* (189) \circ : \circ : *[c]t*, *tš'lä* (192) \circ : *tsš'lä*, *šü'mäm* (194) \circ : *šü'mäm*, *βujë'säže* (198) \circ : *βujë'säže*, *tö'let* (207. l. 1. sor), de helyesen *tö'lät* három sorral lejjebb, *tü'tsen* *Go'dem* (260) \circ : *t. Go'item*, vö. lejjebb *tü'tsen* *Go'lä*, *äjsmč'δc* 'istenek' (290) \circ : *äjsmč'ä*, *o:lo* (318) \circ : *o:lo*, *liže's* (390) \circ : *liže's*, *pon'džaldet* (390) \circ : *pon'džaldet*, *manğajä* (433) \circ : *nanğajä*, *šäškäže* 'menye' (439) \circ : *šeskäže* (így 440), *pok'se'mğäts* (460) \circ : *pok'se'mğäts*, *ile'n* (461) \circ : *ile'n*, *pu'e'nšo'lyo* (460) \circ : *pu'e'n šo'lyo*, *po:mašëš'ü'där* (482) \circ : *po:mašëš'ü'där*, *tslä'* (465) \circ : *tslä'*, *šö'βätšö* (471) \circ : *šö'βät[š]šö*, vö. fentebb *šö'βät[š]šäm*, *kajä*

(516) o: *kajà*, *volde'n* (518) o: *volde'n* (vö. *vol dà*: 520, *voldebe* 521), *oh, d'zàts* (546) o: *oh-dzàts*, CK. *kon-ke,tse* (546. jegyzet) és *kon-ke't'se* (547. l. jegyzet) o: *kon-ke,t'se*, JT. *kònâm-ke,tse* (546. l. jegyzet) o: *kònâm-Ge,tse*, *pünd'zò* (549) o: *püh,d'zò*, *kürd'hò* (550) o: *kürd'hò* (uo.), *tsàket* (556) o: *tsàket*, *pòdàdàme* (566) o: *pòbàdàdàme* 'gyónás nélkül', hiszen 'gyónni' *pòbàdà's* és a *pòbàdà-* igetdhoz járul hozzá a -*dàme* fosztóképző; Č. *ku,t'sa's* (570) o: *ku,t'sa's*, *šza'r'em* (584) o: *šza'r'z'am*, *saldake't* (596) o: *saldake't*, *saldak'kàts* (597) o: *saldak'kàts*, *pore'n* (606) o: *pore'n*, *ts'la'ngàts* (613) o: *ts'la'ngàts*, *ts'la'nàm* (646) o: *ts'la'nàm* (másutt több ízben helyes a közlés), *aste:r-Bo'stár* (618) o: *aste:r-Bo'stár*, *mun'* (628) o: *mu'n*, *ts'ala'n* (630) o: *ts'ala'n*, *[à]zà'ràst* 'süssék meg' (631) o: *[à]zà'ràst*, *ide* (636) o: *i'de*, *kàhà'l'e'be* (642) o: *kàhà'l'e'be*, *àndi'ns* 'kilenc' (643) o: *àndi'ns*, *fünyüt,šò* (644) o: *fünyüt,šò*, ui. *š* előtt nem megy végbe *tš* > *t* hangváltozás, vö. *teryàts,še* (662), igaz, hogy a szövegben sajtóhibával *teryàts,še* alakokban fordul elő, *olà'm* (672) o: *olà'm*.

A sajtóhibák sorában még megemlítjük azt az esetet, amikor elülső magánhangzó után illeszkedő *à* következnék, azonban az illeszkedés jelölése elmarad, pl. *ija'* (609, 610, 624) o: *ijà'*, *mijà't* (638) o: *mijà't*, *ümba'k* (600) o: *ümba'k*, *üsta's* (602) o: *üštà's*.

Máskor viszont helytelenül szerepel az *à* hang hátulsó hangrendű szavakban, pl. *pità'rs* (618) o: *pàta'rs* (egy sorral lejjebb már helyesen), *mà'he* (618) o: *ma'he*, *o'barà's* (633) o: *o'bara's*, *malà's* (638) o: *mala's*, *à'βàj* (656) o: *à'βàj*.

Helytelen a 135. lapon a JT. *ku'ššo* alak, mivel ebben a nyelvjárásban, ha ismereteim nem csalnak, nincs hosszú mássalhangzó intervokális helyzetben. Ezt igazolja Beke Ödön retrospektív jelölésmódja: *u'z]šo* (136) o: *u'[š]šo*, *ko'[š]šo* (156), *pe'[š]* *šu'ku* (139), *àjə'[š]-sà:màts* (130), *àjə'[l] lìn* (134), *i'[k]-kana* (124), másutt *i'kana* (138), *šonce'[m]meš* (138).

6. Külön csoportot alkotnak azok a hibák, amelyeket megfontolás után nem minősíthetünk sajtóhibáknak, bár első pillanatra azoknak látszanak. Ezek a hibák „nyelvjárási átszüremlés”-ből keletkeztek. Beke ismertette gyűjtésének körülményeit (JSFOu. XLIX/5: 8–13), majd írt róla Hajdú Péter bírálataira adott válaszában (I. OK. III, 312–5). Ebből kitűnik, hogy közlöinek száma idővel felszaporodott, és gyakran egymás mellett ültek, amikor Beke foglalkozott velük. Előfordulhatott tehát, hogy az előbb kérdezett fogoly kiejtémódja befolyásolta később sorra kerülő társát. De az is elképzelhető, hogy a fogolytáborban való együttléti is hagyott némi nyomot egyik vagy másik szó alkalmi kiejtésében. Talán ez az oka annak, hogy néhol idegen nyelvjárás hangrendszeréből átvett sajátosságok bukkannak fel.

Igy például megjelenik a küikšnuri nyelvjárásban a tőle idegen *ts* hang (*tš* helyén) a *tsià'* 'ruhát' felölt' szóban, helyesen *tšijà'* kellene. Ugyanígy a joskar-olai CČ. nyelvjárásban előbukkanik az *š*-hang, pedig itt az *o* hang nem redukálódik *o-va* (vö. *po,tsàš tšmo* [365]) 'farkatlan', amit bizonyít többek közt az ugyanezen a lapon közölt *po'ts* 'farok' szó. A JO. nyelvjárás nem tartozik az *i-zò* nyelvjárások sorába, mégis találunk a közölt szövegben *tsi'là* hangalakot (46) a helyes *tsə'là* helyén, vö. *tsə'là* (50) és *tslè-šten* (40).

Engedtessek meg nekünk, hogy helykímélés okából csak néhány példát idézzünk még.

CK. *pu'ro!* 'menj be!' (406) o: *pu'ro!* (másutt helyesen *o-va*, pl. 416), *nokta'm* 'feket' (432), vö. *nsokta'm* 'kantárt' (458 és 461), *koba'n* (442) o: *ko'βa'n* (vö. *ko'βa'* 441 stb.); CK. *àje'η* (456) o: *àjə'η* (így 457), *àjè'nàm* (397), de *àjə'ηàn* (397).

CK. *sonà'* 'gondol' helytelen alak, mivel szókezdő *s* ebben a szóban a malmizsi nyelvjárásban fordul elő, itt viszont *sonà'* a helyes. CK. *iza'* 'báty' helyett *izà'* volna helyén. A CŰ. nyelvjárás hangrendszerében egyáltalában nincs *š*, *ž* hang, tehát *küze'n* 'fölmászva' (540) csak a CK. nyelvjárás hatására jelenhetett meg, CŰ. *küze'n* a helyes, vö. *küzà'* (551). A CK. *βoze's* helyén viszont hibásan *βoze's* található (542). Ugyanígy nem pusztán sajtóhibának magyarázható a Č. *lü'tná* (567) alak *lü'tná* helyett, hanem azt is feltételezhetjük, hogy a közlő valójában más nyelvjárás magánhangzórendszerének megfelelő hangot ejtett, s a gyűjtő azt jegyezte papirosra (helyesen közölve az 570. lapon: *lü'tná*).

Az 588. lapon a Č. nyelvjárás értékes szövegeiben előfordul a *kaska'* 'fatónk' szó (négy ízben). Beke Ödön kiváló tanulmányt írt a mari nyelv *s*, *š* és *š* hangjairól a FUF. XXI. kötetében, amelyben a 111. lapon utal arra, hogy csak a M. MM. MK. UP. nyelvjárásokban találunk olyan *s* hangos alakokat, amelyeknek másutt, azaz a P. B. USj. US. UJ. C. Č. JT. JO. V. K. dialektusokban *š* hang felel meg. Beke megállapítását a fenti esetre aktualizálva, a Č nyj. -ban az adott szó csak *kaška'* alakban, tehát *š* hanggal fordulhat elő. S valóban így is közli Beke említett tanulmányában a következő megfelelést felsorakoztatva: P. B. USj. US. UJ. C. Č. *kaška'*, JT. *ka'ska*, JO. V. K. *kà'skà*, viszont M. MM. MK. UP. *kaska'*.

A Č. nyj.-ban az 'atya' szó hangalakja *ata*, tehát intervokális *t*-vel, vö. még K. JO. *ā-tā*, JT. *a'ta*. Ez az alak fordul elő BEKE szövegeiben is, pl. (592. l.) *ataž-a't* 'atyja is'. Am tévesen az 593. lap 4. sorában *a'tšā'žēm* alakot olvashatunk, bár ráadásul ugyan-ezen lap második sorában is ott található a helyes alak birt. esete: *atā'žēn*, igaz, hogy sajnálatos sajtóhibával (*atā'žēn* lenne helyes).

Esetleg a V., JO., JT. nyelvjárásbeli közlők pillanatnyi hatásának tudható be az a tény, hogy a Č. nyj. anyagában egy ízben *ts*-vel található a *šā:māts* többesszámjel a szükséges *šā:māts* helyett. Ahogy itt a „cézés” tolakodott be, ugyanúgy betolakodhatott viszont az *o*-zás a JO-ba a következő szóban: *šoya'tten* 'odaállította' (49), lévén ez a nyelvjárás *a*-zó. Helyesen *šaya'tten* alakot várnánk, vö. *šayā'tēm*, *šā'lyāšēm* (46). Viszont az *a*-zás jelentkezik tévesen a JT. *ā'yal* szóban (99), pedig ez a nyelvjárás nem *a*-zó (helyesen: *ō'yal*).

Valószínűleg téves a Č. *tiñ,tžola* 'ennyi' szó hangalakja (674, a szövegközlésben tévesen: *tin,tžola*). A csebokszári nyelvjárásban *i*-zű alakok csak elvétve bukkannak fel. Az adott esetben *tā*-tövet várnánk szabályosan. Az *i*-zű alak, úgy látszik, a K. (hegyi) nyelvjárás sajátos alakja. Erre utal a *Марийско-русский словарь*, 1956, amelyben a következő alakpár található: *тынаре, Г тынаре*. Az első alak az erdei nyelvjárás mutatja, a második a hegyi alakot (a szótárban a Г betű a hegyi nyelvjárás jelzése).

7. Nem könnyű az ismertető sorsa, amikor egymásnak ellentmondó alakok közt akar rendet teremteni. Úgy mondtuk, hogy a sajtóhibák javarészt a kontextusban vagy annak szomszédságában előbukkanó azonos alakok segítségével vagy pusztán a mari nyelv nyelvtanának ismeretében azonnál helyeshíthetők. Egy bekezdéssel fentebb azonban kénytelenek voltunk a „valószínűleg” szócskát odafüggeszteni. Az alább említendő ellentmondás tisztázásához sem ismereteim, sem segédeszközeim nem nyújtottak támaszpontot. Ehhez bizonyára a megjelenendő nyelvjárású szótár ad majd felvilágosítást, ill. a közlő bő tudása. Ez az ellenmondásos alakpár: *sātāra's* 'szorítani' (608, 612), *sātāre'n* 'szorítva' (604), ellenben *šātāra's* 'szorítani' (607). Melyik a helyes alak, — kérdezhetnők — szökezdő *š*-sel avagy *s*-szel? Bevallom, nem tudom.

Lezárva a nyelvjárású „átszüremlés” fogalomkörébe utalt esetek egy részének a bemutatását egy elvi megjegyzést kívánunk tenni. Beke valószínűleg tapasztalta az idegen nyelvjárások hatását. Mivel nem feltételezheti, hogy a szövegeket használó olvasó a mari nyelvjárásoknak méltó ismerője lesz, helyénvaló lett volna, ha — szerzői korrek-túrát gyakorolva — figyelmünket felhívja a hibákra és ellentétes alakokra.

8. Ugyancsak nem nekünk kell döntenünk az ilyesfajta kettősségeket tapasztalva: *ši'nel* (238) és *šī'nel* (uo.) vagy *djehe'ral* (320) és *djehe'ral* (324), *küe's* (394) és *küje's* (uo.), vö. *lije's*, *püjä'd*, *kiä'd*, *tšijä'd*; *pörbö'j* 'először' (463, 464) és *perbo'j* 'id.' (436), *kürthö* és *kürthö* (*kürthän* 416, vö. még *sörthö* 512); *orlāšaše'm uke* 'nem válok el' (533), valószínűleg *orlāšaše'm*, vö. *ore'n* 'elválasztva' (515); az eredeti tő *oir*. — Ezek egy része szabályos váltakozás (pl. *pörbö'j* ~ *perbo'j*), amely mások szövegközlésében is előfordul, azonban magyarázat nélkül az olvasó tanácstalan.

9. Nagyon helyes lett volna, ha a gyűjtő a bevezetésben vagy az egyes nyelvjárások szövegeinek közlése előtt utalt volna arra, hogy némely asszimilációs jelenség nem következik be okvetlenül a hangsor azonosságának esetében sem minden szintagmában. Ez a magyarázat rögtön megértette volna velünk az ilyesfajta látszólagos ellentéteket, mint *kupe't tene* (530), de *kupe'tš teke* (529), vagy *kupe'tšlan* (530), de *šamātlan* (529) ~ *šamātšlan*, vagy *dje'r βndašte* (504, 506), de *dje'r pndašte* (504, 505). Ugyanígy ellene mond az illesztés szabályainak az ilyen párhuzamba állított alakpár: *djē'η-šā:māts t-ōsm ko'tšat* 'az emberek őt megfogják' (434), de *ponete'j-šā:māt teke mi'ja* 'a tanúhoz megy' (429).

10. Szeszélyes az affrikáták elkülönülésének a jelzése. Az egyik helyt jelölve, pl. *on,džitš* (546), másutt jelöletlen, pl. *püh'džö* (549), (az eredetiben tévesen *pündžö*) vagy *küptšük* (564) és ugyanott *küp,tšük*. Az affrikáták elkülönítésére is vonatkozik a hangszíjelöléssel kapcsolatos megjegyzésünk. A szerzőt sok munkától kímélte volna meg egy néhány szavas, az affrikáták viselkedéséről példaszavakkal tüzdelt ismertetés. Ilyen megjegyzést fűzhetett volna Beke minden egyes dialektus bemutatásához. Hiszünk abban, hogy evvel helyes és mindnyájunk számára utat mutató megoldásnak vetette volna meg az alapját. Csak a szabályba foglalttól eltérő némely alkalommal kellett volna az affrikáták elkülönítését jelezni.

11. Beke Ödön szövegközlésében néha történelmi jellegű jelzőmódot látunk. A szerző bizonyos hangváltásokok lejegyzésekor szögletes zárójelbe teszi azokat a hangokat, amelyek kihullottak. Erre már utaltunk, amikor bemutattuk, miként ábrázolja a közlő a JT. nyelvjárás szöveganyagában azt a tényt, hogy ebben a nyelvjárásban intervokális helyzetben nem fordul elő hosszú mássalhangzó. Beke más esetben szög-

letes zárójelben tünteti fel azt a hangot, amely fonetikai változás előidézője volt és közben mint okozó önmaga elenyészett. Így a CK. nyelvjárásban csökkentett nyomatékú *i* palatalizálta az utána következő *s*, *z*, *r* hangot. Beke ilyenkor az *i* hangot szögletes zárójelben tünteti fel, tehát egyszerűbe, e g y. betűsor segítségével két hangállapotot mutat meg. Ezt a jelzőmódot elfogadhatjuk, ha következetesen végbeviszük, sőt tanulságosnak és eligazítónak is mondhatjuk. Így helyes az elv alapján a *βo[i]že's* alak (390, 412, 448 stb.), vagy *o'fi]žam* (402), helyes a Č. *ma[i]ra'* (677) is.

Időnként áttöri azonban az elvet egy más írásmód. Találunk olyan alakot, amelyben teljesen elmaradt a palatalizálást indukáló *i* hang, pl. *βòžan* (443), *βòžat* (498), *ma'ra'*, *pa'e'm* (537). Más alkalommal nemcsak a zárójel maradt el, hanem í r á s b a n (a kiejtésben aligha) megőrződött az *i*, pl. *βože's* (414). Negyedik, variánsként a kerek zárójeles írásmód tapasztalható: *βo(i)ža't*. A kerek zárójel az ilyen esetekben félreérthető, mivel úgy értelmezhetjük, hogy két kiejtési mód lehetséges: *βoža't* vagy pedig *βoza't*, vö. még *βo[i]ža's* (425).

A magunk részéről nagyon instruktívnak véljük Beke történeties jelzőmódját, csak az kívánatos, hogy következetesen valósuljon meg.

Ennek a principiumnak a megszegését nemcsak a tárgyalt palatalizálódás eseteiben tapasztaljuk. Beke bejegyzí az *s* hangot, amikor az mondatfonetikai hangváltozás eredményeképpen eltűnt. Helyesnek tarthatjuk ennek a variánsnak illetén jelölését: Č. *βàner-pot[š]* tek 'vászonsóhöz' (618). Viszont elmarad a jelölés a következő lapon és másutt: *βàne'r-pot teke* (604, 619). Ha a szerző következetes akarna maradni lejegyzésmódjához, akkor bizony a Č. *taššale'tš* 'maitól' (610) is valahogy jeleznie kellene annak a *ta,šše* szóval való összefüggését, miként az ilyen összefüggést másutt megmutatja, vö. *etenge[tš]še* 'tegnapi' (586).

12. Fontos lett volna nagyobb ügyet vetnie az összetett szavak kötőjeles írásmódjára és hangsúlyozásának jelölésére, hogy elkerülje az ilyen kettősségeket: *kož-uk'sšam* ~ *kož u'k'sšžam* (mindkettő 462), ill. nyilatkoznia kellett volna az összetett szavak hangsúlyozásáról és írásmódjáról.

D) A fordítás. Térjünk most át szemantikai jellegű kérdésekre.

Mindnyájan csak helyeselhetjük Beke Ödön azon felfogását, hogy finnugor nyelvű rokonaink nyelvét hívebben tükrözi a fordításban egy másik finnugor nyelv, semmint egy indoeurópai. És ezért szívesen fogadtuk a Beke-kiadta szövegek harmas — mari-magyar-német — tükrét. Beke magyar nyelvű fordítása nem rugaszkodik el se merészen, se irodalmiasan a mari eredetitől, nem akar az eredetnél újabbat és szebbet alkotni. Nem is sok módot ad erre az e kötetben közölt szöveg, hiszen a mesemondók nem a legjobbak közül valók. Tudjuk persze, hogy a közlők megválogatására foglytáborban aligha volt lehetőség. Embereit Beke csak azok közül emelhette ki, akiket az első világháború embertelensége Magyarországra vetett.

A magyar fordítást a mari eredetivel egybevetve dicsérnünk kell BEKE hűségére való törekvésért. Magyar nyelvű fordítása közelebb áll az eredetihez, mint az első finn közlők német nyelvű fordítása a cseremis szövegekhez. Evvel kapcsolatban csak néhány megjegyzéssel kívánunk élni.

1. A fordítás néha túlságosan hűséges a magyarosság rovására. Nem mondhatjuk: „Én adok nektek egy dolgot megtenni” (38), „reggel aztán én magam foglak neteket a templomban megesketni” (40), „a pálinka meg van véve” (64). „Mennyi pénzt kapsz tőlem a pálinkáért?” (82), a mari *na'leš* orosz hatásra felvette ugyan a 'pénzt kér, kap' jelentést, de fordítása magyarosabban: „Mennyit kérsz?”. Helytelenítjük az ilyen mondatot: „Nekem egy szőrnyetegem van” (88). Szó szerinti az ilyen fordítás: „Az ajtóra keresztet csinál” (88), vö. mari JT. *kre'stám štá ma'saš*, tehát egy mari nyelvbeli russzicizmus kopirozása; helyesen: „keresztet vet az ajtóra”. A „keresztet csinál” ráadásul még félreérthető is, mivel azt gondolhatnók, hogy deszkából vagy másból készít keresztet, hogy az ajtóra erősítse.

2. Máskor viszont alaktanilag vagy szintaktikailag jobban összeegyeztethető lenne a mari és a magyar szöveg.

A JO. *ške'nán sa'lam le'kná* (32) Beke fordításában: „kiértünk a faluból”. Hívebb volna tárgyias igével: „Elhagytuk a falunkat”, mivel a mariban is tranzitív az ige.

Ugyanígy a 42. lapon, hol a mari szövegnek JO. *sala'stžš i'k je'η šu'ku šm,džaš* o'imaš Beke szerinti fordítása „Volt a faluban egy sokat tudó ember”; szerintünk megfelelőbb lett volna az értelmezőt megőrizni: „Volt a faluban egy ember, sokat tudó”. Ez a stílus jobban is megfelel az élőbeszédnek; a mese előadásmódjának és a mari szöveg szerérendjének.

Az 52. lapon ez a mondat JO. *ija-š-βošt u'k[e] olma'sžen o'let nη'nñn* Beke fordításában így hangzik: „Gyermeük nem volt nekik”. Mi viszont ekként fordítanók:

„Gyermekeik nem voltak (nekik)”, mivel az *-st* birtokos személyrag számtalan esetben a többesszám jele, és az állítmány „segédigéje” is többesszámban van.

A JT. *ko'zla so'lástaš* (68) a fordításban „fát (tkp. erdőt) lopni”. Inkább finnugoros szerkezettel kellett volna a magyarban is visszaadni „falopni”, hiszen ez felel meg a mari szerkezetnek.

3. A fordító néha feleslegesen kerülgeti az igeneves szerkezeteket, pedig alkalmazásuk megőrizte volna a mari eredeti szerkezetének a helyes, magyaros tükörcképét. Nincs értelme majd minden igeneves szerkezetet mellékmondatlaltal helyettesíteni. Nézzünk meg 2—3 példát:

JO. *pa'l ertam mü'ngü ju'r a'k tol* (20. l. 45. közm.). A fordításban így hangzik: „Ha elment a felhő, eső nem jön”. Megfelelőbbnek véljük ezt: „A felhő elvonultával eső nem jön”. Más példa: JT. *ka'metla* (o: *kaime'tla*) *a'dak ba's l'izat oksa'-oβdam* 'menés közben megint találkozol [majd] a pénz-oβdával' (124). Helyesebben lett volna így fordítani: 'jártodban-keltdben...'. A *ka'*-tő jelentése ugyanis 'jár', ehhez járul az *m* participiumképző, amelynek megfelel a magyar fordításban a *t*, a mari *t* esz. 2. sz. birt. személyrag, ennek a megfelelője is ott van a magyar szerkezetben, és a mari *-la* határozórag funkcionális megfelelőjét adja a magyar *-ban*. Tehát a magyar *jártodban* hú tükörcképe a mari szerkezetnek. Felesleges tőle tágitanunk egy nem-finnugoros névutós szerkezet kedvéért. Ugyanígy a JT. *ko'zla ko'smōla* 'vadászhat közben' (74) helyett szívesebben látnám a 'vadászgatva' vagy 'vadászhatkor' fordítást. Vö. még a 126. lapon „mikor az erdőben járt”, amelynek mari eredetije: 'erdőben jártában'.

Itt említem meg, bár nem igeneves szerkezet mellékmondatlaltal történő helyettesítését látjuk, hogy az ilyenek, mint a JT. *tā'h ko'l ko'stsomsla βn' dñš p'sren ko'let* 'te halászás közben a vízbe fogsz fulladni' (122) hűségesebben fordíthatók így: 'halászáskor fulladsz [majd] a vízbe'.

A JT. *ko'ž βu'iyāts mi'ien βō'zōn ko'let* mondatot a szerző ekként magyartítja: 'egy fenyő tetejéről leesel, [úgy] halsz meg' (116). Sokkal egyszerűbb a marinak megfelelő igeneves szerkezet alkalmazása: 'egy fenyő csúcásáról leesve halsz meg'. Hiszen ez még az okságot is megjelöli.

A példák szaporítása helyett térjünk át egy másik csoport meg szemlélésére.

4. Tárgyi jellegű helyesbitési javaslatok.

A marik nem hordanak nyugat-európai értelemben vett felsőkabátot, tehát a V. *ma'zer* (10) nem fordítható 'kabát'-nak, hanem 'kaftán'-nak.

A mari női nadrág sem nevezendő 'bugyogó'-nak, hát még a férfi alsónadrágja (68). Ez a ruhadarab egész egyszerűen hosszúszerű gatyá. (Helyesen a 362. lapon.)

A kaftán leírását l. T. A. Крюкова: Материальная культура марийцев XIX века 133. l., a női alsónadrágét uo. 128. l.

A mari szekérbe vagy szánba mindig csak egy lovat fogtak és fognak. A mari szegény ember lévén, a lova egymaga járt, mondhatnók a magyar közmondást adaptálva. Ezért a JO. *i'mhīm* (32) és a kötetben előforduló számtalan társa sohasem fordítható így 'lovakat', azaz többes számmal. Ha több lóról esik szó befogáskor vagy utazáskor, a szövegek közlő ezt a körülményt tudatosan jelzi, vö. UP. *ki'skē kit'skē pa'r i'mhām* 'a kigyó egy pár lovat fog be' (MSFOu. 76 : 548), UP. *par dē'nā kudalē's ol'bot* 'egy pár [lóval] hajt (tkp. fut) az úr' (uo. 594), UW. *par-i'mhām... kit'ska't* 'sie spannen zwei Pferde an' (MSFOu. 59 : 51), UW. *kō pā'rām kō tro'ikām kit'ska't*, 'die einen spannen Zweigespanne, die andern Dreigespanne an' (uo.).

5. Kisebb fordítási hibák:

JT. *βu'ješ šu'so ŋ' dnržō* Beke fordításában 'az eladó leány' (358). Nem kell annak okvetlenül eladónak lennie. A mari *веш шуаш* orosz fordítása 'возмужать, достиг зрелость' (Марийско-русский словарь s. v. шушо, 739/a), azaz 'felőni, felcseperedni'.

A JO. *ko'stsomliem šü'da lū te'ngem* (10) helyes fordítása nem 'elvársároltam 110 rubelt', hanem 'eltékoztam 110 rubelt'. A mari 'fogni' jelentésű igének a jelentése az orosz *держаться* másodjelentésének hatására gazdagodott calque módján. A fentebb említett mari orosz szótár is megemlíti ezt a jelentést a *Кучылталаш, Кучылтам, Кучылтамаш* címszók alatt.

A V. *šūtā-jāš* (6) jelentése nem 'sétálni', hanem 'szórakozni, mulatni', miként a *gul'aja's* (635) jelentése sem 'sétálni', hanem 'mulatni'. A mari szók orosz eredetijének van meg ez a kettős jelentése, és ez származott át a mari átvételekre is.

A 16. l. 3. közmondásában a *βa'ra* szó nem fordítható 'gerendá'-nak, hanem csakis 'rúd'-nak.

A 26. l. 14. közmondásában a JO. *no'ž-kol ma'deš* 'a csuka ívik' fordításban zárójelben oda lehetett volna toldani a 'játszik' szót az ige eredeti jelentésének megmutatására.

Ugyanezen a lapon a mari szövegben a *kere'met* szó kerek zárójelben található, a magyar fordításban viszont szögletesben. Az utóbbi azonban a gyűjtő felvilágosítása szerint (2. lap) annyit tesz, mintha e szó nem volna meg az eredetiben. Pedig ott van.

A JO. *pe's kβara'jaš* (34) fordítása 'betegeskedni'. Hiányzik mellőle a 'nagyon' határozószó.

A JO. *ätü-äbü* (36), JT. *ata-aβa* (138) 'atya-anya' összefoglaló összetétel, tehát 'szülők'-nek fordítandó, és csak zárójelben füzendő hozzá magyarázatként a két tag eredeti jelentése. Másutt rendszerint így is jár el a szövegkiadó.

Ilyen magyar szót 'tönkgyökér' nem ismerek (52). Esetleg 'tönk gyökerestül' felelne meg.

JO. *pär,tšüšk-o'k* (60) fordítása nem 'a [fa] sudarára', hanem 'a [fa] sudarának a csúcsára'.

JT. *ida' (š)na:ne* '(aldásomban) ne higgyetek' (64—5). Ez a fordítás apai áldásban vallásos embernél nem helytálló. A vallásos szemléletnek inkább megfelelne: 'ne az áldásomban bizzatok, ne arra hagyatkozzatok'.

JT. *kü'ten ki'jä* 'fektében leskelődik' (92). Helyesen 'leselkedve fekszik'.

JT. *djo'lžšm i'me šora'len* 'a lábát megszurta a tű' (96—7). Itt a *šc'rem* ~ *šure'm* ige gyakorító képzős alakja fordul elő, és a szöveg tanúsága szerint „az öreg sok tűt szurkált a pokrócba”. A frequentatív ige a mari nyelvben érdekes módon nemcsak azt jelentheti, hogy egy esemény több ízben történt meg, hanem azt is kifejezheti, hogy az alany többség, mégha alakilag egyes számú is (az adott esetben *i'me* singularis). A helyes fordítás tehát: 'a tűk szurkálták'.

JT. *oβda'la o'žlaš* (118) szó szerinti magyarázata nem lehet *oβda*-nyelven beszélni, bár létezik *marla, ožlaš, rušla ožlaš* 'mariul beszélni, oroszul beszélni'. Helyesebb magyarul a r á z a t u l ezt adni 'oβdaként'. Később Beke így magyarázza zárójelben: 'oβdaul'.

Ha a 135. lap első bekezdése utolsó mondatának helyes a fordítása, ti. 'az én álmomnak ne higgyetek', akkor a mari szövegben valószínűleg nem *oda'*, hanem *ida'* hangzott.

A JT. *šrβe'ze dje'η-šd:mâts* fordítása Beke szövegében (137) 'gyermekek'. Helyesebb lett volna 'fiatalok' szóval fordítani, mivel az *šrβe'ze* szó jelzőként alkalmazva 'ifjú' jelentésű (vö. Русско-марийский словарь 499/b).

Ha a szerző azért iktatta be kiadványába a magyar nyelvű fordítást, mivel szerkezetileg közelebb áll a mari nyelvhez, akkor élnie is kell evvel a lehetőséggel. Erre már rámutattunk az igeneves szerkezetek esetében. Említsünk még egy példát más területről. JT. *marde'žla βe'le kar'jä* Beke fordításában így hangzik: 'megy, mint a szél' (166). Nem számítva, hogy ebben a fordításban elmaradt az expresszív hangulatú *βe'le* megfelelője, a mari eredetinek jobban megfelelne a 'szélként vágat' fordítás, hiszen így a ragot raggal adjuk vissza, és nem alkalmazunk analitikus szerkezetet.

A 168. lapon olvashatjuk a következő mondatot JT. nyelvjárásbeli szövegközlésben: *tsš'lä kà'lšk — i'k tje'η-a't — o'k tjo:mep* (o: *tjo:mep*) *ko'žlaš*. A mondatot a gyűjtő ily módon magyarítja: „Senki az emberek közül — egy ember sem — nem pusztul el az erdőben”. Beke Ödön egyszerre, hogy nagyobb mértékben eltérő magyar fordítás esetében magyarázatképpen zárójelben odafűzi a mari nyelvű eredeti hű fordítását is. Véleményünk szerint az adott esetben legalább is a *tsš'lä kà'lšk* fordítása: 'az egész nép' odakívánkozott volna kiegészítésül. Az idevágó német fordítás pedig teljesen félrevezető: „niemand geht (unter den Menschen) mehr im Walde zugrunde”. Egyrészt a „mehr” szónak nincs megfelelője a mari szövegben, illetéknéppen szögletes zárójelbe kellett volna kerülnie. Másrészt a „niemand” szó semmiképpen sem tükrözi a mari *tsš'lä kà'lšk* 'das ganze Volk' szintagmát, sőt annak éppen az ellenkezője. A mari *i'k tje'η-a't* sem fordítható „unter den Menschen” szókapcsolattal. Azt már fel sem rójuk, hogy a német szövegben ez a szókapcsolat kerek zárójelbe került, mint „a fordításban fölösleges”. A német mondatnak nagy kezdőbetűvel kellett volna kezdődnie, akkor felelne meg a mari szöveg interpunkciójának.

A 186. lap első bekezdésben a mari szöveg mondatrendjének nem felel meg a magyar fordítás és annak német tükrörképe, azonkívül hiányzik az expresszív *šn'šnye'* szó megfelelője. A helyes mondatrend: „Valaki jön — mondják. Dübörögve jön fel a tornáca, [az egyik kereskedő] kitarja az ajtót, nézi: medve, szénaboglyaformájú.” Beke szerint: „Valaki jön” — mondják. Kinyitja [valaki] az ajtót, megnézi: egy medve jön fel a tornácon, akkora, mint egy szénaboglya.” Az a benyomásom, hogy a mari szöveg központozása nem teljesen értelem szerű.

A világ teremtéséről szóló mondásban szó esik a névadásról (192). Beke úgy értelmezi a szöveget, hogy az Isten csak az embereknek (JT. *tsš'la'lan* 'mindenkinek') adott

nevet. Mivel előzőleg az erdő, folyó, barom, vad s miegymás teremtéséről esett szó, úgy gondoljuk ésszerűbb az a magyarázat, hogy mindenre kiterjedt a névadás.

A *so'kor* szó ugyanezen a lapon nem fordítandó 'egy egész kenyér' szókapcsolattal, hanem egyszerűen a 'cipő' szóval.

Az 572. lap első mondata így kezdődik: *mari' bate à ßâlâške tole's*. Magyar fordítása viszont ekképpen hangzik: „A csuvas asszony a faluba jön”. A magyar fordítás a helyes, mivel az előző részek tanúsága szerint itt nem egy mari, hanem egy csuvas asszonyról esik szó. Ezért *mari' bate* helyett a szövegbe *kok-mari' bate* irandó. Ha a *kok* szó elmarad, akkor mari nemzetiségű asszony szerepelne az elbeszélésben. De az előző oldalak szövegéből kiviláglik, hogy az asszony nemzetisége csuvas.

Mindezek az értelmezési és fordítási példák megmutatják, hogy valamelyes csi-szolás és egyeztetés hiányzott a szövegek publikálása előtt.

6. Három elvi jelentőségű kérdést akarok még megemlíteni.

A mari keresztnevek szinte egy szálig egyházi eredetűek, de a mari kiejtésben sajátos formát öltöttek. Gyakran nyelvjárási alakban vette őket át a mari nép. Máskor becéző alakok szolgálnak érzelmi árnyalat nélkül szabályos nevekként (a komi nyelvre vonatkozólag ugyanezre a megállapításra jutott VÁSOLYI ERIK, I. NYK. LXIII, 392—3). Beke a mari neveket magyar, ill. német alakban ilteti át, tehát megfosztja őket sajátos couleur locale-juktól. Így *Andris* (448), *Mihály* (492) kerül el Mariföldre. Ezt az eljárást nem helyeselhetjük. Nem értjük, miért kell *Ondri Nastasiból Andris* [leánya] *Anasztáziát* (448), *Ol'anaból Juliannát* varázsolni (368). És közben hibák is csúszhatnak bele ebbe a travesztiába, hiszen *Mikol* (492) nem felel meg *Mihálynak* (492), *Ol'ana* (369) *Juliannának*. *Ondri* sem becéző alak, hogy helyét elfoglalhassa az *Andris* (448).

Másik elvi természetű megjegyzésünk a következő:

A mari nyelvben az akció jelzésére sajátos segédige-rendszer alakult ki. Ilyen igék: *šua's* 'eljutni, válni', *kolta's* 'küldeni', *ših, űža's* 'ülni', *šenda's* '(le)ültetni', *ila's* 'élni', *šoya's* 'állni' (ezekre vonatkozólag I. J. P. Ануцимова, Использование грамматики родного языка при изучении русского глагола в марийской школе Москвa. 1955, 19—20), *pátara's* 'befejezni' stb. Így pl. a *šolyà ~ ša'lyà* jelentése szó szerint 'áll', de mondatban alkalmasszerűen átváltozhatik pusztá akciójelzővé, és a cselekmény folyamatos voltát jelzi. JO. *p' o'ppen ša'lyà* (20) tehát nem annyit tesz, hogy 'a kutya ugatva áll' vagy 'a kutya ugat és áll' (így Beke), hanem 'a kutya folyvást csak ugat'. Nem idézünk több példát, csak megjegyezzük, hogy helyes fordítását is megadjuk a szöveggyűjteményben, pl. JO. *ša'nen ša'lyášəm* 'gondoltam' (46), nem pedig 'álltam és gondolkodtam'.

Harmadik elvi megjegyzésünk:

A 'parancsol' jelentésű ige a mari nyelvben — talán orosz hatásra — a műveltetés kifejezését is szolgálja. Ezért az ilyen mondat JO. *ko ßa'žlan me'lnäm lo'yaš kii šien* nem feltétlenül fordítandó így: 'megparancsolta feleségének, hogy keverjen lángost' (48), hanem esetleg ekkézt: 'feleségével lángost kevertetett (tkp. feleségének megparancsolta lángost keverni)'.

Néhány példát ragadtunk ki a sok közül, hogy megmutassuk: véleményünk szerint milyen hibák fordulnak elő a magyar nyelvre való átültetésben. A hibák nagyobb-részt nem súlyosak, helyesbítésük éber szemmel könnyen megtörténhetett volna.

7. Nagyon örültünk volna, ha anyagát Beke több magyarázattal kíséri. Mindaz, amit jegyzetben közöl, igen hasznos olvasója számára, de nem bántuk volna, ha jegyzeteinek számát megsokszorozza. A régi orosz és mari élet ismeretét nem kívánhatjuk meg a szöveg használóitól. Így csak megismételhetjük Hajdú Péter óhaját (I. OK. III, 307), hogy a szerző többet magyarázzon. Például megemlítem Ibatov mari kutató két közmondás- és találókérdés-gyűjteményét, amelyben bőven találunk magyarázatokat pedig e gyűjteményeit — részben — honfitársainak szánta.,

Bekének egy-egy nyelvjárára több közlője is akadt, lehetséges tehát, hogy ezt a mesét v. közmondást az egyik, amazt egy másik mondta el. Bár a szerző pótolja az előző kötetben elkövetett mulasztását, közli a bevezetésben adatszolgáltató nyelvmes-tereinek nevét és faluját, az egyes mesékre, dalokra stb. vonatkozólag mégis homályban marad, ki is mondotta el. Pedig talán a személy különbözőségében rejlik némely hangtani eltérés magyarázata.

8. Nagyon hasznos lett volna, ha Beke — a jövőbeli egységes eljárás érdekében — bevezetésben közli a nyelvjárások rövidített jelzését. Igaz, hogy ezt publikálta a FUF. XXII. kötetében (90—91), de megisméltése ebben a gyűjteményben is szükséges lett volna, hiszen nincs meg minden kutató birtokában a FUF. teljes sorozata, és ezeket a mari szövegeket más szakterület tudósai is használják.

9. Számatlan esetben nem egyezik a mari szöveg és a magyar, ill. a német for-

dítás interpunkciója. Csak egy-két esetre hívjuk fel a figyelmet. A 40. lap 3. sorában a *ben,dzű'jem* 'megesketek' szó után pont van (talán nem is kellene), a magyar meg a német fordításban és kötőszóval kapcsolt mondat következik utána. A 82. lapon 'Az ember nagyon megőrült, sok pénzt adott az erdei szellem' mondatnak a mari megfelelője ponttal elválasztott két mondat. Viszont a 84. lapon a „Társ jött — mondja. — Nem félelmetes meghálni.” Mari megfelelője szerint így irandó: „Társ jött — mondja —, nem félelmetes meghálni.” Érdekes, hogy német megfelelőjének a központosása helyes. A 42. lapon a magyar fordításnak és német megfelelőjének a harmadik bekezdése feleslegesen válik el a negyedikétől, hiszen az eredetiben nincs ez a három mondat külön tördelve. A 130. lapon mind a magyar, mind a német fordításban a második bekezdés beolvastandó az elsőbe, a mari nyelvű szövegnek megfelelően.

Az idézőjel használata néha nem egyezik az eredetivel és fordításával. Így pl. a 160. lap 3. bekezdésében a *hogy* szó törlendő, és a következő rész idézőjelbe teendő: „az ép felszám helyett [újat] kell csinálni?”

10. Néhány megjegyzés a német fordításhoz. Ennek a fordításnak természetesen a mari eredetihez kell simulnia, nem pedig a magyarhoz igazodnia. Nem kívánható azonban, hogy a német fordító, mégha hivatalos szakját tekintve filológus is, értsen a mari nyelvhez. Ennélfogva a szöveg gyűjtője-kiadója és a fordító közt szoros együttműködésnek kellett volna kialakulnia, ami a fordításnak az eredetivel való egybevetésében, módosításában és a szükséges zárójeles betoldások alakjában mutatkoznak meg. E kötetben a német fordítás munkája Raab Johanna érdeme. Fordításnak nevezi, nem „deutsche Bearbeitung”-nak, miként a III. és IV. kötetben. És ez a megjelölés a megfelelő, mert első helyen a hűségre, nem pedig az irodalmi szépségre való törekvés helyezendő.

Beke és Raab a német fordításban kerek zárójelbe teszik a mari eredetiben meglévő, de a németben felesleges szavakat, valamint azon nyelvtani megjegyzéseket, amelyek a német szövegnek a maritól való alak- vagy mondattnai, lexikológiai eltérésére utalnak; az idiomatizmusokat szószerint is megadják. Viszont szögletes zárójelbe kerülnek azon kiegészítőszavak, amelyek a mari eredetiben hiányoznak, de a németül tudó számúra nyelvtani vagy más szempontból elengedhetetlenül szükségesek. A tapasztalat meg a szükség szülte ezt a rendszert, s helyes alkalmazással be is válik. Hogy beválják, egyeztető munkát kell végeznie a szöveg kiadójának, ami meg is történt, de néhány hiba mégis becsúszott. Kiemelünk bemutatóba egy pár példát:

A 2.—3. lapon az 1., 4., 5. sz. babona eredetijében a *tək* 'ha' kötőszó megtalálható a magyar fordításban is. A német szöveg mégis más, kötőszó nélküli szerkezettel adja vissza az eredetit, ami a [*so*] 'így' szócska betoldását teszi szükségessé, és eltávolítja a németet a mari eredetitől: *Kommen die Bachstelzen [geflogen] (Sing.), [so] bleibt der Schnee nur [mehr] zwölf Tage [liegen], [dann] taut's*. Ebben a fordításban a szerkezeti hibán kívül más hiba is akad. Olvastuk, hogy a szögletes zárójel a mari „eredetiben meg nem levő” szavakat tartalmazza. Igen ám, de a *geflogen* szó megfelelője megvan az eredetiben: *tsone'sten*. Nem világos továbbá, hogy a (Sing.) szó mire vonatkozik: csak az alanyra (Bachstelzen) vagy az állítmányra is: *kommen geflogen*. Valójában mind a kettőre. Ezt fontos lett volna jelezni, mivel a mari nyelvben sajátos egyeztetési lehetőségek vannak, amit bizonyít a 3. sz. babona hiányos jegyzetelése. Itt az alany V. *djəmən-kambə* egyes számú, a németben többes számú (Wildgänse), s mégis hiányzik mellőle a másutt (vö. az 1., 6., 7. és 9. babona fordítása) bőven alkalmazott (Sing.) jelzés, viszont az állítmány valóban plur. alak az eredetiben *ke'jät*. Még jobban összekavarja a zárójeles magyarázat, amely az „eigentlich” szóval *szó szerinti* fordítást ígér: *gehen die Wildgänse fliegend*. A helyes ez lenne: *gehen die Wildgänse fliegend*. Ugyancsak a 3. babona fordításában még egyszer megtéveszti a fordítás az olvasót, amikor azt magyarázza, hogy az eredetiben nem *dauert*, hanem *wird* szó található. Pedig valójában az sem *dauert*, sem *wird*, hanem *to'leš* 'kommt'. A 7. babona fordításához adott magyarázatban sem 'frieren' kellene, mert a mari szövegben *ka'lmä* (o: *ka'lmä*) található, azaz egyes számú alak. A 9. babona fordításában a *sa'sna* szó mellett ott van a (Sing.) jelzés, de a *to'leš*-nál nincs. A 2. babona eredetijében „az ég (*djə'mo*) dörög”; így is adja meg a magyar fordítás. A németben ezt a tényt a *donneri*'s mellé behelyezett (Himmel) szóval kellett volna jelezni.

Engedtéssék meg nekünk még egy néhány megjegyzés. A 4. lapon a 12. babona azt mondja *šə'žə ku'žə to'leš*, a magyar úgy fordítja: 'ez ősz hosszú lesz', a németben ezt olvashatjuk: 'dauert der Herbst lange', pedig 'kommt ein langer Herbst' volna a megfelelő (így is lesz a 14. babona fordításában: *kommt ein warmer Sommer*).

A 10. babona német fordításában nemcsak a *Schwämme* és az *Espen* után szükséges a (Sing.) jelzés, hanem a *wachsen* után is. A 11. babona német fordításában a

Schafe szó után hiányzik a (Sing.) jelzés, vö. *ša'rāk*, 'a juh [ok]'. A 12. babona *šə'p* szava nem fordítható a *lautlos* szóval ('csendesen' a magyarban), hanem megfelelőbb a *still* szó alkalmazása.

A 7. lapon az 5. sorban magyarázatként „(mein Vater)” olvasható. A mari eredetiben tkp. 'mein Vater' + determinatív 3. sz. birt. személyrag. Problematikus, hogy a magyarázat miképpen tüntesse fel. Szerintem ('mein Vater' + -*žə*) jelzés a helyes, a fordítása pedig nem *er*, hanem: der Vater. Lejjebb, a 11. sorban a német fordító a *Kirchdorf* szót alkalmazza. Pontosabb lett volna: *Kirch[dorf]* (az eredetiben *tse'rkaška* 'in die Kirche'), vö. a magyarban: egyház[as faluba].

Viszont e bekezdés 11. sorában a *jedermann* 'mindenkinek' mellé belekivánczik ez a magyarázat: (eig. dem ganzen Volke), vö. *tsə'lä kə'läklan*.

Meg kell jegyeznünk, hogy a német szövegben levő hibák, eltérések nem lényegbevágók, legfeljebb megtévesztők. Amikor a *špa'l* szót 'Schwelle'-vel fordítja 'Eisenbahnschwelle' helyett, akkor ezzel csak szemantikai tévedésre nyílik lehetőség.

*

Csak az első lapokról vett pontatlanságok szolgálnak itt illusztrációul, nem lehet feladatunk ismertetésben minden német fordítási eltérést bemutatni.

Nem célunk tehát az alaki és tartalmi pontatlanságok teljes felsorolása. Egy részüknek kétségtelenül a hajszolt nyomdai munka az oka. Ezt az okot az is bizonyítani látszik, hogy e kötet 681—83. lapjain levő és az előző kötetre vonatkozó [A cseremiszek (marik) népköltése és szokásai] hibajegyzékben újabb 13 hiba található. Sőt még az is előfordul, hogy két ízben a felsorolt „hibák” közt olyat fedezünk fel, ami az említett kötetben helyesen szerepel. Ugyanakkor friss hibákkal toldja meg a hibajegyzék a régieket, azaz nem felel meg rendeltetésének. Így a 36. lap 61. babonájára utal a helyesbítés, noha a 81.-re kellett volna utalni. A 46. l. helyes *tsatkām* alakját *tsatkem*-re rontja. A 245. l. *ājesli* szava sem *ājesli*-re, hanem *ājesli* alakra helyesbítendő. A 310. l. *roβodnāk'šš* alakja sem igazítandó ki *roβodnāk'šš*-re, mivel a közölt alak a helyes, ill. én ezt a hibát a szövegben nem bírtam felfedezni. Ha az MSFOu. Beke gyűjtését tartalmazó 76. kötetét a sajtó- és fordítási hibák szempontjából megvizsgáljuk, akkor csupán három sajtóhibára bukkanunk. Ez azt bizonyítja, hogy nagyrészt a munka megszervezésében rejlik a hibák forrása.

*

A napfoltok időnként jelennek meg, és nem csökkentik a nap fényének és melegének áldásos voltát. Az ismertetett kötet néprajzi és nyelvészeti értékét sem az ismertetés második részében felsorolt hiányosságok határozzák meg, hanem az ismertetésünk első részében adott méltatás. A hibák megemlítését tudományos lelkiismeretünk diktálta, és az a vágy, hogy a megjelenendő kötetek ismét elérjék az urzsumi mesékkal megtöltött könyv színvonalát.

A most tárgyalt kötet, többek közt, a mari nyelv két ismeretlen nyelvjárásából ad anyagot, gazdagítja ismereteinket több más mari nyelvjárással, és bővíti a mari folklór tárházát.

ERDŐDI JÓZSEF

Günter Stipa: Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen

MSFOu. 121. Helsinki, 1960. 290 l.

STIPA munkája a finnugor összehasonlító nyelvtannak egyik igen fontos fejezetéhez szolgáltat becses adaléket. A szerzőnek arra az elhatározására, hogy az igenevek (főnévi, melléknévi és határozói igenevek) különféle funkcióit vizsgálja, befolyással volt az a nagy érdeklődés, melyet benne e tárgy iránt HARTMANN P. munkái („Nominale Ausdrucksformen im wissenschaftlichen Sanskrit” 1955, és „Wortart und Aussageform” 1956) keltettek, és hogy ebből a tárgykörből éppen a permi nyelvekre esett a választása, azt azzal okolja meg munkája előszavában (9. l.), hogy a permi nyelvekben különösen változatos, sokféle az igenevek használata; de vonzotta őt ez a téma permi vonatkozásban azért is, mert itt többször merült fel az orosz nyelvi hatások lehetősége, ez

pedig olyan kérdés volt, mely őt szlavisztikai tanulmányaival kapcsolatban is foglalkoztatta. (STIPA-nak ilyen hatások elbírálásában elfoglalt óvatossága álláspontjára vonatkozólag l. az alább a 412. lapon említett esetet.)

Az igenevek funkcióinak vizsgálata közben a szerző mindenekelőtt különbséget tesz igei és névszói alkalmazások közt, hiszen igenevek tudvalevőleg valódi verbum finitumok szerepében is használatosak ma is (gondoljunk például a magyar *látott*, *adott* alakokra). Mármost — fejti ki STIPA — annak az eldöntésében, hogy adott esetben a kettő közül melyikkel (igei vagy névszói alkalmazással) van dolgunk, az agens-nek, vagyis a cselekvőnek, az illető cselekvés végrehajtójának a megállapítása adhat teljesen megbízható útmutatást. Ez az agens viszont minden esetben a transzformációs módszer segítségével állapítható meg. Ez a módszer tudvalevőleg azt jelenti, hogy megvizsgáljuk, hogy az egyes szavak, illetőleg mondatrészek az illető mondatnak egy másik, transzformált, azaz átalakított, de eredeti értelmét változtatlanul megtartó formájában milyen funkcióban szerepelnek. Ezt a módszert jól ismerjük már a latin grammatikából is, amely azt tanítja, hogy azt a kérdést, vajon egy *amor patris*-féle szerkezetben a *patris* genitivus subiectivus-e, vagy pedig genitivus obiectivus, az dönti el, hogy (átalakítva) *pater amat [filiūm]*, vagy pedig *patrem amat [filiūm]*-e az értelme. Idézzük STIPA-nak egyik példáját (33): a finn *puiden kaato* 'fák kidöntése' ilyen mondatá alakítható át: *puita kaadetaan ~ joku kaataa puita* 'fákat döntenek ki' ~ 'valaki fákat dönt ki'; itt tehát a *puiden* genitivus obiectivus; egy *tuulen kaato* kifejezés ('a szél kidöntése') viszont ilyen mondatnak felel meg: *tuuli on kaatanut (puun)* 'a szél kidöntötte (a fát)', ahol tehát *tuulen* mint genitivus subiectivus jelöli az agens-t.

Az, hogy verbális, vagy pedig nominális funkcióval van-e dolgunk, tehát a transzformációs módszer segítségével megállapított agens alapján határozható meg, mégpedig: verbálisnak — STIPA meghatározása szerint — az olyan mondat tekintendő, melyben az agens a domináló alany szerepét tölti be, az állítmány pedig egyeztetve van vele, tekintet nélkül arra, hogy az állítmány verbum finitum, vagy nomen verbale (38); nominális pedig az olyan mondat, amelyben az agens nem domináló alany, hanem alárendelt mondatrész, az állítmánynak egy „kvalifikációja” (39). Ezek mellett egy harmadik típust képviselnek olyan mondatok, melyekben nominális állítmányok (participiumok) vannak a mondat alanyával egyeztetve (pl. finn *puut ovat kadetut* 'a fák le vannak döntve'); ezekben az alany nem domináló mint agens, hanem állítmány és alany egymással mintegy koordinált viszonyban vannak (az állítmánynak az alanyhoz való viszonya így jellemezhető: „ist . . . ihm durch Parallelstellung gleichgeordnet”) (40). Ezt a harmadik típust STIPA „Appositionalsatz”-nak nevezi, amikor tehát az appozíció elnevezés nem a megszokott értelemben veendő, hiszen itt teljes értelmű állítmányról van szó.

Ez a most említett három típus a permi nyelvekben a következő alakban jelentkezik:

a) verbális szerkezet: zürj. *ihka igna'vem guę kań, med-bj kań kutav is širrežes* 'die Frau sperre te eine Katze in den Keller, damit die Katze die Mäuse erwische' (WICHM., SvD. 141); b) nominális szerkezet: votj. *ađži mon kitiš ponem de* 'ich sah, wohin (du) es gesteckt hast' (WICHM., WotjSprachpr. II, 125; itt az agens-t a *-de* birtokos személyrag jelöli meg); c) appozíciós kifejezőmód: zürj. *velek velavjem vevjasli jona mudžtana* 'волок для непривычных лошадей очень утомителен' ('nagyon fárasztó') (Соврем. коми язык 274).

A bevezetést (21—49), melyben a szerző munkájának a módszerét ismerteti és a terminológiát tisztázza, I. fejezetként a permi nyelvek főnévi, melléknévi és határozói igeneveinek morfológiai vizsgálata követi (51—88). Ez az egyes igenevképzők eredetéről, etimológiájáról ad összefoglalást és természetesen röviden érinti az egyes igenevek funkcióit is. A munka főrésze a „Funktionen der Nominalformen des Verbs im Satz” című II. fejezet (89—277). Ez gazdag példatár kíséretében részletesen tárgyalja valamennyi permi főnévi, melléknévi és határozói igenevnek a funkcióit a következő csoportosításban: a) jelzői szerkezetek; b) az igenév a mondat nominális állítmánya, alanya, tárgya; c) az igenév a mondat határozója. Legterjedelmesebb ez az utolsó szakasz, az igeneveknek, főleg a határozói igeneveknek különféle határozói, illetőleg határozói mellékmondatokat pótló funkcióit tárgyaló rész (200—277).

A könyv az eredmények összefoglalásával (278—290) végződik.

STIPA jelen könyvével kapcsolatban ki kell emelnünk azt az elmélyülést, mely nem elégszik meg azzal, hogy a megvizsgált és bemutatott bőséges anyagot éppen csak valamilyen csoportosításban sorolja fel, hanem a lényegyet kereső egységes szempont szerint tekinti át anyagát. Idézzük STIPA szavait, amelyekkel ő maga jellemzi az eljárást: „A vizsgálatnak a magvát, velejét a különféle szerkezetekkel kapcsolatban mindenkor

a kifejezés névszói természetének (nominalitásának) a kérdése alkotta" (286), továbbá különösen: „Az elemzés kiindulópontja... az agens-nek alaki és tartalmi viszonya az állítmányhoz" volt (281).

A szerző minél több és minél többfajú forrás anyagának a kiaknázásával iparkodott kutatásai számára megbízható alapot biztosítani. Természetesen nagyon megnehezítette munkáját az a körülmény, hogy a permi irodalom legrégibb korából csak igen kevés nyelvemlék maradt fenn. Minthogy azonban így is igen nagy anyaggal kellett operálni, megtörtént, hogy néhány tévedés, félreértés csúszott be könyvébe. Ezek közül akarunk itt néhányat helyreigazítani.

A 147. lapon *plavtlen* helyes fordítása: 'Plautusnak a...'; 151. l.: *nekoden* jelentése nem 'durch nichts', hanem 'durch niemand'; 160. l.: *jedleni* nem infinitivus, hanem praesens többes 3. személy; 179. l.: *-na* jelentése nem 'ja', hanem 'noch'; 210. l.: az a votják mondat, melynek MEDVEČZKY (NyK. XLI, 414) és MEDVEČZKY után STIPA (munkájának 210. lapján) csak első felét idézi, az eredetiben (WICHM.: *WotjSprachpr.* II, 144) így hangzik: *so ošin ežet u l e m n o o'lo kin oš'i liktem no kutskem šéži pažāni*, és ezt WICHMANN így fordítja: 'nachdem er duseibst ein wenig verweilt hatte, kam jemand dahin und fing an Hafer zu säen'. Itt az *ulem*, amint ezt az utána következő *no* 'és' kötőszó mutatja, éppolyan alak, mint a *liktem* és a *kutskem*, vagyis jelentése 'volt, élt' (perfectum historicum). STIPÁT félrevezette a kissé szabadabb fordítás („n a c h d e m er verweilt hatte") és az *ulem* szót már így értelmezi: „verweilt habend". — 224. l.: *vjti ravę dak apostol* helyes fordítása ВУВРИЧНАЛ (Грамматика литературн. коми яз. 143) ez: 'ревушим голосом читает (букв.: сильно ревет) дьякон апостола'; 231. l.: *med vaįsas va* nem 'bringt Wasser', hanem 'es werde Wasser gebracht!'; 256. l.: *ver vešte* helyes fordítása 'az erdő irányába', 'az erdő felé' (l. WICHM.—Uot. 324, SWb. 1176); 257. l.: *pivj* első tagja nem *pi* 'fi', hanem *piv*, *pī* 'felhő' (WICHM.—Uot. 203, SWb. 779), az összetétel jelentése 'felhők fölött levő', vagyis 'repülő'; 265. l.: a votj. *ug čidaškj-ni* helyes fordítása: 'nem csillapodom meg' (МУНК.: *VotjNépk.* 86, *VotjSz.* 319), vagy 'nem bírom ki'; 267. l.: *pettedžis* az egyik mondatban helyesen szerepel 'jóllakásig' fordítással, a másik példában viszont tévesen a *ped-*: *pettjmi* 'megfűl: megfojt' igével van kapcsolatba hozva; 269. l.: a ВУВРИЧНАЛ (i. m. 142—3) idézett mondat: *žal veli sjiļi mamis* jelentése 'жалъ было ему матери', vagyis 'sajnálta az anyját' ('seine Mutter tat ihm leid').

Még a következőt szeretném megjegyezni:

A 167. lap szerint a zürjében az adessivus a nomen possessi-nek (a birtokot jelölő szónak) csak a nominativusával, nem pedig függő eseteivel lehet kapcsolatos. Ez a megállapítás azonban csak az accusativusi birtokszóval kapcsolatban érvényes, de például olyan mondatban, mint *tajejaslen vomšis bi pete* 'ezeknek a szájából tűz jön ki' (ZürjSzöv. 141), ahol tehát a nomen possessi elativusban van, a *tajejaslen* adessivusa semmiképpen sem szabálytalan.

Végül egy olyan esetre akarok rámutatni, amilyenről fentebb szoltunk, amellyel kapcsolatban szóba jöhetne orosz hatás lehetősége.

Véleményem szerint olyan mondatokban, mint zürj. *jegorlen abu nin eřša tsuker-tema emburse* 'y Egora уже не мало собрано добро (acc.)' azaz 'Egor уже не мало собрал добра' (ВУВРИЧ i. m. 125, STIPA 42, 167) (a feltűnő accusativusban) aktív és passzív szerkezet keveredésével van dolgunk. Szerkezetkeveredéssel, kontaminációval magyaráztam a következő mondatokat is: *nijen veli te, tše, ma ved' tša lunas stav zapa'sse* 'nekik már előtte való nap minden készletük össze volt rakva' (ZürjSzöv. 175): „nekik össze volt rakva a készletük (nominativus)" × „ők összerakták a készletüket (acc.)" > „nekik össze volt rakva a készletüket" (l. uo. 181); *kodjen-ke řšakjezde tuj-vjlas lebedle-ma* 'valaki szétdobálta az útra a gombáit' (uo. 163): „valakinek a gombái szét vannak hányva" × „valaki a gombáit széthányta" > „valakinek a gombái széthányta" (uo. 164). (Vö. uo. 162 aktív, nem keveredett szerkezettel: *ku, řšim-ke mort lebedle-ma jeniš řšakje'sse* 'valamiféle ember elhányta Istennek a gombáit'. Más példát l. ALH. II 243.)

A mi magyarázatunk mellett szól az is, hogy az accusativusi *emburse*, *zapa'sse*, *řšakjezde* mellett nem a szabályos ablativusi birtokos-szót (*jegorliš* stb.), hanem adessivust (*jegorlen* stb.) találunk.

Ugyancsak aktív és passzív szerkezet keveredéséről tanúskodik néhány mondat, melyet ВУВРИЧ említ (i. m. 125), pl. *menšim vokes vjema* «букв. 'Моего брата убило', т. е. 'Моего брата убили'» („az én testvéremet megölték" × „az én testvérem meg van ölve" > „az én testvéremet meg van ölve"), *eřukes veres saje šettem* (= *abu šetema*) «букв. 'Евдокию замуж не выдано', т. е. 'Евдокию замуж не выдали'» („Eudoxiát nem adták férjhez" × „Eudoxia nincs férjhez adva (hajadon)" > „Eudoxiát nincs

férjhez adva”). Hasonló szerkezetkeveredésre az osztyákból is tudtunk jellemző példákat idézni; 1. ПАТКАНОВ—FUCHS 192—3, ALH. II, 242—3.

Másfajta szerkezetkeveredésre is idéz STIPA is zürjén példát munkájának 233. lapján.

A fõnt idézett szerkezetekben (*jegorlen abu nin eša tsukertema emburse stb.*) azonban talán — ha oroszból való átvétellel nem is, de legalább — orosz hatással is számolhatunk, nevezetesen az adessivusnak megfelelő orosz *y* prepozícióval kapcsolatos kifejezésmód részéről (*y меня сказано stb.*), amit STIPA is (168) megemlít, de õ arra az eredményre jut, hogy „Man kann also in dem wesentlichen Punkt: der (finn.-ugr.) Agensbezeichnung nicht *Entlehnung*¹ aus dem Russischen annehmen”.

Egyik-másik pontban talán más véleményen lehetünk, mint a szerző, az azonban kétségtelen, hogy STIPA egy igen tanulságos, alapos és elmemozdító munkával gazdagította a finnugor nyelvtudományi irodalmat.

FOKOS DÁVID

Современный коми язык

Учебник для высших учебных заведений. I. Фонетика, лексика, морфология. Под редакцией проф. В. И. Лыткина. Сыктывкар, 1955. Коми Филиал Академии Наук СССР. 312 I.

A címül írt kitűnő zürjén nyelvtan kilenc zürjén nyelvésznek együttes munkája: V. I. ЛИТКИН professzor irányítása alatt és az õ közreműködésével a szovjet Tudományos Akadémia sziktivkari fiókjának hat tudományos munkatársa (N. A. KOLEGOVA, A. I. PODOROVA, M. A. SZAHAROVA, V. A. SZORVACSEVA, T. I. ZSILINA, J. G. ZSIZSEVA) és a sziktivkari pedagógiai főiskolának két tanárnõje (A. I. КИПРУСЕВА és A. O. ТРЕТЯКОВА) írta.

A munka tulajdonképpen — erre utal a könyv címe is — a mai komi irodalmi nyelv leíró nyelvtanát felölelõ tankönyvet kíván a főiskolai hallgatóknak, a zürjén nyelv leendő tanárainak a kezébe adni, de — elismerésre méltó módon — pusztán leírásnál jóval többet nyújt: számos esetben figyelembe veszi a Komi ASzSzR területén beszélt nyelvjárásoknak a nyelvhasználatát is, sőt ezen túlmenően nem ritkák itt a mai nyelvállapotot, ennek kialakulását megvilágító nyelvtörténeti fejtegetések, és többször — még a komi-zürjén kereten túl is — permják és jazvai nyelvi jelenségeket is belevon összehasonlító magyarázatai körébe, és néha még a megfelelő votják jelenségekre is utal. Pedagógiai célját azzal is szolgálja, hogy a tárgyalt zürjén nyelvi jelenségekkel párhuzamba állítja a megfelelő vagy eltérõ orosz kifejezésmódokat, hogy ezáltal jobban tudatosítsa a zürjén nyelv leendő tanáraiban a két nyelv közti különbségeket, illetõleg a zürjén nyelv jellemzõ sajátosságait.

Ez a könyv a két kötetre tervezett munkának csupán első része; a bevezetés (5—12) után a hangtant (13—78), majd a szóképzletrõl szóló fejezet (79—110) után az alaktant (111—299) tárgyalja, és tárgymutatóval meg részletes tartalomjegyzékkel (300—312) zárul. A szintaxis tárgyalása a II. kötetnek lesz a feladata.

A bevezetés a zürjén nyelvjárások három fõcsoportjáról, ill. a zürjén nyelv három fõfajáról, nevezetesen a komi-zürjénrõl, a komi-permjákrõl és a különösen fonetikai téren több régi vonást megõrzött komi-jazvairól ad rövidebb tájékoztatót. (A Jazva a Kámába torkolló Visera mellékfolyója; az ezen a vidéken lakó „jazvai zürjének” száma 1938-ban 4000 volt, míg az egész zürjénség lélekszáma akkor 408 700-at tett ki.)

Igen tartalmas a bevezetést követõ fonetika, amely általános fonetikai ismeretek közlése után behatóan tárgyalja a zürjén nyelv legfontosabb hangtani jelenségeit, köztük természetesen különösen a jellemzõ *l ~ v ~ ø* hangváltakozást ill. hangváltozást, amely tudvalevõleg a zürjén nyelvjárások osztályozásának általánosan elfogadott alapjául is szolgál, de kitér a helyesírás kérdésére is és itt ismerteti a zürjén hangok cirillbetûs hivatalos jelölését, valamint egy pontosabb fonetikus átírást. Ez az utóbbi szintén cirillbetûs, de különösen a palatalizálás jelölésében eltér a hivatalos helyesírástól (például hivatalos *нѣль* ’négy’ ~ *н’ол*; más eltérések pl. *хив*. *яӱ* ’hús’, *сӕрну* ’beszéd’ ~ *ӱӱӱ*, *с’орн’у*).

Strukturális szempontból tanulságosak a zürjén nyelv fonetikai alkatát illetõ megállapítások és az ilyen tárgyú táblázatok.

¹ Én ritkítottam. F. D.

A zürjén irodalmi nyelv — nem számítva az orosz jövevényszavakban egyébként nem is általánosan jelentkező *χ, f, ts* hangokat — a következő 33 fonémát ismeri: *a, b, d, dž, đ, đž, e, ɛ* (írásban: *ö*), *g, i, j (j̄), k, l, ł, m, n, ŋ, o, p, r, s, ś, š, t, tš, tś, u, v, z, ž, ž̄*. A magánhangzók és mássalhangzók aránya körülbelül 42% : 58%, vagyis 100 magánhangzóra 138 mássalhangzó jut.

Jellemző az egyes hangok frekvenciája.¹

Átlagos százalékszám:

Hangok		a komi-zürjénben	a permjákban	Megjegyzés
magánhangzók	<i>ɛ</i>	10,2	9,7	—
	<i>a</i>	9,3	7,9	
	<i>j̄</i>	8,0	6,1	
	<i>i</i>	5,7	5,9	
	<i>o</i>	3,2	4,6	
	<i>e</i>	3,0	4,5	
	<i>u</i>	2,7	3,3	
mássalhangzók	<i>n</i>	6,5	5,5	a többi mássalhangzó (<i>š, b, đ, ž, tś, đž, ł, dž, z, tš, ž̄</i>) egyenként csupán 1%-on aluli számban szerepel
	<i>s</i>	6,3	8,0	
	<i>ś</i>	4,7	3,1	
	<i>m</i>	4,1	4,1	
	<i>v</i>	4,0	3,4	
	<i>j (j̄)</i>	3,9	(nincs feltüntetve)	
	<i>k</i>	3,8	4,7	
	<i>l</i>	3,8	3,5	
	<i>t</i>	3,6	4,7	
	<i>r</i>	3,0	3,6	
	<i>d</i>	2,6	2,4	
	<i>p</i>	2,4	(nincs feltüntetve)	
	<i>t̄</i>	1,6		
<i>ŋ</i>	1,2			
<i>g</i>	1,2			

E táblázatoknak² csak egy-két tanulságát akarjuk kiemelni. A statisztika igazolja azt a már felületes megfigyelés közben is kialakuló benyomást, hogy a leggyakoribb magánhangzó a zürjénben az *ɛ*. Az *e* hang a komi irodalmi nyelvben képzőkben nem használatos (persze más a helyzet az úgynevezett *e*-dialektusokban). A magánhangzók közül túlsúlyban vannak az illabiális hangok: az *ɛ, a, j̄* a teljes magánhangzófrekvenciának $\frac{2}{3}$ -át teszi ki. A mássalhangzók körében feltűnő a *k* hangnak aránylag csekély meg-

¹ Az azóta (1962-ben) megjelent Коми-пермяцкий язык-nak a permjákra vonatkozó adatai általában bizonyos mértékben eltérnek az alábbi táblázatokban közölt adatoktól. A részben más alapon kiszámított adatokat más alkalommal fogjuk ismertetni.

² A második táblázatot l. a 415. lapon.

terhelése (a komi-zürjénben a mássalhangzók sorában 7. helyen áll). Ez annál feltűnőbb, minthogy a zürjén szótárakban a *k* mint szókezdő mássalhangzó (egyszerű szavakban és összetételek első és második tagjában) igen gyakori. Az általam feljegyzett szavak közül (az említett helyzetben) vagy 3000-ben van szókezdő *k* (szemben az *n*-nel kezdődő 500 szóval). Ha a *k*-nak és a fenti táblázatban első helyen szereplő *n*-nek a gyakoriságát szó elején a szótárban elfoglalt hasábkok számával mérjük, akkor az arány nálam és az 1961. évi Коми-русский словарь-ban 6 : 1, WICHMANN—UOTILÁnál 6,7 : 1, az 1948. évi Коми-русский словарь-ban 5,2 : 1, az új tájszótárban pedig 5 : 1. Ha óvatosan csak 5 : 1 arányt veszünk, azt kell a fenti táblázatból következtetnünk, hogy szó belsejében (vagy végén) sokkal ritkább a komi-zürjénben a *k*, mint pl. az *n*. Ez a tanulság talán hangtörténeti szempontból sem irreleváns, talán éppen a ragok végéről elvesztett *k*-val kapcsolatban sem.

Tanulságos a magánhangzók eloszlásának aránya tőszók és képzők között. (Az alábbi táblázatban a permjákra vonatkozó adatok zárójelben vannak feltüntetve.)

Magánhangzók	összes százalékszám	ebből	
		produktív képzőkben	különben
<i>e</i>	10,2 (9,7)	5,3 (5,6)	4,9 (4,1)
<i>a</i>	9,3 (7,9)	3,2 (2,7)	6,1 (5,2)
<i>i</i>	8,0 (6,1)	5,2 (3,0)	2,8 (3,1)
<i>i</i>	5,7 (5,9)	1,7 (3,0)	4,0 (2,9)
<i>o</i>	3,2 (4,6)	0,1 (0,2)	3,1 (4,4)
<i>e</i>	3,0 (4,5)	0,0 (0,5)	3,0 (4,0)
<i>u</i>	2,7 (3,3)	0,1 (0,1)	2,6 (3,2)

A mássalhangzók hátraható hasonulása tekintetében a zürjén nyelvjárások nem mutatnak egységes képet. Egyes nyelvjárásokban jobban érvényesül az etimológiai együvértartozás érzetetésének az elve, amely a hasonulásra alkalmat adó hangtani helyzetekben megakadályozza az eredeti szóképeknek az elmosódását, más nyelvjárásokban megint a hasonulásnak más nyelvekben ritkán előforduló fajai figyelhetők meg. Így egyes nyelvjárások különbséget tesznek például *piž-teg* 'csónak nélkül' és *piš-teg* 'kender nélkül' közt, *bad-te* 'fűzfádat' és *bat-te* 'apádat' alakok közt (*piž* 'csónak', *bad* 'fűzfa', de *piš* 'kender', *bat* 'apa'), míg más nyelvjárásokban a hasonult alakok járatosak (pl. *pišse* egyformán jelentheti ott azt, hogy 'csónakját' és azt, hogy 'kenderét', stb.).

A zöngétlenné-váláson kívül van másfajta mássalhangzó-asszimiláció is; így alveoláris hasonulás (*s*, *z*-ből közvetlenül utána következő *š*, *ž*, *řš*, *dž* előtt *š*, *ž* lesz; pl. *lez* 'kék': *ležďžik* < *lezdžik* 'kékebb', permj. *ležžik* < *lezzik* ua., vagy *koš šor* < *kos šor* 'száraz patak'; 36, 69), továbbá mássalhangzók palatális hasonulása (*s*-ből *š* előtt *š* lesz; pl. *meš-šur* > *meš-šur* 'tehénszarv'; 36).

A fent említett zöngésség szerinti hasonulás azonban — mint mondtuk — nem általános érvényű szabály az egész zürjén nyelvterületen; erre vonatkozólag vö. KALIMA, Die russ. Lehnwörter im Syrjänischen 19, FOKOS: KSz. XIII, 180, UOTILA, Konsonantismus 407. Hozzátehetjük, hogy nemcsak ilyen viszonylatban érvényesül az etimológiai, vagy LITKIN szavai (75) szerint a morfológiai elv. Ugyancsak az eredeti szóképek változatlan megőrzésére irányuló tendencia érvényesül abban a jelenségben is, hogy azokban a nyelvjárásokban, amelyekben nem-szótagkezdő *l*-ből *v* lett (vagy más szavakkal, amelyekben csak magánhangzó előtt maradt meg az eredeti *l*; pl. *lov* 'lélek': *lolšs* 'az ő lelke'), összetételek esetén magánhangzón kezdődő második tag előtt és általában szintagmákban magánhangzón kezdődő szó előtt nem a várható *l*-es alak, hanem a szó eredeti önálló alakját tükröző *v*-s alak jelentkezik (pl. *nyv-olem* 'leányélet' [nem: **nylolem*], *pukav esten!* 'ülj ottan!' [nem: **pukalesten*] 81. l.). (L. még NyK. LV, 6—7.) A most idézett helyen is (NyK. LV, 7) megjegyeztük, hogy „ugyanaz a szóképek egységének, állandóságának megőrzésére irányuló törekvés jelentkezik egyes nyelvjárásokban (Le, Pr, FV) a *-tš-* és *-tšs-*, illetőleg a *-dž-* és *-džs-* megkülönböztetésében; pl. *Le sot-* 'éget': *sot,tšis* (< *sot* + *š* + *is*) 'elégett', de *sotš* 'nőtestvér': *sotššas* (< *sotš* + *jas*) 'nőtestvérek'. (L. NyK. XLV, 402, Volksdichtung der Komi 10, 74, 327.)" (Erre a jelenségre egyébként az új zürjén tájszótár ismertetése kapcsán is utaltunk [l. NyK. LXIV, 238].

Végül még egy jelenségre akarunk rámutatni, amely szintén az eredeti hangalak megőrzésére irányuló beállítottságnak lehet a jele: a zürjén általában nem ismeri a palatális nazális η hangot az $n + g$, $n + k$ kapcsolatokban, hanem az n utáni szótagzárral elkerüli a hasonulást, az n elmosódását (l. SyrjWbuch 27).

Igen hasznos a szókincsről szóló fejezet. Ez a zürjén szókinés különféle eredetű rétegeit mutatja be, továbbá archaizmusokat és neologizmusokat tárgyval és a zürjén nyelv szótárait ismerteti.

A munka legterjedelmesebb része az alaktannak van szentelve. A szófajok és a szóképzés részletes tárgyalása (111—296) után egy külön fejezet foglalkozik a „módjelölő” szavakkal (модальные слова; 297—9); ezek nem partikulák, hanem teljes értelmű (tkp. más szófajú) szavak, amelyek egy bizonyos alakban állandósultak és megkövesedtek, közbeszúrt szavak, amelyek nem illeszkednek bele a mondat szerkezetébe (pl. *tjdale* 'úgy látszik').

Ehhez a részhez csak egy-két megjegyzést fűzünk.

Az új zürjén-orosz szótár ismertetése kapcsán (NyK. LXIV, 240) már szóltam arról, hogy az ablativusnak a zürjén nyelvtanokban (és itt is; l. 137, 141) jelentkező притяжательный падеж (azaz: 'possessivus') elnevezését nem tarthatom kifogástalannak. — Megemlíteném, hogy az itt felsorolt 16 névszói eset [nom., gen. vagy adessivus, ablativus (ill. possessivus), dat. v. allativus, acc., instr., comitativus, abessivus v. caritívus, consecutívus, iness., elat., illat., approximativus, egressivus, prosecutívus (és transitívus), terminativus (137—8)] mellett talán érdemes a néhány nyelvjárásban használatos *-sa* ragos praeclusivust is felvenni (amely pi. az irodalmi nyelv *sešša* azután 'szavában is megvan). — A 'húsz' jelentésű zürjén *kiz* számnév (181) nem függ össze a *kjék* 'kettő' számnévvel (vö. WICHMANN: MSFOu. LII, 340, UOTILA: Chrestomathie 98, KOVÁCS F.: ALH. VIII, 343, stb.).

*

Ambár ez a nyelvtan is, éppúgy mint BUBRICHNak 1949-ben megjelent Грамматика литературного коми языка című nyelvtana, sok szintaktikai jelenséget már a morfológia keretében tárgyal, mégis nagyon várjuk a munka folytatását, a szintaxisnak a megjelenését. De már mostani befejezetlen alakjában is, az itt ismertetett nyelvtan olyan munka, melyet haszonnal forgathat mindenki, aki zürjén nyelvi jelenségekkel foglalkozik. A Современный коми язык olyan könyv, mely becsületére válik szerkesztőjének és az ő munkatársainak.

FOKOS DÁVID

Kálmán Béla: Die russischen Lehnwörter im Wogulischen

Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 327 l.

1. Már régóta ismeretes, hogy a jövevényszó kutatásnak milyen nagy a jelentősége az illető nyelvet beszélő nép története és művelődéstörténete szempontjából. Tudjuk, hogy a jövevényszók felderítése a nyelvtudomány számára is rendkívül fontos. Az etimológiai kutatások terén az idegen elemek kimutatása nagyban megkönnyíti az illető nyelv eredeti, ősi szókészletének a feltárását. A jövevényszók hangtörténeti fontosságát sem kell különösképpen hangsúlyoznunk.

A vogul nyelv jövevényszavainak a feltárása terén már eddig is eredményes munka folyt. A folyóiratokban elszórtan megjelent — egyébként tekintélyes számú — etimológiai cikkeket figyelmen kívül hagyva, csak a következő nagyobb munkákat sorolom fel: KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen (FUF. XVII, 1—264); STEINITZ, Samojedische Lehnwörter im Obugrischen (UJb. XXXI, 426—53). A vogul nyelv zürjén jövevényszavai monografikusan még nincsenek feldolgozva, jöllehet sok etimológia van FOKOS „Jövevényszó kutatások” (NyK. LV, 3—59, németül: Aus dem Gebiete der Lehnbeziehungen: ALH. III, 211—89) és TOIVONEN „Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen” (FUF. XXXII, 1—169) című munkájában.

2. KÁLMÁN BÉLA könyve, a vogul nyelv egyik fontos jövevényszórétegének, az orosz jövevényszóknak részletes, monografikus feldolgozása.

Könyve I. fejezetében (11—5) a szerző röviden ismerteti az orosz jövevényszók kutatása terén végzett korábbi munkákat. A „Der historische Hintergrund der Berührungen” című második fejezetből (16—24) megtudjuk, hogy az obi-ugorok területe a

XVI. század végén a Sztroganovok birtokába jutott. Erre az időre és a XVII. század elejére tehető az orosz — vogul kereskedelmi kapcsolatok s egyszersmind az orosz nyelv hatásának a kezdete.

Az „Eigentümlichkeiten der russischen Dialekte von Westsibirien” c. fejezetben (25–8) a szerző a nyugatszibériai orosz nyelvjáráások néhány jellegzetes és a jövevényszók hangalakja szempontjából fontos sajátosságával foglalkozik. Például: a hangsúlytalan helyzetben ejtett orosz *o* kvalitatív szempontból nem tér el lényegesen a hangsúlyos *o*-tól. Ez a jelenség a jövevényszókban is tükröződik: vog. ÉVagZ. *protha* 'Wadentiefel' < or. *бродня*. A mássalhangzók terén megemlíthetjük, hogy az orosz *-m*, *-mь* hangkapcsolatból szóvégen vagy mássalhangzó előtt *c*, illetőleg *сь* lesz. Például: vog. ÉVag. *böloš* 'Bezirk' or. < *волость*.

3. A IV. fejezetben (29–36) KÁLMÁN azokat a hangtani és egyéb kritériumokat tárgyalja, amelyek segítségével meg lehet határozni, hogy egy-egy kérdéses vogul szó a zürjénből vagy az oroszból, illetőleg a tatárból vagy az oroszból származik-e. Minthogy orosz jövevényszók a zürjénben is szép számmal vannak, abban az esetben, ha egy szó mindhárom nyelvben megvan, nem mindig lehet eldönteni, hogy a vogul szó az oroszból vagy a zürjénből került-e át. Ugyanis a hangtani kritériumok száma rendkívül kevés. Például: zürj. *tš* ~ vog. *š*, orosz *ч* ~ vog. *š*, *ś*. Ennek alapján a vog. KL. *šak* 'Zunderstaub' csak a zürj. *tšak* 'Pilz, Schwamm' átvétele lehet, és nem az orosz *чара* 'Birkenknollen' szóé (az orosz szó is zürjén eredetű). Ez esetben ugyanis a vog. szó hangalakja **šak* volna. Némelykor az tekintendő kritériumnak, hogy a vogul szó hangalakilag melyikhez, a zürjén vagy az orosz szóhoz áll-e közelebb. Például: vog. KL. *küş*, *küs*, AL. *kös* 'ковшик' < zürj. *keš* 'ковшъ, Schöpfkelle'. Az orosz *ковш* 'Schöpfkelle...' hangalakilag távolabb áll a vogul szótól. — Úgy vélem, hogy a hangtani kritériumok száma eggyel szaporítható. Az orosz *ti* (*i*) hangnak a vogulban *i* és *i* hangképviselet felel meg (vö. KÁLMÁN 73). A zürjén *i* hangnak viszont az ősvog. (KANN.) *ē*, (STEIN.) *ē* folytatói felelnek meg szabályszerűen. Például: (KANN., WogVok. 39) AK. *pāsan*, KK. *pāsan*, FK. *pāsan*, P. *pēs* 'mpcār't, ÉVag. *pēsn*, DVag. *pēsn*, AL. *pēsn*, FL. *pāsan*, Szo. *pāsan* 'Tisch' < zürj. *pīzan* ua. Ennélfogva a vog. (KANN. msr.) FL. *rāš*, Szo. *rāž* 'Luchs' szót a zürj. *riš* ua. átvételének tartom. A többi nyelvjárási alak (ÉVagZ. *riš*, DVag. *riš*, AL *riš* ~ *riš* stb.) *i* és *i* magánhangzója arra mutat, hogy ezek az orosz *рысь* 'Luchs' szóra mennek vissza. KÁLMÁN valamennyi nyelvjárási alakot az oroszból származtatja (227–8).

Az orosz és a tatár jövevényszók között a hangtani kritériumok száma jóval nagyobb (32–6).

Az V. fejezet (37–90) az orosz hangok vogul megfelelőiseiről szól. Ismeretes, hogy a mássalhangzók száma a vogulban jóval kisebb, mint az oroszban. Ennélfogva az orosz nyelv azon mássalhangzóit, amelyek a vogulban nincsenek meg, a vogulok az illető hangokhoz közelálló mássalhangzókkal helyettesítették. Így például az orosz nyelv zöngés zár- és réshangjai helyén a vogulban többnyire a megfelelő zöngétlen zár- és réshangokat találjuk. Minthogy a vogulban labiodentális *v* nincs, hanem bilabiális *w*, az orosz nyelv *в* *ө* hangjának nagyon sok jövevényszóban (különösen a régebbi átvételekben) *p* felel meg. Ugyancsak vog. *p* megfelelést találunk az orosz *ф*, *фь* hang esetében is (vö. 47, 58. l.)

Az orosz szóeleji *ü* (*j*) ~ vog. *l* megfelelésre az 51. szócikk említése nyilvánvalóan sajtóhiba (52. l.). Ilyen hangmegfelelés az 52. szócikkben van: KM. *lākar* 'Anker'.

A magánhangzókkal foglalkozó részben a szerző az első és a nem első szótagbeli magánhangzókat — helyesen — külön tárgyalja. A két csoport megkülönböztetését az indokolja, hogy a vogulban az első szótagi hangsúlyozás miatt a nem első szótagbeli magánhangzók erősen redukálódnak, és eredeti hangszínüket elveszítik. Ez a jelenség nemcsak az eredeti szavakra, hanem a jövevényszókra is kiterjed. Az első szótagbeli magánhangzók tárgyalásánál az orosz hangsúlyos és hangsúlytalan magánhangzók szerinti csoportosítás szintén megokolt, mivel e hangoknak a hangszínben és a hosszúságban mutatkozó eltérése a vogulban is tükröződik.

Az orosz mássalhangzók és magánhangzók megfeleléseit jól áttekinthető táblázatok szemléltetik.

A „Die Auflösung der Konsonantengruppe im Anlaut” című fejezetben (91–9) a szerző a jövevényszókban mutatkozó szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásának különféle — a többi finnugor nyelvre is jellemző — módjaival foglalkozik.

4. A „Nominalstämme” (100–105) és a „Die verbalen Entlehnungen” (106–111) című fejezetben a névszói és az igei átvételek egyes problémáiról olvashatunk. A névszói jövevényszók szóvégi magánhangzói — az eredeti szavakhoz hasonlóan — szintén részt-

vettek a redukálódás és a lekopás folyamatában. A lekopás a déli nyelvjárásokban van a legelőrehaladottabb stádiumban. A szóvégi magánhangzók leginkább az északi nyelvjárásokban maradtak meg. — Az igei jövevényszók többnyire jelen idejű e. sz. 3. sz. alakjukban — vogul igeképző nélkül — kerültek be a vogul nyelvbe. Az orosz jövevényszók kisebb része a vogulban *-l, -lat, -ent, -axt* képzőt kap.

A következő fejezet (Die Verbreitung der Lehnwörter und die Zeit der Entlehnung 112—8) az orosz jövevényszók nyelvjárási elterjedéséről és a kölcsönzés idejéről szól. Az orosz jövevényszók átvételének a kezdete a XVII. század. A jövevényszók első csoportjába a XVII—XVIII. században átkerült szavak tartoznak. Nagy számban kerültek be orosz jövevényszók a vogul nyelvbe a XIX. és XX. században is, különösen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után. A jövevényszók fogalmak, tárgykörök szerint való csoportosítása (Begriffliche Gliederung des Wortmaterials (119—136)) szemléltetően mutatja azt a nagy gazdasági és kulturális hatást, amely a vogulokat az oroszok részéről érte.

A vogul nyelvbe átkerült orosz jövevényszók eredeti hangalakjukat és jelentésüket általában megőrzik. Mindazonáltal sok jövevényszónak az átvétel után nem csupán a jelentése, hanem a szófaja is megváltozott (Semantische und stilistische Fragen 137—40).

5. A következő fejezetekben (XII, XIII, XIV, XV) a szerző szótárszerűen sorolja fel a vogul nyelv orosz jövevényszavait. A XII. fejezet a közneveket (140—268), a XIII. pedig a vogulba átkerült orosz tulajdonneveket (269—83) tarralmazza. A XIV. fejezetben tárgyalja a csupán Biblia-fordításokban előforduló szavakat (284—8). A voltaképpeni jövevényszóktól való különválasztásukat az indokolja, hogy ezek könyvszavak, a beszélt vogul nyelvben sohasem éltek. A XV. fejezet az orosz jövevényszók legújabb rétegéről szól (289—94). A 30-as évek óta megjelenő (jobbára oroszból fordított) művekben az orosz elemek száma rendkívül nagy. Ezek közül igazi jövevényszóknak csak azok tekinthetők, amelyek valamelyest már beleilleszkedtek a vogul nyelv hangrendszerébe (vö. 291—4).

A XVI. fejezet a tévesen orosz eredetűnek is magyarázott vogul szavakat tartalmazza (295—309).

6. Egyes etimológiákhoz fűződő megjegyzéseim:

KÁLMÁN (179—80) a vog. (KANN.) FL. *käs*, Szo. *káz* 'Unterhosen, eine Art Weibergürtel' szót megkérdőjelezve a többes számú or. *zauu* 'Lenden, Hosen' alakból származtatja. Hangtani szempontból azonban sokkal valószínűbbnek látszik TOIVONEN (FUF. XXXII, 35) nézete, amely szerint a vogul szó és a hasonló hangalakú osztják megfelelője a zürj. *gatš* 'Hose, Unterhose, Bauernhose' szóból ered.

KÁLMÁN BÉLA a zürj. (UOTILA, SyrjChrest. 144) *sirp* 'Fischnetz in Sackform', (SzsSzlKomi) AV., Szkr. *sirp*, Vm., Ud. *sirp* ua. és a zürj. (WICHM. — UOT.) V., AV., Sz., Lu., I., Ud. *gimga* 'Reuse' szót az orosz *цирп*, illetőleg az orosz *зума* átvételének tartja. Az orosz szókról viszont az a véleménye, hogy azok a vogulból származnak (vö. 30; uo. irodalom).

Úgy gondolom, hogy a zürjén szók oroszból való származtatása hangtanilag nem lehetséges. A zürj. *gimga* *i* hangja ugyanúgy nem felelhet meg az or. *зума u (i)* hangjának, mint ahogy a zürj. Vm., Ud. *sirp*-beli *i* magánhangzó nem lehet az or. *цирп u (i)* hangjának a megfelelője. Véleményem szerint ellenkezőleg: az orosz alakok származnak a zürjénből. A zürj. *gimga*-nak az or. *зума* szabályosan felel meg. Az oroszban *z* után nem állhat *u (i)*. Ezért a zürjén *szó i* hangját az oroszban *i*-vel (*u*) helyettesítették. Az or. *цирп* származhatik a zürj. *sirp* alakból és a *sirp*-ből is. Az orosz kemény (nem palatalizált) *s* után *i (u)* nem állhat, hanem csak *i (u)*. — Nézetem szerint a vog. (MUNK. — SZIL.) É. *kamkä*, P. *kämkä*, P. *kämkä* 'nagy varsa' és a (MUNK. — SZIL.) É., KL., P. *sirp* 'eine Art Fischnetz' ugyancsak zürjén jövevényszó.

KÁLMÁN (305) a vog. É. *saka*, K. *säk*, P. *säk*, *säkä* 'sehr' szót — helyesen — a tévesen orosz eredetűnek tartott szavak közé sorolja. A vogul szó eredetéről azonban nem nyilatkozik. TOIVONEN (FUF. XXXII, 80) a vogul szót megkérdőjelezve a zürj. (WICHM. — UOT.) Sz., Lu., P. *žyk*, I. *žyk*, Sz. *te ž. vetš* 'mache mehr!' szóból származtatja.

A könyvhöz irodalom- és rövidítésjegyzék (311—4, 315—6), valamint orosz szómutató (317—27) csatlakozik.

7. KÁLMÁN BÉLA monográfiája a finnugor nyelvtudomány jelentős eredménye. Jelentős, mivel a szerző célkitűzését, a vogul nyelv orosz jövevényszavainak a felderítését és sokoldalú vizsgálatát rendkívül kiválóan oldotta meg.

RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY

A magyar nyelv értelmező szótára

Szerkesztette az MTA Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó. Bp. III. k. (H—Kh) 1960., IV. k. (Ki—Mi) 1961.

Folyóiratunknak LXII. kötetében (375—8) alkalmmal nyílt egy rövid ismertetés keretében foglalkozni az ÉrtSz. I. és II. kötetével. A közlemény megjelenése óta napvilágot látott a III. és IV. kötet is, az egész anyagnak kétharmad része áll már rendelkezésünkre. Az eddigi ütemes megjelenésben biztosítékot láthatunk arra nézve, hogy a szótár utolsó kötete — a terveknek megfelelően — 1962 első felében elhagyja a sajtót.

Az első két kötetet bemutatva csak a szótár általános jellemzésére kerülhetett sor, s részletproblémák taglalásába nem bocsátkozhattam. BÁRCZI GÉZA a Magyar Nyelvőrben (LXXXIV, 129—36) és HADROVICS LÁSZLÓ a Magyar Nyelvben (LVII, 13—20) szintén inkább elvi síkon mozogva foglalkoztak az ÉrtSz. problémáival. — Minthogy azonban kívánatos, hogy az egyes problémaköröket illető részletes kritika is meginduljon, az alábbiakban — felhasználva a III. és IV. kötet megjelenésének alkalmát — kísérletet tennék az ÉrtSz.-beli szóanyag elemzésére. Azért választottam ezt a problémakört, mert minden szótár használhatósága nagymértékben függ attól, hogy mi van meg, illetőleg mi nincs meg benne, a szótár célkitűzéseinek megfelelően sikerült-e az anyagválogatás munkája.

Az ÉrtSz. I. kötetében közölt Tájékoztató szerint (XVII. lap): „Az ÉrtSz. [a XIX. és XX. században] beszélt és írott magyar köznyelvnek, a tágabb értelemben vett magyar társalgási és irodalmi nyelvnek szó- és kifejezőkészletét dolgozza fel. [Korlátozott terjedelme miatt azonban csak azokat a szavakat dolgozza fel,] amelyeket nyelvünk közéletű, széles körökben ismert, gyakran használt, a gondolatközlésben, a mindennapi érintkezésben fontos szavainak tekint. E mellett az általános elv mellett azonban egyéb megfontolások is érvényesültek annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy nyelvünknek ez vagy az a szava helyet kaphat-e az ÉrtSz. címszavai között. . .”

Általánosságban a szótárnak eddig minden bírálója sikeresnek mondotta a szerkesztők szóválogató munkáját, én is ezt írhattam: „lényegesen más szóanyagot, amely a szótár feladatainak jobban megfelelne, meggyőződésem szerint képtelenség lenne a jelenlegivel szembeállítani” (376. l.). Hogy részleteiben, a szókészlet egyes csoportjait illetőleg is jól sikerült-e a válogatás a szókészlet tengeréből, azt a bírálónak ugyanazért nehéz eldönteni, amiért a szerkesztőknek nehéz volt válogatni. Mindenekelőtt az ÉrtSz.-nak nincsenek méltó előzményei, amelyekkel összevetve az ÉrtSz.-at kiderülhetne, helyesen tükrözi-e a szótár a magyar szókincsnek kb. másfél százados fejlődését, amit a tájékoztatóban ígér. Nehézé tette és teszi mindennemű szótár összeállítását, illetőleg állományának bírálatát az is, hogy nyelvtudományunkban eddig még csak kísérlet sem történt arra, hogy statisztikai módszerek segítségével döntések el, mely szavak sorolandók a „fontos”, melyek a „kevésbé fontos” kategóriába.

Ilyen körülmények között az anyagválogatás bírálójának — hogy többé-kevésbé objektív eredményre juthasson — a következő próbáknak kell alávétnie az ÉrtSz. anyagát: 1. Össze kell vetni az ÉrtSz.-at három értelmező szótárunkon kívül az ötvenes években kiadott nagy magyar — idegen nyelvű szótárakkal, amelyek megfelelő anyanyelvi szótár híján mai szókincsünknek egyedüli leltározói voltak egészen az ÉrtSz. megjelenéséig (vö. ORSZÁGH LÁSZLÓ: I. OK. VI, 121); 2. Meg kell önmagától is kérdeznie a bírálónak, hogy felvette volna-e ő is azokat a szavakat a szótárba, amelyeket a szerkesztők beletettek; 3. Tájékoztathat az ÉrtSz. használhatóságáról az is, ha különböző stílusrétegekbe tartozó szövegeket abból a szempontból vizsgálunk meg, hogy feldolgozza-e szóállományukat az ÉrtSz., és milyen mértékben. — Önmagában persze egyik eljárás sem meggyőző: a két nyelvű szótárak más célkitűzésük miatt válogatják másképp az anyagot, mint az ÉrtSz.; az egyéni nyelvérzék szubjektíven ítél; más szövegek talán más eredményre vezetnének. Úgy gondolom azonban, hogy a három vizsgálatból összegyűlt adatok együtt már támpontot nyújtanak bizonyos következtetések levonására.

Jóllehet a magyar nemzeti irodalmi és köznyelv is úgy jött létre, hogy egy nyelvjárás a többi fölé emelkedett, s ebben hasonlít a többi európai nemzeti nyelvekhez, különbözők azonban tőlük a tekintetben, hogy bármely nyelvjárásból kész volt és kész ma is szóalakváltozatoknak, szavaknak befogadására. Mai irodalmi nyelvünk hangtani arculata, szókincse a nyelvjárások hosszú csatájának eredménye (vö. PAIS: I. OK. IV. 425—66). Értelmező szótárunk szóállományát vizsgálva éppen ezért azt tartom a leglényegesebb kérdésnek, hogy hogyan viszonyul az ÉrtSz. a nyelvjárások szókincséhez.

A kitűzött cél megközelítése érdekében először több szótárat összevetettem az ÉrtSz.-ral, mégpedig a következőket: értelmező szótárak: CzF. = Czuczor—Fogarasi II.

1864., Ball. = Ballagi 1868., Bal. = Balassa 1940.; magyar—idegen nyelvűek: GH. = Gáldi—Hadrovics (m.—oroszl) 1952., O. = Ország (m.—angol) 1953., H. = Halász (m.—német) 1957., E. = Eckhardt (m.—francia) 1958. — Ezekben a *he*-től a *hederít*-ig terjedő szóanyag a következőképpen van képviselve (a ritkított betűkkel szedett szavak vannak benne az ÉrtSz.-ban, de ha az ÉrtSz. rövidítés zárójelben van, nem önálló címszóként): *he* v. *hé* (indulatszó): CzF., Ball. | *he* (mondatszó): ÉrtSz. | *hé* 'hév, hő': CzF., Ball., Bal. | *he*, *hé*, *hé* 'úr, hiány': CzF., Bal. | *hé* 'padlás': Ball. | *hé* (indulatszó): CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *héaba* v. *héába* l. *hiába*: CzF. | *héános* v. *héános* l. *hiános*: Ball. | *héanyag* 'tűz, hő': CzF., Ball. | *héas* l. *héjas*: CzF. | *Heaviside-réteg*: E. | *héaz* l. *héjaz*: CzF. | *heb* v. *héb* v. *hőb* (gyök): CzF. | *hebe*: CzF. | *Hébe*: H., E. | *hebefrénia*: E. | *hebefrénias*: E. | *hebeg*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hebege* v. *hőbőge*: CzF. | *hebegés*: CzF., GH., O., H., E., (ÉrtSz.) | *hebeg-habog*: O. | *hebegő* v. *hőbőgő*: CzF. | *hebegő*: (Bal.), GH., O., H., E., (ÉrtSz.) | *hébe-hóba* v. *hében-hóban*: CzF., Ball. | *hébe-hóba*: Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hebehurgya*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hebehurgyálkodás*: CzF. | *hebehurgyálkodik*: CzF., Ball. | *hebehurgyán*: GH., E., (ÉrtSz.) | *hebehurgyás*: CzF., Ball. | *hebehurgyaság*: CzF., GH., O., H., E., (ÉrtSz.); | *hebehurgyáskodik* l. *hebehurgyálkodik*: CzF., Ball. | *hebehurgyáskodás*: H. | *hebehurgyáskodik*: H., (ÉrtSz.) | *hebehurja* l. *hebehurja*: CzF., Ball. | *hebehurjaság* l. *hebehurjaság*: CzF., Ball. | *hébe-korba* v. *hébe-korban* l. *hébe-hóba*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E.; | *hébe-korba*: ÉrtSz. | *héber*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *héber*: CzF., Ball., Bal., O., H., E., ÉrtSz. | *hébérez*: Bal., O., H., E., ÉrtSz. | *hébérezés*: (ÉrtSz.) | *hébérező*: (ÉrtSz.) | *héberling*: E. | *héberül*: CzF., Ball., Bal., E., (ÉrtSz.) | *hebetel* l. *habatol*: CzF. | *hebetel*: Ball., Bal., ÉrtSz. | *hebraista*: O., E. | *hebraizmus*: H. | *hébusz* v. *hébuz*: CzF. | *hébusz*: Ball. | *hebrencs*: Bal., O., H., ÉrtSz. | *hebrencskedik*: H., (ÉrtSz.) | *Hebridák*: GH., O., H., E. | *hecc*: CzF., Ball., Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *hecce* v. *hejce*: CzF. | *hecike* 'kicsi': Ball. | *heccel*: Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *heccelés*: H., E., (ÉrtSz.) | *heccelget*: (ÉrtSz.) | *heccelhető*: (ÉrtSz.) | *heccelő*: O., E., (ÉrtSz.) | *heccelt*: (ÉrtSz.) | *heccelődik*: Bal., GH., O., H., E., ÉrtSz. | *heccelődés*: (ÉrtSz.) | *heccelődő*: (ÉrtSz.) | *hecc-hadjárat*: (ÉrtSz.) | *hecces*: Bal., O., E. | *hecckáplán*: O., E. | *heccclap*: O., H., E., ÉrtSz. | *heccmajszer*: E. | *heccmester*: ÉrtSz. | *hecce* (falu): CzF. | *heccsedli*: Bal., GH., O., H., ÉrtSz. | *hecserli*: E.; (ÉrtSz.) | *hecserlő*: E. | *hecske* 'kis hegy': CzF., Ball. | *hecske* (megszólítás): CzF., Ball. | *hed* (gyök): CzF. | *hedegű*: CzF., Ball., Bal. | *heder*: CzF., Ball. | *hederedik*: Bal. | *hedereg*: CzF., Bal. | *hedergés*: CzF. | *hederget*: CzF. | *Hederik* (személynév): CzF., Ball. | *hederít*: CzF., Ball., GH., O., H., E., ÉrtSz.

Az összeállításból szemléletesen kitűnik az a közismert tény, hogy irodalmi nyelvünkben egyre fogynak a táji eredetű alakváltozatok. A múlt század második felében még egyenrangúan szerepeltetett *héaba*~*héába*~*hiába* közül a *hiába* lett az irodalmi nyelvi forma; a már száz éve is csak alakváltozatként felvett *hebehurja* teljesen visszaszorult a *hebehurgya* mellől; ugyanígy nem él már a *hébe-korban* sem, legfeljebb a *hébe-korba*; a *hedegű* tréfás hangátvetéssel alakult parole-jelenségnek tűnik a mai beszélt számára, ha olykor felbukkan, önálló szóként — mint régen — ma már nem szerepelhet szótárban. Stb. S hogy ez a folyamat még mindig tart mutatja az ÉrtSz.-nak számos címszava (pl. *heccsedli*~*hecserli*; *akác*, *fedezék* stb.): az előtűt tíz-húsz évvel még elevenen élő, egyenrangú variánsok közül az ÉrtSz. az egyiket már nem irodalmi nyelvnek minősíti, mint arra az I. és II. kötet ismertetésekor felhívtam a figyelmet (i. h. 376). A tájnyelvi elemeknek irodalmi nyelvünkbeli való kiszorulása kitűnik abból is, hogy a CzF.-ban meg a Ball.-ban szereplő nyelvjárási szók közül nem egy teljesen kimarad mind a modern kétnyelvű szótárakból, mind az ÉrtSz.-ból: *héa*, *héaz*, *hebe*, *hebege* v. *hőbőge*, *hébusz* v. *hébuz*, *héce*, *hecike*, *hecske*, *hecske*, *heder*, *hedereg*. Bemutatott kis anyagunkból ez elég sok, s ha ezt a mennyiséget szókincsünk észére kivetítjük, fogalmat alkothatunk magunknak az egész folyamat hatalmas méreteiről. — Tájszavak háttérbe szorulásával egy időben persze az ellenkező irányú szókincsáramlás is folyt, a nyelvjárásokból különösen a nyelvújítás korában került át sok szó az irodalmi nyelvbe: *badar*, *barangol*, *betyár*, *böngész*, *bucka*, *csalít*, *csőkönyös*, *degesz* stb. (vö.: NyÚSz.; BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 40). Ezt a már lejátszódott, befejeződött szómozgást az ÉrtSz. híven tükrözi is, ugyanúgy, ahogyan modern kétnyelvű szótáraink.

Nem egyezik viszont az ÉrtSz.-nak meg a magyar—idegen nyelvű szótáraknak az állásfoglalása az olyan szavak tekintetében, amilyen a *hebeg-habog* (O.), *hebetel* (ÉrtSz.), *hebrencs* (O., H., ÉrtSz.), *hecspeccs* (ÉrtSz.). Az ok nyilvánvaló: olyan tájiszavak ezek, amelyek felemelkedtek már az irodalmi nyelv szintjéig, de sorsuk még bizonytalan;

meg is maradhatnak, ki is avulhatnak belőle. Az ilyen szavaknak pillanatnyi értékét a nyelvben, s azt, hogy méltók-e egy olyan műben való megőrkítésre, amilyen az ÉrtSz., a szótárszerkesztő egyénnek vagy kollektívának kell eldöntenie. A döntést az ítélezőknek subjektív nyelvérzéke erősen befolyásolja: a *hebeg-habog* csak ORSZÁGH szótára, a *hebetel* és a *hecsepecs* csak az ÉrtSz. szerint tartozik irodalmi nyelvünk törzsszállományába, a többi szótárak annyira nyelvjárásnak tartják őket (akárcsak az én nyelvérzéke), hogy nem veszik fel egyiket sem. A *hebrencs*-nek három szótárban való szereplése annak a jele, hogy nyelvjárásból köznyelvvé válóban van a szó (állásfoglalásukat az én nyelvérzéke is helyesli). Hogy bemutatott kis anyagunkban is négy problematikus szó akadt, amelyek közül kettőt (a *hebetel*-t és a *hecsepecs*-et) a bilingvis szótárakhoz hasonlóan én sem vettem volna be az ÉrtSz.-ba, további böngészésre ösztönzött. Ennek eredményeképpen az a vélemény alakult ki bennem, hogy az ÉrtSz. a szükségesnél nagyobb számban vesz föl az országnak csak egy kisebb-nagyobb területén használt, úgynevezett valódi tájszavakat. Az ilyen szavak szerepeltetését illetőleg támadtak kételyeim:

*cuca*¹, *cuca*², *cula*, *cságot*, *csajvadék* (O.), *csanak*, *csapinós* (E.), *kócipor*, *kocsintás* (O.), *kojtol*, *kontató* (O.), *koszperd* (E.), *koszpítol*, *kolta*, *kotonoz* (O.) stb. A modern idegen nyelvi szótárak közül csupán ORSZÁGHÉ és némiképpen ECKHARDTÉ megértő e réteg iránt (de nem egyformán!), a GÁLDI—HADROVICS-féle, meg a HALÁSZ-féle szótár egyet sem tartalmaz a bemutatott szavakból. Nemcsak a magam nyelvérzéke szerint nem való hát ez a réteg ilyen nagy mértékben az ÉrtSz.-ba! A hangsúly természetesen az „ilyen nagy mérték”-en, és nem a „nem való”-n van. Az idézett szavak közül azokat, amelyekre az ÉrtSz. irodalmi idézetet közöl némelyikre, pl. a *culá*-ra, a *csapinós*-ra, a *koszperd*-re több szerzőtől is, én is feltétlenül az ÉrtSz.-ba valónak tartom. Az irodalmi adatoltság ugyanis határozott jele annak, hogy a szó áttörte a nyelvjárás korlátait, s ha hozzá akarjuk segíteni közönségünket nemzeti klasszikusaink nyelvének teljes megértéséhez, nem zárkozhattunk el tájszók felvételétől. Persze az adatoltság egymagában nem döntheti el a szó sorsát. Egyrészt irodalmi adat nélkül is hasznos volt bevenni az ÉrtSz.-ba a 'szűrő-eszköz, hegyes bot' jelentésű *cuca* szót, mert több jelentésárnyalata van és sokfelé használják; másrészt viszont a szótár különösebb kára nélkül ki lehetett volna hagyni az irodalomban egyszeri előfordulásnak tűnő ritka tájszókat, amilyen pl. a 'valakinek a kedvese' jelentésű *cuca* Jókainál, vagy ugyancsak őnála a 'rongál, koptat' jelentésű *koszpítol*. Mind ezen utóbbiak, mind pedig az irodalomból nem adatolható, s valamely tájhoz szorosan kötődő szavak tájszótárba, nem pedig [, „a XIX. és XX. sz.-ban] beszélt és írott magyar köznyelvnek... széles körökben ismert, gyakran használt, a gondolatközlésben, a mindennapi érintkezésben fontos” szavait feldolgozó ÉrtSz.-ba valók. A már említett *hebetel*-en meg *hecsepecs*-en kívül tehát ezeket sem vettem volna bele az ÉrtSz.-ba: *cságot*, *csajvadék*, *kocsintás*, *kojtol*, *kolta*, *kotonoz* stb.

Összegezve a tájszókról eddig mondottakat: Véleményem szerint ha nem szűnt is meg teljesen nyelvjárású szavaknak az irodalmi és köznyelv szókinésébe való felszívódása, nyelvünk szavainak ilyen irányú áramlása már nem olyan nagy, hogy az ÉrtSz.-nak olyan mértékben kellett foglalkoznia a tájszavakkal, amennyire tette. Irodalmi és köznyelvünk ma már nem fogad be olyan szívesen nyelvjárású szókat, mint valamikor, inkább meglevő állományából építi tovább szókinését. A nyelvjárásokból való szókölcsönzés helyett az ellenkező irányú szóáramlás jellemző mai szókészletünkre.

Természetesen egyáltalán nem baj még periferiális tájszavaknak a szótárba tétele sem akkor, ha más rétegeket is elegendő mennyiségű szó képvisel. Elsősorban az elmúlt másfél évtized neologizmusaira gondolok, mint olyan rétegre, amelynek szerepelnie kell a szótárban, és súlyos hiba lenne, ha mai nyelvünkben kevésbé fontos szavak miatt ezek kiszorultak volna belőle. A szavak összeválogatását vizsgálva fontos tehát a neologizmusok meglétének vagy hiányának felderítése.

Induljunk ki a tájszavaknál bemutatott felsorolásból! Ebben az önálló címszóként szerepeltetett *hecclap* és a *hecc* alatt összetételként megadott *hecchadjarat* már sejteti, hogy az ÉrtSz. fontos feladatának tartotta az utóbbi évek neologizmusainak szótározását. — Ezt bizonyítják a szűrőpróbák is. Többnyire „új” minősítéssel ellátva önálló címszóként megtaláljuk egyebek közt az *agronómus*-t, a *délelőtös*-t, a *kiértékel*-t, a *kollektívá*-t, a *kollektívizmus*-t, a *kombajn*-t, a *kombinát*-ot, megvan (*-gal!) a *diszpécser* meg a *dekád* is. Régi szavaink új jelentéseiről sem feledkezett meg a szerkesztőség. Benne van az ÉrtSz.-ban az *átpolitikál*-nak 'politikával átszó', az *átértékel*-nek 'újraértékel' jelentése, megtaláljuk (*-gal!) az *ábeszél*-nek 'megvitat' értelmét, és nem hiányzik a *kollegium*-nak 'főhivatali tanácskozó testület' jelentése sem. Szemléletesen mutatják és bizonyítják a neologizmusok felvételére irányuló törekvést az *atom* szóval alakult összetételek az ÉrtSz.-ban. Az *atom* szócikk végén Ő jelzés után ezeket találjuk: ~*ágyú*, ~*bizottság*, ~*bontás*, ~*csoport*, ~*diplomácia*, ~*hasadás*, ~*háj*, ~*hő*, ~*modell*, ~*politika*,

~sugár, ~szerkezet, ~technika, ~tudós. Önálló címszavak még a következők is (több szócikk végén Ő jelzéssel még további adatok): *atombomba* (Ő: ~gyár, ~robbanás), *atomellenőrzés*, *atomelmélet*, *atomenergia* (Ő: ~forrás), *atomerő*, *atomerőmű*, *atomfegyver* (Ő: ~készlet), *atomfelhő*, *atomfizika*, *atomfizikus*, *atomháború*, *atomkorszak*, *atomkutatás*, *atommag* (Ő: ~bombázás, ~fizika, ~fizikus, ~hasadás, ~reakció), *atommáglya*, *atomrobbanás*, *atomrombolás*, *atomsúly* (Ő: ~szám, ~táblázat). 20 címszó + 26 adat = 46. Ez helyesen eltalált arány az atomkutatások kezdeti szakaszának szókincsét tükröző GÁLDI—HADROVICS-szótár 16, és a rendkívül bő ECKHARDT-féle szótár 82 adata között.

De nemcsak a „komoly” neologizmusok iránt érzékeny a szótár, hanem regisztrálja a társalgási nyelv bizalmas stílusárnyalatú új szavait, fordulatait is. Külön címszó a *cucc*, a *duma* és a *dumál*, a *kaja*, a *kajál* (*kajol*), a *klassz*, a *maszek* stb. Régi szavak új jelentése sem marad ki a szótárból: *átver* 6. = 'becsap'; *fűz* (ige) 7. = 'be akar csapni vkít'; *kiborul* 2. = 'önuralmát vesztí'; *kidurrant* 3. = 'csunyán becsap, rászed'; stb. A *cső* címszó alatt megtaláljuk a *csőbe húz*, *bejön a csőbe*, *benne van a csőben* frazeológiai egységeket. Ez így is a helyes: nem lenne reális a mai magyar szókincsről rajzolt kép ezek nélkül a szavak és kifejezések nélkül!

Persze, amilyen hiba lett volna a neologizmusok mellőzése azon megfontolásból, hogy még nem elég állandó elemei szókincsünknek, és nem értek még meg a szótározásra, ugyanolyan hiba lett volna kérész életű szókkal megtönni az ÉrtSz. lapjait. Ha például az *atom* összetételeket nagyobb számban fel akarta volna venni az ÉrtSz., itt ilyenekre került volna sor: *atombolond*, *atomőrült* (vö. ECKHARDT), vagy az olyan egészen parolejelenségekre, mint *atom-ugródeszka* (MNemzet 1961. okt. 24 : 1). Vagy kár lett volna megörökíteni, hogy az elmúlt (1960/61-es) tanévben az *atomi* szónak 'jó, finom, klassz' jelentésben nagy divatja volt Budapesten a diáknyelvben. A *bezsong* 'elbolondul, belebolondul vkibe' jelentésű argószó kihagyása éppen úgy indokolt volt, mint a *dumcsizé*, a *kotonkabáté* (vö. HALÁSZ) vagy a *markecolé*.

Mit mutat a neologizmusok feldolgozásáról az, ha egy újságnyelvi szövegrészletet (amelyben több neologizmus van) megvizsgálunk abból a szempontból, hogy az ÉrtSz. megadja-e a szükséges felvilágosításokat? (A dőlt félkövérrel szedett szavak címszavak az ÉrtSz.-ban, a dőlt betűs szók a szócikkek végén felsorolt összetételek és képzett származékok között találhatóak. A kézirát nyomdába adásakor még meg nem jelent kötetekben levő szavakra nézve az ÉrtSz. szerkesztőségétől kaptam felvilágosítást.) A szöveg ez:

„Megtekintették a televízióképcső-gyártó üzemerést is, ahol a termelés szinte teljesen automatizált. Hosszasan elidőztek a gyár kiállítási termében. Itt helyezték el azt a mintegy nyolcvan fajta úrucikket — az izzólámpáktól kezdve a színes televízió-képernyőig — amelyet az üzemben gyártanak. X életárs különös érdeklődéssel szemlélte azt a berendezést, amelynek a gyártása a közeljövőben kezdődik meg az üzemben: ez az új típusú készülék a televízió képernyőjén látható képet kivetíti a mozivászorra. Ilyen módon lehetséges a filmvetítés vetítógép és filmszalag nélkül. . . Ennek a berendezésnek minden bizonnyal nagy jövője van, különösen jutahelyen, ahol kevés a filmszínház. Amikor véget ért a munkaidő, a gyár dolgozói gyűlésre jöttek össze a hatalmas kultúrteremben. . . A gyűlés részvevői lelkes tapsal köszöntötték a terembe lépő magyar pártdelegáció tagjait” (Népszabadság 1961. okt. 26 : 10).

A szöveg szavai közül csak 4 nem található meg az ÉrtSz.-ban: *televízióképcső-gyártó*, *televízió-képernyő*, *kezdve*, *pártdelegáció*. Rendkívül jó eredmény ez, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük a következőket: Bár az idézett sorok újságból valók és a benne levő szavak mind eléggé ismertek, a szöveg egy köznyelvi értelmező szótár számára komoly próbát jelenthet, hiszen meglehetősen sok műszaki (híradástechnikai) műszó van benne. S az ÉrtSz. ezek zömét is tartalmazza többnyire önálló címszóként: *televízió*, *képernyő*, *vetítógép*, *filmszalag* stb. A *televízióképcső-gyártó* meg a *televízió-képernyő* külön nem is való az ÉrtSz.-ba, annyira szakmai mindkettő, meg aztán voltaképpen benne vannak, az értelmezett alkotó elemekből összerakhatók. Ugyanígy vagyunk a *pártdelegáció* szóval is, hiszen a *párt* is, a *delegáció* is, megvan külön címszóként. Csak a *kezdve* szó kimaradása hiba szerintem, ezt a névutóvá lett határozói igenevünket már fel lehetett volna venni külön címszóként.

Más szövegek nyilván némiképp más eredményt mutatnának, de nyilván csak erősen szakmai vagy régies szöveg tudna kifogni az ÉrtSz.-on. Erre mutat legalábbis az a vizsgálat, amelyet egyetemi nyelvészeti gyakorlataimon végeztettem: a hallgatók a legkülönbözőbb típusú és stílusú szövegek szavainak néztek utána az ÉrtSz.-ban, s hiányt alig-alig jelentettek. — Rendkívül meggyőző a már közölt összevetés is: értelmező szótáraink és kétnyelvű szótáraink minden hasznos anyaga megvan az ÉrtSz.-ban (egy-

dül a *hecces*-t vettem volna még fel mai nagy elterjedtsége miatt az ÉrtSz.-ban meg nem levők közül).

Voltaképpen ugyanolyan vizsgálatokra lenne szükség az idegen szavakat, az archaizmusokat, a szakszókincseket illetőleg is, amilyeneknek segítségével a tájszavak és a neologizmusok válogatását megpróbáltam boncolgatni. Erre azonban itt most már nincs hely, és talán nem is olyan sürgős munkák ezek. Tallózásaimból úgy látom, hogy az említett szókincsrétegek vizsgálata sem változtatná meg azt az igen kedvező képet, amelyet az ÉrtSz. szóanyagának összetételéről a tájszavak meg a neologizmusok alapján rajzoltam: új értelmező szótárunkban inkább több van, mint kevesebb. S ez semmiképp sem hiba! Ha néhány tucat szó valóban feleslegesnek bizonyulna, s másik néhány tucatot nagyobb haszonnal látnánk is az ÉrtSz.-ban, akkor is csak ezzel a summázattal zárhatnánk le a témakört: gondos és megfontolt, kierielt alapelvek szerint és jó nyelvérzékkel végzett válogatás eredménye az ÉrtSz. szóanyaga, bőséges és megbízható kincsesára nemcsak nyelvünk jelen szókészletének, hanem a magyar nyelv múltjából is mindannak az anyagnak, amely nekünk ma fontos és szükséges.

FÁBIÁN PÁL

Berrár Jolán: A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század közepéig

Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 148 l. + 2 táblázat. Nyelvtudományi Értekezések 23. sz.

1. BERRÁR JOLÁN, aki a nyelvészeti szakirodalomban mint a névtudomány jeles művelője tűnt fel, az utóbbi években végzett termékeny munkássága során a magyar történeti mondaton kiváló bűvárának bizonyul. Idevágó könyveit, tanulmányait, cikkeit a szintézisre való törekvés, a rendszerben látás képessége és a nyelvfejlődés dinamizmusa iránti fogékonyság jellemzi. Ezek az erények fémjelezték már azt a dolgozatát is, amely legelőször hívta fel munkásságára a magyar mondaton kutatóinak figyelmét. BERRÁR ebben a cikkében a magyar megengedő mondatok fejlődésrajzát vázolta fel (MNY. LII, 26—35). A megengedő mondatok a mellékmondatoknak egyik érdekes csoportjába tartoznak, a feltételes, a hasonlító és a következményes mellékmondatokkal együtt. Ezek a mondatok nem sorolhatók be egyszerűen a mondatrészkifejtő alárendelt mondatok közé. Eppen BERRÁR JOLÁN volt az, aki elsőnek ismerte fel, hogy a felsorolt mellékmondatfajták e sajátságuk alapján együvé tartoznak, külön kategóriát alkotnak, s nevet is ő adott nekik Magyar történeti mondatában, „sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok” címmel sorolva fel őket (165—173).

Az utóbbi években több kutató figyelme fordult e felé a leíró és történeti szempontból egyaránt igen tanulságos vizsgálatokra ösztönző, érdekes eredményekkel kecsegtető mellékmondat-csoport felé. S hogy BERRÁR sem maradt hűtlen ehhez a részterülethez, azt legújabb könyve is bizonyítja, amely a magyar nyelv hasonlító mellékmondataival foglalkozik.

Bár a könyv tulajdonképpeni tárgya nyelvtörténeti természetű: a hasonlító mondatok történetének, fejlődésének egy fontos szakasza, a leíró nyelvtan is értékes eredményekkel gazdagodik BERRÁR vizsgálódásaiból. Ebből a szempontból elsősorban a könyv bevezető fejezete érdemel figyelmet, amely a későbbi fejtegetések alapvetéseként a hasonlítás általános kérdéseivel foglalkozik. De nem kevésbé tanulságos az a finom kategorizálás sem, amely a könyv második nagy fejezetében adattárszeríten mutatja be kódexünk hasonlító mondat típusait.

2. „A hasonlítás általános kérdései” című bevezető fejezet a mondatokban érvényesülő s különösen a mellékmondatokra jellemző fogalomkapcsolatoknak gondolatébresztő felvázolása után a hasonlító mondatokban föllelhető fogalomkapcsolatokat vizsgálja. Miután összeveti ebből a szempontból a hasonlító mondatokat a párhuzamos tartalmú mellérendelő és vonatkozó alárendelő mondatokkal, a következőket állapítja meg: „A hasonlító mondatok nagyrészt mellékmondatok, tehát a főmondat valamely mondatrészét fejtik ki (hasonlító) mondat formájában. Ez a mondatrész mindig a dolog valamely ismertetőjegyét jelöli meg és sohasem magát a dologot” (9). BERRÁR ezután aszerint tipizálja a hasonlító mondatokat, hogy milyen ismertetőjegyeket fejeznek ki, megjegyezven egyúttal azt is, hogy ez az ismertetőjegy a főmondat milyen mondatrészeként állna. Két nagy csoportra bontja a vizsgált mondatokat.

A hasonlító mondatok első nagy csoportja valamilyen járulékfogalmat fejez ki mellékmondat formájában. A hasonlító mondat kifejezhet: 1. változást fogalmat, pl. „*Úgy csinál, mint a macska*” (= nyávog); 2. minőségfogalmat, pl. „*Olyan, mint a róza*” (= piros) — ebben a csoportban említi meg a szerző az állapotfogalmat kifejező hasonlító mondatokat is —; 3. mennyiségfogalmat, pl. „*Annyi volt, mint égen a csillag*” (= sok). — Az eddigiek közül különösen figyelemre méltó az 1. jelzésű alcsoport. BERRÁR — KUBÍNYI LÁSZLÓHOZ (MNy. L. 408) csatlakozva — joggal állapítja meg, hogy az „*Úgy csinál, mint a macska*”; „*Úgy történt, amint megálmódta*”-féle mondatokban „az utalószó nem pusztán az *úgy*, s ez nem a *csinál, történt* módjára mutat, hanem az *egész úgy csinál, úgy történt* utalószó, a cselekvés vagy történés igemása-a; pusztán formai sajáttság az, hogy általában nem egy magában álló igével, hanem egy módhatározó utalószóval + igével... fejezzük ki.” Majd így folytatja: „Ezeket a mondatokat kénytelen vagyok valóban igei állítmányi mondatoknak nevezni, ha nem akarom, hogy reménytelenül összekeveredjenek a módhatározói mondatokkal” (9–10). Mégsem mondhatni szerencsésnek az „igei állítmányi mellékmondat” műszó alkalmazását. BERRÁR itteni csoportosításában ugyanis — mint már említettem, s még vissza is térek rá — nem a grammatikai szempont (a mondatrész-szerep), hanem a logikai szempont (a főmondatban is) az elsődleges. A változást fogalmat kifejező hasonlító mellékmondatok viszont nem szükségképpen állítmányiak. E ténynek figyelmen kívül hagyása okozhatta egyébként azt az apró hibát, elnézést is, hogy a könyv második nagy fejezetében, amely mondatrészi szerepük szerint is osztályozza a kódexekben előforduló hasonlító mondatokat, igei állítmányt kifejtő mellékmondatnak van nevezve ez is: BodK. 10₁₁: „*mákeppen az vr veri az ő zolgayát azert hog iowa legén... E z e n k e p p e n* kell minékwnk es tennye a mi teftwnkel” (44). Itt a mellékmondat valóban változást fogalmat fejt ki, de semmiképpen sem az állítmányt. Másutt maga BERRÁR figyelmeztet arra, hogy „nem szabad... mechanikusan elemeznünk a hasonlító mondatokat, és az alanyokat a hasonlításban szereplő dologfogalmakkal, az állítmányokat a hasonlításra alapot adó járulékfogalommal (vagy fogalmakkal) azonosítanunk” (20).

A változást fogalmat, minőségfogalmat és mennyiségfogalmat kifejező mellékmondatokkal még nem zárul le a hasonlító mondatok első nagy csoportja. A minőség- vagy változást fogalom ugyanis meg lehet nevezve már a főmondatban is, s ebben az esetben a hasonlító mondat ennek fogalomkörét bővíti valamely új jegy hozzáadásával. Ez az új jegy lehet a változás-, illetőleg minőségfogalom módja (BERRÁR ilyenkor változástípusról, illetőleg minőségtípusról beszél) vagy mértéke. Ezerint a hasonlító mondat az előzőleg említett három eseten kívül megnevezhet: 4. változástípust, pl. „*Úgy futott, mint a nyúl*” (= gyorsan); 5. minőségtípust, pl. „*Olyan piros, mint a róza, és nem mint a téglá*” (= lilás és nem sárgásan); 6. a változás mértékét, pl. „*M e g s o k a s í t o m* nemzetedet, mint az ég csillagait” (= igen nagy mértékben); 7. a minőség mértékét, pl. „*Olyan piros, mint a róza*” (= nagyon); 8. a változástípus mértékét, pl. „*Oly szívesen fogadták, mint egy rokont*” (= nagyon szívesen); 9. a minőségtípus mértékét, pl. „*Oly s á r g á s a n v ö r ö s, mint a téglá*” (= nagyon). BERRÁR kétségtelenül helyesen, igen finom elemző készséggel állítja fel ezeket a kategóriákat, bár maga is utal arra, hogy a 8. és 9. típus elkülönítése a többitől nem mindig szükséges. Valóban olykor elég nehéz is ez, mert például milyen fogalmat fejez ki a hasonlító mellékmondat itt: „*Oly örömmel tanult, mint egy lelkes kisdiaák*”? Tulajdonságfogalmat-e (az *örömmel* dologfogalomra vonatkozóan) vagy pedig a „*változástípus*” (*örömmel tanult*) mértékét (vö. ezzel az idézett példával: „*Oly szívesen fogadták, mint egy rokont*”? Vagy esetleg csupán „*változástípus*” (a *tanul* cselekvés módját)? BERRÁR talán leginkább az utóbbira gondolna, hiszen a kódexek *oly örömet* kifejezését a módhatározói hasonlító mondat utalószavának fogja fel (103). Lehetséges, hogy az efféle mondatok osztályozásakor hasznos lett volna a KÁROLY SÁNDOR ajánlotta fogalomtípust: a körülírófogalmat (vö. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban 6) is figyelembe venni. Magam így próbáltam eljárni a hasonlító mondatokkal rokon következményes mondatok fogalmi viszonyainak vizsgálatában, amelyhez a mintát éppen BERRÁR szép kategorizálása szolgálhatta (Nyelvészeti Dolgozatok 17. sz. 5 kk.).

Az egyes alcsoportokon belül BERRÁR azt is megemlíti, hogy a hasonlító mellékmondat milyen mondatrészt fejt ki. Például a minőségfogalmat kifejező hasonlító mondatok „elsősorban állítmányiak és jelzőiek, de lehetnek praedikativusiak és translativusiak, valamint kihagyásos jelzőiek, vagyis olyan alanyi, tárgyi, képes helyhatározói, birtokos jelzői mondatok, amelyekben a szükséges főnévi fogalom nincs megnevezve, hanem a melléknévi utalószóhoz tapadt hozzá a jelentése” (10). Mindamellett szívesen látnánk egy olyan csoportosítást is, amelyben a mondatrészkifejtő szerep a főszempont. A 12. lap után található összefoglaló táblázat címe ezt igéri, de itt is elsősorban a hason-

lításban kifejezett fogalmak szerint történik az osztályozás, bár az ismertetett fejtegetésekkel nem teljesen párhuzamosan (az említett 9 kategóriával szemben 10-et sorol fel a táblázat).

A hasonlító mondatok egy másik nagy csoportját BERRÁR sajátos hasonlító mondatoknak nevezi. Az ide tartozó mondatok nem adnak a főmondat jelentéstartalmához semmi újat, csak egy — a főmondatban már megnevezett — mondatrészt nyomatékosítanak; „ez a mondatrész tehát mintegy kétszer van megnevezve: egyszer a főmondatban közvetlenül (igével, melléknévvvel, számnévvvel), másodsor a mellékmondatban körülírásszerűen, hasonlattal (főnévvel)” (12). Az ilyen hasonlító mondatok voltaképpen nem mondatrészkifejtők. BERRÁR nagy érdeme, hogy ráirányította a figyelmet erre a mondat-típusra, amelynek meglétét eddig inkább csak sejtettük. Való igaz, hogy a „Piros, mint a rózsza”, „Mereven feküdt, mint egy halott”-féle mondatok hasonlító tagja nem értékelhető egyszerűen olyan fokhatározói-jelzői (BERRÁR szerint: mértékhatározói) mellékmondatnak, mint az „Olyan piros, mint a rózsza”, „Olyan mereven feküdt, mint egy halott” típusú mondatok hasonló tagmondata. Bár az utóbbiakban sem kell mindig kitenni az utalószót, joggal állapítja meg BERRÁR, hogy a hanglejtésben, a beszédszünetben akkor is marad valami különbség a kétfajta: a mondatrészkifejtő és a sajátos hasonlító mondat között. Persze a csak írásban közölt mondatok esetében ez a kritérium elesik, s így az olyan mondatok elbírálásakor, amilyenekkel a szerző is foglalkozik e művében, a csoportosításból a szubjektivitás mozzanata nem mindig küszöbölhető ki.

BERRÁR megkísérli, hogy a sajátos hasonlító mondatokat rokonságba hozza valamelyik ismert mondatkategóriával. Szerinte leginkább az értelmező mellékmondatokra emlékeztetnek, de két tényező mégis megakadályozza, hogy közéjük soroljuk őket. Egyrészt az értelmező dologfogalmat, a sajátos hasonlító mellékmondat pedig járulékfogalmat „értelmez”; másrészt az értelmezői mellékmondat tipikusan az értelmezett szó után áll, a sajátos hasonlító mondat pedig — a kódexbeli adatokban — rendszerint megelőzi a főmondatot (vö. „Miképpen az eb megmar, azonképpen a rágalmasság is megmar”). Én mindezek ellenére szorosabban odakapcsolnám őket az értelmezői mellékmondatokhoz. Az első akadály részben megszűnik, ha arra gondolunk, hogy ún. körülményfogalmat mind az értelmezői, mind a sajátos hasonlító mondat nyomatékosíthat. Másrészt a sajátos hasonlító mondat ma többnyire szintén a főmondat után áll, nem beszélve arról, hogy a főmondat — mellékmondat sorrend az értelmezői alárendelésben sem kötelező (vö. Nyr. LXXXIV, 496). Összekapcsolja a két mondatfajtát az intonációs tényezők hasonlósága: a megelőző nagyobb beszédszünet, s talán némileg a hanglejtés rokonsága is (vö. i. h.).

A következőkben a szerző a hasonlításban részt vevő dolog- és járulékfogalmak azonosságát, illetőleg különbözőségét szerint vizsgálja mondatait. A gondos jelentéstani elemzést szépen párosítja az alaki tényezők kimutatásával: a hasonlító mellékmondatok lehetnek teljesek, kihagyások (elmarad belőlük a dolog- vagy a járulékfogalom megnevezése, de van állítmányuk) és hiányosok (hiányzik belőlük az állítmány). A jelentéstani és alaki osztályozás szintéziseként — a ritkább melléktípusok kihagyásával — végül is a következő főkategóriákat állítja fel: teljes mondatok, módosított mondatok és hiányos mondatok. A végeredmény tehát inkább alaki, mint jelentéstani kategorizálás, s ezt a szerzővel együtt (vö. 18) az olvasó is megnyugvással veszi tudomásul, hiszen az alaki szempont előtérbe helyezése mégiscsak biztosabban igazít el bennünket a hasonlító és más mondatok sokszor elég bonyolult kérdéseiben.

A teljes mondatokat a későbbiekben az ide tartozó két főtípusról (vö. „Mennyivel gyöngébb a test, annyival erősebb a lélek”; ill. „Elválasztom őket egymástól, miként a pásztor elválasztja a juhokat a kecskéktől”) paralel mondatoknak nevezi a könyv. — Arra vonatkozólag, hogy mit kell értenünk módosított hasonlításban, így nyilatkozik: „Ilyen módosítás a valóságos, egyszeri cselekvés helyett az általános, szokásos; a lehetséges, szükséges, illendő; a kívánt, parancsolt; az előre elképzelt, előre megmondott stb. cselekvés használat; az objektív, valóságos cselekvés helyett annak szubjektív, valaki által látott, hallott, képzelt változata... A cselekvésen a módosítást leggyakrabban ugyanaz végzi, aki maga a cselekvést: »P é t e r annyit evett, amennyit akart, tudott, szokott stb.« Más esetben azonban más személy módosítása szerint végzi az alany a cselekvést: »P é t e r annyit evett, amennyit én engedtem, parancsoltam stb.« — »Úgy történt, mint É z s a i á s megírta — »Mint látom, beteg vagy — stb.” (15). Ismeretes azonban, hogy az olyanféle *mint* kötőszós mondatoknak, amilyen az utóbb említett példa, a hasonlító mellékmondatok körébe vonása nagyon is problematikus (vö. legújabban H. MOLNÁR ILONA tanulmányos megjegyzéseit: Nyelvtani tanulmányok 151). Később (40) BERRÁR is felhívja erre a figyelmet, megjegyezvén, hogy a módosítás sokféle lehet, s egyik-másik típus már inkább szeretlen betoldásnak tekinthető, mint hasonlító mellékmondatnak; a közös formai jegyek mégis a hasonlító mondatokhoz fűzik ezeket is. — A hiányos hason-

lító mondatokkal kapcsolatban fölvetődik a leíró nyelvtannak egy másik vitatott kérdése is: minek fogható fel az efféle mondatok *mint* kötőszóval bevezetett részlete: „János *mint elnök* lezárta a vitát”; „Péter fekszik, *mint beteg*”? KÁROLY SÁNDOR erről nemrégiben a következőket állapította meg: „Egyrészt átmenet a mondat és a mondatrész között, másrészt, ha mondatrésznek vesszük, átmenet a határozó és a jelző között” (i. m. 36). BERRÁR az ilyeneket hiányos állapothatározó mondatoknak nevezi, s bravúros elemzéssel választja el őket a „János úgy zárta le a vitát, *mint egy elnök*”; „Péter úgy fekszik, *mint egy beteg*”-féle hiányos hasonlító mondatoktól (a mondat- vagy mondatrész-érték kérdését ő is függőben hagyja). A hiányos hasonlító mellékmondatból az állítmány marad el, s ez azonos a főmondat állítmányával, pl. a „Péter fekszik, *mint* [egy] beteg” mondatban a *fekszik* a mellékmondat hiányzó állítmánya, s a *beteg* itt alany. A megfelelő állapothatározós alárendelésben az alany marad el, s ez azonos a főmondat alanyával (bár ki nem tehető), pl. a „Péter fekszik, *mint beteg*” (= betegen) mondatban a *Péter* (illetőleg az *ő*) a mellékmondat hiányzó alánya, s a *beteg* itt állítmány. Ez az eredeti-történeti különbség ma már nemigen érzékelhető.

Ezután az egyenlőtlen hasonlítással (pl. „Pirosabb, mint a rózsza”) és a feltételes hasonlítással (pl. „Olyan piros az ég alja, mintha égne a falu”) foglalkozik a tanulmány. Ez utóbbival kapcsolatban megemlíti azokat a mondatrészeket is, amelyek elé — a beszélő bizonytalanságának vagy állítása hozzávetőlegességének kifejezésére — a feltételes hasonlítás valamelyik kötőszava járul (*mintha*; R. *oly mely, oly mint* stb.; pl. Az ég alján *mintha égne* a falu”; „Láttam *oly mely kemencét*”; „*Oly mint* ötezer ember volt ott”). Ezeket feltételes mondatrészeknek nevezi. A következőkben néhány stilisztikai megjegyzést fűz a hasonlító mondatokhoz elsősorban abból a szempontból, hogy céljuk a főmondat tartalmának új fogalmi jeggyel való kibővítése-e, vagy csupán ismert fogalmak nyomatékosítása, azaz stilisztikai díszítés, s szemléletességi fokuk szerint is tipizálja őket. Majd fölvezet a hasonlítás egyéb nyelvi kifejezéseit: a módhatározószóval (*így*, R. *ezenképpen* stb.) visszamutató mellérendeléses formát, a hasonlító jelentésű ragos (-*képpen*, -*ként* stb.) és névutós (*szerint*, *gyanánt*, *módra*) állapot-, mód- és mértékhatározókat, az ún. jelentéstani, metaforikus hasonlítást (ez grammatikailag azonosítás), végül az ún. lexikai hasonlítást (a -*szerű*, -*féle*, -*forma*, R. -*szabású* képzőszerű elemmel megtöltött szavakban). A bevezető fejezetet a magyar hasonlító mondatok irodalmának gondos számbavétele zárja le. Ezzel kapcsolatban — bár a külföldi szakirodalom eredményeinek hasonló felsorolása természetesen nem hiányolható — megemlíteném, hogy itt-ott talán plasztikusabbá tehetné volna a magyar hasonlító mondatok rajzát néhány ismeretebb idegen nyelv hasonlító mondataival való összevetés egy-két reprezentáns külföldi nyelvtan megállapításai alapján (vö. pl. a középfokú hasonlítás a németben).

3. A könyv második nagy fejezete a kódexekben előforduló hasonlító mondatokat mutatja be, a következő három nagy osztályba sorolva őket: 1. egyfokú feltétlen hasonlítás; 2. egyenlőtlen hasonlítás; 3. feltételes hasonlítás. Természetesen az első kategória a leggazdagabb, legváltozatosabb: ide tartozik minden olyan hasonlító mondat, amely nem egyenlőtlen vagy feltételes hasonlítást tartalmaz. Ezen belül mondatrészkifejtő szerepük szerint csoportosítja a hasonlító mondatokat. Eszerint az egyfokú feltétlen hasonlító mondatok lehetnek sajátos hasonlító, továbbá igei állítmányiak, jelzőiek, módhatározóiak, mértékhatározóiak. Valamennyi csoportban megkülönbözteti a paralel, a módosított és a hiányos mondatokat, s felsorolja a csoportra jellemző alaki kifejezőeszközöket. De az elemzésben itt nem áll meg: a mondatrészkifejtő szerepen belül megvizsgálja a jellemző fogalomkapcsolatokat — tehát fordítva jár el, mint a bevezető fejezetben —, s így például a jelzői mellékmondatok mindhárom alcsoportját a következő típusokra bontja: a) a mellékmondat tulajdonsághasonlító; b) a mellékmondat mennyiség-hasonlító; c) a mellékmondat azt fejezi ki, hogy a főmondat és a mellékmondat egy körülményben különböző története egy másik körülményben azonos. Másutt még részletesebb a tipizálás, és sok finom árnyalatra tapint rá. A kódexek hasonlító mondatainak felosztása után a fejezet felsorolja a bennük szereplő kötőszókat és utalószókat, feltüntetve azt is, hogy melyik mondattípusban fordulnak elő.

Mi más ez, ha nem kitűnő leíró elemzés — nyelvtörténeti anyagon? Itt egyelőre még egy síkban, nem rétegződve kerülnek a kutató mikroszkópja alá csaknem másfél század hasonlító mondati, mégpedig v a l a m e n n y i, amit csak a nyelvemlékek megörökítették számunkra. Sőt a kódexbeli adatokon kívül — bár a statisztikai számításokban csak ezeket veszi tekintetbe — nem hagyja figyelmen kívül BERRÁR a régebbi (és korabeli) kisebb szövegemlékek hasonlító mondatait sem, s ahol szükséges, idézi őket.

Teljes anyaggyűjtés és statisztikai módszer: ez a két egymással szorosan összefüggő jellemvonás tünteti ki különösen ezt a fejezetet, amelyet a szerző szerényen adattárnak

nevez. Csak az tudja, aki próbálta, milyen erőfeszítést igényel egy ekkora anyag teljes felgyűjtése. Mikor tudományos segéderő a nyelvészetben csupán a nagy kollektív munkálatoknak áll rendelkezésére, a gyűjtőmunka gépesítéséről pedig csak álmodozunk, hosszú hónapokat emészt fel a pusztá manuális tevékenység, a cédulázás. Ám ez a fáradság nem hiábavaló. A teljes anyag birtokában a kutató valóban materiális alapon állhat, az objektív tények irányíthatják adatainak értékelésében, belőlük vonhatja le következtetéseit. Másképp megtörténhet, hogy a gyakoriság, ritkaság, egyszeri előfordulás stb. kérdésében a kutató szubjektív lesz, és fontos adatok hiányában ítélezkedik. S még jobbik eset az, ha nem előré konstruált elveihez, elképzeléseihöz igazítja az anyagot, azt véve ki belőle, ami elgondolását igazolja, s mellőzve, ami ellenmond neki. Persze ötlet, fantázia is kell az eredmények eléréséhez, hiszen BÁRCZI emlékezetes szavai szerint enélkül a nyelvész csak „béna sportoló”. Mint látni fogjuk, BERRÁR nincs híjával ennek a kutatói erőnyeknek sem.

A teljes anyaggyűjtés módot nyújt a statisztikai feldolgozásra. A szerző valamennyi csoportosításában és összefoglalásaiban is számszerűen összegezi adatait. Figyelemmel van arra is, hogy csak a viszonylag nagy számokból vonható le a biztosabb következtetés. Például emeljük azt állapítva meg, hogy a mellékmondat – főmondat sorrend a közép fokú mérték hasonlításban (az ún. aránymondatokban) a leggyakoribb: négyszerese a főmondat – mellékmondat sorrendnek, mellőzi a tárgyi mellékmondatokban föllelhető 5 : 1-es arányt, mert ez mindössze 6 adaton alapszik (66).

A statisztikai módszer nálunk – mint tudjuk – elég régóta ismeretes már, de elsősorban a hangtani meg a lexikai kutatásokban alkalmazták. BERRÁR megmutatja, milyen hasznos lehet a mondatnani vizsgálódásokban is. Bár művének adattárszerű fejezetében – kevés kivételtől eltekintve – pusztán leíró jellegű megállapításokra kerül sor, ez az egyelőre statikusan kezelt és szemlélt anyag belső feszültséggel terhes, s a finom analízisek és statisztikai számítások eredményei csupán előkészítik az utolsó, lezáró, összegző fejezet történetiségét, dinamizmusát, amely látszólag könnyedén szökell elő az adattár sziklaszilárd talajáról.

De mielőtt ennek ismertetésére rátérnék, az adattárral kapcsolatban volna még egy megjegyzésem. Ha legrégebbiről – a kódexek korából és még előbbiről – idézhető mondatainkat vizsgáljuk (márpedig egy mondat típus kialakulásának vizsgálatakor elsősorban ezeknek a vallomására kell támaszkodnunk), számolnunk kell azzal, hogy ezek a mondatok jórészt latinból való fordítások, s ezért, ha csak lehet, össze kell vetnünk őket latin eredetijükkel is. Persze ehhez sok olyan kódex-kiadásra lenne szükségünk, mint Mészöly Bécsi Kódexe és a Codices Hungarici újabb kötetei. Ezekon kívül azonban más – már kimutatott – latin alapszövegekhez is hozzá lehet férni, igaz, nem mindig könnyen. BERRÁR ezt az összevetést általában elvégezte. Nem derül ki azonban, hogy mindig figyelemmel volt-e egy olyan körülményre, amely szintén a fordításirodalom sajátossága: a párhuzamos fordításokra.

Egy példával szeretném igazolni, hogy a latin eredetinek és a párhuzamos fordításoknak tekintetbe vétele milyen haszonnal járhat. BERRÁR szerint a JókK. 3₁₃-ról idézhető *úgyhogyhana* egy ún. feltételes mondatrész kapcsolószáva. A teljes mondat latin eredetije (BERRÁR csak részben idézi mindkettőt) a következő: „De vr Bernard ky vala afifiabely nemeffekkezewl es belcekkezzel yeles kynek tanalczynac mend engednekuala: keezde belcen gondolny zent ferencben ezvylagnak ennyv vlatatyat es bozzofagokban enny alhatatoffagatt es enny huzzw zenuedetitt *vgy hogy hana* keteztendeyg ekkeppen emberekyat mend vltattott es meg meuettetett: mendenkor ynkkab alhatatoffnak lattatykuala: Dominus autem Bernardus de Assisio, qui erat de nobilioribus et ditionibus et sapientioribus de tota civitate, curus consiliis omnes acquiescebant, considerare sapienter incepit tam altum mundi contemptum in sancto Francisco, et tantam constantiam in injuriis et tantam longanimitatem in tolerando, *ita quod quasi* per duos annos sic abominatus et despectus ab hominibus semper constantior videbatur”. Ennek alapján valószínűbbnek tartom, hogy itt az *úgyhogy* következményes mondat kötőszava (= *ita quod*), s csupán a *hana* az ún. feltételes mondatrész kapcsolószáva (= *quasi*). Pontosabban: a *hogyhana*-nak, a JókK. jellemző feltételes hasonlító kötő- és kapcsolószáva-nak *hogy* eleme összekeveredett az *úgyhogy* kötőszó *hogy* elemével. – A következményes mellékmondat kötőszávanak és az ún. feltételes mondatrész kapcsolószávanak a fordításban való összevegyítésére a JókK. más példát is nyújt: JókK. 58–9: „ygen kezdenek fyrnya Es hyhetetlen ayoytatoffagual es yonhbely fyralfagual felleges yfthenek yrgalmaffagat ewewltykuala mennyekbe *Azkeppen hogy hana* || mend elmenek vy felelmeben meg fordolanac: Et incredibili devotione et compunctione misericordiam Altissimi ad sidera clamabant, *ita quod quasi* omnes in mentis stuporem conversi sunt”; vö. SimK. 12–3: „kezdenec nag keferüfegős firafft tenniöc es hihetetlen ayetatoffagual. es

tőredel || meffeggel iftenec nag irgalmaffagat caialtanioe. es kernidc, *vjhoj ol mint* elmeidkneec vyonnan valo el amulcodafara fordulanae. es terenee mynd" (~ VirgK. 71). — Az eredmény egy alkalommal kétségtelenül feltételees hasonlító mellékmondat lesz: JókK. 56: „Wala frater rufen yfteny edeffegnek gyaecorlatos dolgaert az *keppen* yftenben el merewltetet *hogy hana* voltuolna erzetlen: Frater Rufinus, propter assiduae contemplationis studium, *ita* erat absorptus in Deum *quod quasi* insensibilis factus est"; de vö. SimK. 8—9: „Ug olvalloc, hog frater Rufinus, kiuala affilbelieknee nõmõfi közzil valo. es az ifteni gondolatba zõtelen valo edõlkõdefeiert *ol igõn* el merült valo iftembe, *hog ol' mel'* kiuil valo crzekõnkõffeg (!), es ez velaghoz valo igekõzet igõn keues vala *õ* benne" (~ VirgK. 68—9). Måskor is elõfordul a latin következményes mellékmondatnak hasonlító mellékmondattal való fordítása: JókK. 14: „yewue az kappura es czergete oly fyetuen es oly fokka: *mykent* zokatlan: venit ad portam et pulsavit tam festinanter et diu *quod* fuit insolitum". A hasonlító és következményes mondatok fölcserelését, kombinálását a fordításban az okozhatja, hogy stilisztikai szerepük hasonló.

Természetesen nem akarom mindezzel azt mondani, hogy BERRÁR a párhuzamos helyek összehasonlításának tanulságos módszerét teljesen mellõzte. Művének utolsó fejezetében számos olyan megállapítást találunk, amelyben a kötõszóhasználat azonosága vagy különbözõsége szerint nyilatkozik egyes kódexek, kódextrészetek összefüggésének kérdésérõl, megmutatva a nyelvészet nagy szerepét az ilyen jellegû, filológiai kutatásokban.

4. Ismerkedjünk meg hát végre a könyv harmadik, utolsó nagy fejezetével, amely már valóban nyelvtörténeti jellegû! Mutatja ezt a címe is: „Hasonlító mondataink eredete és története". Mivel a hasonlító mondat három fő fajtája: az egyfokú feltétlen, az egyenlõten és a feltételes hasonlítás — mint az elzõ adattárból már kiderült — kötõszótipusai szerint is elkülönül, ez a fejezet elsõsorban a hasonlító mondatok k ö t õ s z a v a i n a k (és utalószavainak) a történetét tárja elénk. Így az ålaki szempont õrvendetes módon még jobban elõtérbe kerül, mint az eddigiekben.

Az adattár mondatai most már idõbelileg és kódexenként (kódextípusonként) tagolódnak. A szerzõ — mint a fejezet bevezetõjében (105) is jelzi — figyelemmel kíséri a kötõszók idõbeli és stilisztikai megoszlását, egyik jelentéskörbõl a másikba vándorlását, a közõs funkcióban szereplõ kötõszók egymáshoz való viszonyát, „vetõlkedésüket", keletkezésüket és kihalásukat. S itt újra tanúi lehetünk azoknak a kutatói értékeknek, amelyek a nyelvtörténész BERRÁRT jellemzik. A sok szép elemzés közül találomra emeljük ki egyet-kettõt!

Az egyfokú feltétlen hasonlítás három leggyakoribb kötõszavának: a *miképpen*, a *miként* és a *mint* kötõszónak vizsgálatában nemcsak idõbelileg csoportosítja adatait, hanem — a XV. századiakat — szövegtípusonként is. Megállapítja, hogy az építõ olvasmányokra a *miképpen*, a bibliafordításokra a *miként*, az utasításokra, rendtartásokra (nem irodalmi igényû szövegekre) a *mint* uralma a jellemzõ. Ez utóbbi lehetett tehát az élõbeszédben általánosan használt kötõszó, s késõbb lassan, de biztosan tovább terjeszkedik. A *miként*-tel kapcsolatban kimutatja, hogy nagyarányú elõfordulása a Huszita Biblia sajátos fordítói eljárásának a következménye: ez a latin *sicut*-nak a magyar párja, s más latin hasonlító kötõszót is — többé-kevésbé következetesen — egy önkényesen megválasztott magyar hasonlító kötõszóval tolmácsolnak a fordítók (l. ezt részletesebben a szerzõnek egy korábbi cikkében: MNY. LIII, 396 kk.). Nem tartom kizártnak, hogy ha a latin mintákat még alaposabban számba vehetjük, más kódexekben is találkozhatunk hasonló jelenséggel, ha nem is ilyen következetes formában.

Rendkívül érdekesen fejtegeti BERRÁR azokat a körülményeket, amelyek folytán a testesebb *miképpen* — szerinte az állapot- és módhatározói mellékmondatok jellemzõ kötõszava — kiszorította helyérõl a hasonlító mondatok kétségkívül legõsibb kötõszavát, a *hogy*-ot, amely sokféle funkcióval terhelõdött meg, s ezek jelölésére újabb alakváltozatokat kifejleszteni még nem tudott.

Ugyancsak biztos kézzel rajzolja meg a *mint* kötõszó átterjedésének útját a határozói mellékmondatokból a jelzõi, állítmányi minőség- és mennyiség-hasonlító mellékmondatokba. Legfõljobb azzal a nézetével lehet vitatkozni, mely szerint a *mint* eredetileg a mérték-hasonlítás kötõszava volt, s nem a mód-hasonlításé, a módhatározásé, amely kétségkívül tágabb s valószínûleg régebbi kategória a mértékjelölésnél. De BERRÁR itt is az adatokra épít (a *mint*-nek nem hasonlító mértékhatározói mondatokban való elõfordulására s a XV. századi *mint* kérdõszó mértékhatározó jellegére). Az adatokkal felvértezve bátran szembeszegül nagy tekintélyû kutatók korábbi véleményével is. Kimutatja egyebek között, hogy a *mint* kötõszóval + melléknévi vagy számnévi vonatkozó névmással bevezetett hasonlító mondatok a régiségben nem fordulnak elõ, helytelen tehát SIMONYMak az a nézete, hogy az „Olyan az apa, amilyen a fiú"-féle mondatok a *mint*

kihagyásával keletkeztek. BERRÁR szerint a vonatkozó névmással bevezetett mondat volt a minőség hasonlítás ősi formája, s a *mint* csak később lépett a vonatkozó névmás helyébe.

Adatainak fényében beh bizonyul annak a tetszetős SIMONYI—KLEMM-féle elgondolásnak a tarthatatlansága is, mely szerint a *mennél, mentől* hasonlító kötőszók a *mind* névmás származékai. BERRÁR a *mi*-névmástő fejleményeinek mutatja ki őket, s így ezek is szépen beilleszkednek a hasonlító kötőszók rendszerébe, amelyek egytől-egyig vonatkozó kötőszóból fejlődtek.

Az egyenlőtlen hasonlítás *hogynem* kötőszavát KLEMM — SIMONYIVAL szemben — mondatvegyüléssel magyarázta. BERRÁR az adatok tüzetes elemzése arra készíti, hogy SIMONYI véleményéhez csatlakozzék, némi módosítással. Ám szerintem KLEMM elképzelését sem lehet teljesen elvetni. A következményes és hasonlító mondatok említett keveredéseinek láttán ugyanis valóban gyanakodhatnak kontaminációra is, mégpedig — KLEMM-mel is ellentétben — ilyenekre: „Én *jobban* tudnék felelni a kérdésre, *hogynem* te” < „Én *jobban* tudnék felelni a kérdésre, *hogy* (=mint) te” × „Én *oly jól* tudnék felelni a kérdésre, *hogy nem* tudnál [úgy] te”; „*Hamarabb* megjöttetek, *hogynem* gondoltuk” < „*Hamarabb* megjöttetek, *hogy* (= mint) gondoltuk” × „*Oly hamar* megjöttetek, *hogy nem* gondoltuk”. Ha nincs a főmondatban középfok, a mellékmondat szinte éppúgy tekinthető következményesnek, mint hasonlítóknak, vö. a BERRÁR idézte következő mondatot: „I g e n k ö n n y e n e l f e l e d k e z n e k r ó l a d , h o g y n e m (v a g y : h o g y n e m) a l i t a n á d ” (127).

Egyébként az egyenlőtlen hasonlítás kötőszavaival foglalkozó fejtegetések is szépen mutatják az egymás mellett élő, illetőleg egymást felváltó kötőszók mozgását, s azt a törekvést, amellyel a nyelv megoldást keres egy új funkció jelölésére. De talán még érdekesebb e formakeresés bemutatása a feltételes hasonlítás esetében, ahol régente — a feltételes és a hasonlító kötőszó kombinációja (pl. *mintha*) mellett és részben előtt — szokásos volt az utalószó és a kötőszó egybeolvadása (pl. *oly mely, oly mint*). Ez a tény is rávilágít az utalószó vizsgálatának, az utalószó — kötőszó korrelációk nyomon követésének fontosságára. BERRÁR rendszerben látását dicséri, hogy erre mindvégig tekintettel van, sőt még a kötőszók és a kérdőszók kapcsolatára is. Könyve végén külön is összegezi idevágó megállapításait.

5. Dicséretet érdemel a könyv gondos megszerkesztettsége is. Áttekinthető tagolása, szemléletes táblázatai nagy segítséget adnak a könnyűnek sem nevezhető olvasmányban való eligazodásunkhoz. Rendkívül pontosak a nyelvemlékekből vett idézetek. Talán már fölösleges, bár meg nem róható, az a precízesség, hogy a szerző a kódexek mondatainak még a kiadásbeli sorszámát is megjelöli. Sajtóhiba alig van a könyvben, s nem zavaró az a két „lapsus calami” sem, hogy a 98. lap jegyzetében *annyival* kötőszóról, a 140. lapon pedig *ezenképpen* kötőszóról ír (ezek utalószavak). Már valamivel jobban nehezíti a megértést a 16. lap makacsul ismétlődő hibája: itt a IV. b/ jelzésű csoportot a szerző a II. jelzésű csoporttal veti egybe, de a II. helyén a nyomtatásban mindíg III. szerepel.

6. A szerző e művét első formájában kandidátusi értekezésként nyújtotta be. A bíráló bizottság határozata elismerő szavakkal emeli ki az értekezés magas színvonalát (I. OK. XV. 398). A mű értékei a kibővítés és részleges átdolgozás folyamán csak fokozódtak. Munkája bevezetésében BERRÁR azt is jelzi, hogy egyes elméleti kérdésekben felfogása azóta módosult, de e felfogás alapelvein és terminológiáján már nem volt módjában változtatni. Ezek a szavak, úgy érzem, valóban jellemzők az igazi tudós egyéniségére, aki sohasem tekinti végleges igazságnak megállapításait, csalhatatlannak az általa követett módszert, s önmagát is bírálva halad előre fejlődésében; mindamelllett semmit nem vonnak le a könyvének értékéből, mely jelenlegi formájában is bizonyára kiállja az idő próbáját, sajátos módszere és gazdag eredményei termékenyítőleg fognak hatni a mondat-tani kutatásokra.

RÁCZ ENDRE

B. Lőrinczy Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban

Budapest, 1962. Akadémiai Kiadó. 138 l. Nyelvtudományi Értekezések 33. sz.

1. A magyar nyelvtudományban a két világháború között uralkodó — mindenestre vezető szerepet játszó — nyelvtörténeti irányzat képviselői legbehatóbban az ómagyar korral foglalkoztak. Nem véletlen, hogy a hangtörténeti kutatások legnagyobb szabású szintézisében (BÁRCZI GÉZA, Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Bp., 1958. Tankönyvkiadó) az ómagyar korszak tárgyalása az egész terjedelemnek 75%-nál is nagyobb részét tölti ki. — A felszabadulás után részint a szinkrón vizsgálatok, részint a BÁRCZITÓL elindított nyelvjárástörténeti kutatások és az ezektől elválaszthatatlan, PAIS szegedi előadását (vö. MNYTK. 83. sz.) követő tanulmányok, amelyek az írott nyelvi egység alakulásának kérdéskörébe vágnak, az ómagyar korszak nyelvi problémáitól többé-kevésbé elvonták a kutatók figyelmét. Amennyiben ezzel a korral foglalkozó, kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányok mégis megjelentek, azok elsősorban a névtan körébe tartoznak, s ha részben a fiatalabb nemzedék képviselőitől valók is, maga a téma-választás még a felszabadulás előtti vagy az azt közvetlenül követő időre esik. — A szinkrón szemlélet annyira uralkodóvá vált, hogy még a történeti érdeklődésű kutatók is egy-egy elmúlt nyelvtörténeti korszak (főként a XVI. és a XVIII. század) szinkrón problémáival foglalkoztak az utóbbi években.

Örömmel vettük tehát kézbe B. Lőrinczy Éva könyvét, amely képzőtörténeti, de elsősorban névtörténeti kérdéseket tárgyal az ómagyar korból származó forrásanyag, főleg a szórványok alapján.

2. Mint a könyv rövid bevezetéséből kiderül, a szerző — eredeti terve szerint — a finnugor, illetőleg uráli eredetű -s ~ -cs képzőnek és a vele alakult képzőbokrokknak a jelentés-funkcióját kívánta vizsgálni és nyomon követni a legrégebb előfordulásoktól napjainkig. Tervét az anyaggal való foglalkozás során módosította: e képzőcsalád jele mellett a fejlődésének kibogozása mellett vizsgálni kezdte az alakok problémáit, és a vizsgálat időbeli határát az ómagyar korszakon belül vonta meg. — Az alak és a funkció vizsgálatának egyenrangúsításával, az időkornek az ómagyar korszakra történt korlátozásával lehetővé vált a szerző számára, hogy az -s ~ -cs képzőnek és a vele alakult képzőbokrokknak minden fontos problémáját — a szinkrón szempontú kutatásokban szokásos módszerrel — tüzetesen megvizsgálhassa.

Forrásai az ómagyar korszak legjellemzőbb forrásai, a szórványok,¹ valamint első szövegemlékeink: a HB., az ÓMS., a GyulGl., a KT. és a KTSz. Elsősorban a XI–XII. századi és a XIII. század első feléből származó, lehetőleg hiteles oklevelek szórványanyagát, személy- és helyneveit vette vizsgálat alá. A könyv első főrésze az -s ~ -cs képzővel és bokraival alakult tulajdonneveket vizsgálja (9–108); e főrész nagyobbik része a személyneveket tárgyalja (11–78), kisebbik része a földrajzi neveket (78–108). A második főrész — „függelékül” — az -s ~ -cs képzővel alakult közszők vizsgálata (109–13).

3. A munka fő fejezeteinek és terjedelmüknek jelzéséből nyilván kitetszik, hogy bár a könyv címében „Képző- és névrendszertani vizsgálódások”-at ígér a szerző, az anyag természetéből következően a nevek problémái kerülnek előtérbe, s maga az egész mű legalább annyira névtani tanulmány, mint alaktani, képzőtörténeti. — Nyilvánvaló, hogy ha egyszer a teljességre maradt ómagyar kori magyar nyelvi anyag felhasználásával megpróbáljuk majd jellemezni nyelvünknek ezt a korszakát, amely a nyelvi rendszer kialakulása szempontjából éppen olyan jelentős, mint a nyelvi egységesülés megindulása tekintetében a XVI. század második fele, vagy az irodalmi nyelv további történetére nézve a XVIII. és XIX. század fordulója, ebben a munkában is elsősorban névtani problémák megoldása után juthatunk el oda, hogy előbb a XI.–XII. század, majd a XIII. század magyar nyelvének tüzetes leírását elvégezhessük.

B. Lőrinczy Éva az anyaggyűjtésben nem vállalkozott, nem vállalkozhatott a teljességre. Anyagát — a szórványokat illetően — a leggazdagabb névanyagot tar-

¹ Itt jegyzem meg, hogy a Váradi Regestrum szórványait okleveles anyagnak kell tartanunk, hiszen oklevél-regestákat s részben teljes okleveleket tartalmaz. A 10. lapon olvasható mondat: „Az okleveles anyaggal párhuzamosan felhasználtam még — természetesen — a görög feljegyzésű szórványokat, valamint Anonymus krónikájának és a Váradi Regestrumnak a hely- és személynévi anyagát is.” — azt sugallja, mintha a szerző a Váradi Regestrumot elválasztaná az okleveles emlékektől.

talmazó oklevelekből gyűjtötte, lehetőleg olyanokból, amelyeknek adataival a korábbi névtani és nyelvtörténeti irodalom — akár névtani, akár egyéb nyelvtörténeti céllal — már foglalkozott. — Nem hallgathatom el azt az aggályomat, hogy a feldolgozott oklevelek számát kevésnek találom a teljes anyaghoz, illetőleg a használt kiadásban hozzáférhető oklevelek számához viszonyítva. Amennyire én az Árpád-kori forrásanyagot ismerem, kétségtelennek tartom, hogy sokszorosan több oklevél feldolgozása sem módosította volna lényegesen a szerző eredményeit. Minthogy azonban végül is az ómagyar korban szabta meg vizsgálódásainak időbeli határait, kívánatos lett volna, hogy azt a hetven egynéhány oklevelet, amely a XI—XII. századból eredetiben vagy XI—XII. századi másolatban fennmaradt, valamennyit feldolgozta volna. Ezek közül a terjedelmesebbeket úgyis felhasználta; a többi, lényegesen kisebb oklevél kicédulázása nem rabolt volna el tőle sok időt, viszont egyik-másik adatát jóval korábbról idézhetné, mint így, esetleg olyan adatok is előbukkantak volna, amelyek így nem. — Csupán egy példát. Közismert, hogy a *Gyöngyös* földrajzi név (víznév és helynév is) nem a legtrikább a magyar helynévanyagban (vö. MIKESY SÁNDOR: MNy. XLIII, 253—8). Világosan *-s* képzős alakulat. Ennek ellenére *Gyöngyös* földrajzi nevet szerzőnk nem idéz, személynevet is csak 1305-ből (35), holott „In predio *gungus*” adat már 1164-ben (hibásan 1174; LtKözl. II, 157) előfordul. Ez az adat egyszersmind *gyöngy* szavunk első előfordulása is, száz évvel korábbi, mint amit eddig nyilvántartottunk (vö.: SzófSz.; LIGETI: MNy. XLII, 7). E földrajzi névi adat alapján a *Gyöngyös* szó személynévi használatát is korábbra tehetjük, minthogy ennek a dunántúli praediumnak a neve esetleg nem víznévi, hanem személynévi eredetű. Ebben az esetben *gyöngy* szavunk legrégebbi adatolt jelentése is nem 'Mistel', mint az eddig közismert első adat alapján, hanem 'Perle' lehet, ami pontosabban vág az etimológiához. — Talán ez az egy példa is elfogadhatóvá teszi a szerző számára azt a véleményemet, hogy a XI—XII. századi kisebb oklevelek feldolgozása mind névtani, mind szótörténeti vonatkozásban gyümölcsöző lett volna, bár — újból hangsúlyozom — fő eredményein nyilván nem módosított volna semmi lényegeset.

4. A szépen felépített, gondosan szerkesztett könyv fejezetei, amelyek között a világosan tagolt tartalomjegyzék jól eligazítja az olvasót, az adatközlő és az értekező részeknek tipográfiaiilag is elkülönített bemutatásával feltárják előttünk a képzőcsalád ómagyar kori életét. Ez a leírás hű és igaz képet ad a bonyolult tényekről. S amikor most megpróbálom néhány mondatban összeszűríteni a szerző vizsgálatainak eredményeit, arról természetesen le kell tennem, hogy mindenre rámutathassak, hogy a vizsgált tények összefüggéseinek teljes bonyolultságát bemutathassam. — 1. A jövevény személynevek *-s* ~ *-cs* képzői, illetőleg ezek képzőbokrai nem vezethetők vissza egységesen egyetlen forrásra; részint valóban a szóban forgó képzőt kereshetjük bennük, részint idegen eredetűek, hozták magukkal a képzőjüket az átadó nyelvből. Formailag azonban egységesen viselkednek, sőt ugyanúgy viselkednek, mint a magyar közszoói eredetű nevek egyik csoportjában (a szerzőtől *Ban*, *Bana*, *Band*, *Banus* típusnak nevezett csoportban). Mind ebben a csoportban, mind a *Lench*, *Leanch*, *Almus*-félékben, amelyekben a magyar közszoói alapszó jelentéstartalma sokkal világosabb, a képző funkciója — ha eredetileg kicsinyítő-becező volt is — az ómagyar korban már bizonytalan, és a vizsgált képzők „elsősorban nem, vagy legalábbis nem kizárólag kicsinyítés-becezésre szolgálhattak, hanem arra is, hogy valamilyen magyar közszoót a személynevek rendszerébe beleillesszenek” (117). A szerzőnek ez a megállapítása általánosabb szempontból is figyelmet érdemel. Honfoglalás utáni jövevény igéink *-l* képzője (vö. BÁRCZI: MNy. XLIV, 81), *mészáros* típusú szavaink *-s* eleme csupán arra való, hogy ezek az igék a magyar igék rendszerébe, az ilyen típusú szavak a foglalkozásnevek rendszerébe beleilleszkedjenek; az *-l*, illetőleg az *-s* formáns semmiféle többlettel nem járul hozzá a szó jelentéséhez. B. Lőrinczy Évának a nevekre vonatkozó idézett megállapítását ebben az összefüggésben is figyelembe kell venni. Hogy a nevek vizsgálata alapján ilyen eredményre jutott, abban nem kis szerepe van a nyelvi tények rendszerszerű összefüggésükben való vizsgálatának. Mindazonáltal arra nem árt itt is rámutatnunk — még a szerzőtől mondottak után sem —, hogy ezek között a nevek között, főként a *Banus*, *Buhus*, *Vros*-féle szolganevekben nagyon is eleven lehetett a képző kicsinyítő funkciója. A magas, sőt a legmagasabb méltóságokat jelölő szavaknak szolgák neveitül alkalmazása névadástörténeti szempontból érdekes kérdés; a vizsgált képzők felől tekintve annyi bizonyosnak látszik, hogy ilyen nevekben fontos szerepük volt a képzőknek is. — 2. Egy viszonylag nagyobb csoportot alkotnak azok a nevek (a szerző terminológiája szerint a *Horogus*, *Hotolmos* típus), amelyek *-s* képzős közszoókból (melléknevekből) váltak tulajdonnévvé. Ezek legnagyobb része a valamivel bírás, ellátottság, illetőleg valamelyik ezzel kapcsolatos jelentésárnyalat kifejezője volt. Számos példa van a foglalkozásnévképző *-s*-re is. — 3. A földrajzi nevek jelentős része személynévi eredetű. Ezekben az *-s* képző problémái azonosak a személynevekéi.

vel. Úgy látszik azonban, hogy az *-st ~ -sd* képzőbokr *-t ~ -d* elemének a személynév helynévvé válásában lehetett aktív szerepe. — A természeti földrajzi viszonyok alapján keletkezett földrajzi nevek vizsgálatából arra az eredményre jut a szerző, hogy az *-s* képző gyűjtőnévképző funkciója már az ómagyar korban általános volt. A helynévi adatokban is megtalálhatók a képzőnek azok a jelentései, amelyeket a személynevekben (2. csoport) számba vettünk. — 4. Fontos eredménye a tanulmánynak az a névtani megfigyelés, hogy a vizsgált „nevek tömege valójában több forrásból összefutó, de végül mégis szerves egységet alkotó rendszer volt, amely nem képzelhető el tagjainak egymásra ható vonzása nélkül” (119).

5. Mind a személynevekkel, mind a földrajzi nevekkel kapcsolatban kísérletet tett a szerző a képzőcsalád nyelvjárástörténeti viszonyainak felderítésére (58—78, illetőleg 97—108). Az a munkatöbblet, amellyel ez a vizsgálat járt, nem hozott megfelelő eredményt. Ezt a szerző is jól látja, illetőleg jól látta, már akkor, amikor e kutatásainak vég-eredményéről egy korábbi cikkében (MNy. LIII, 87—97) beszámolt. A mostani munkában talán éppen ezért nem is ennek a negatív eredménynek a nagy filológiai apparátussal történő bizonyítására kellett volna vállalkoznia, hanem ha felvetette — amint hogy valóban fel kellett vetnie — a nyelvföldrajzi megoszlás kérdését, azt lehetett volna vizsgálnia, hogy mik a nyelvjárástörténeti kutatások lehetőségei és akadályai az ómagyar korban. Nyilvánvaló, hogy az ómagyar kori forrásanyag nyelvi adatainak lokalizálása sokkal bonyolultabb kérdéseket vet fel, mint például a XVI. századiaké. Még a földrajzi nevekkel kapcsolatban sem feltétlenül állíthatjuk azt, hogy a név hangalakja arra a területre jellemző nyelvjárási forma, amelyre vonatkozik. Még kevésbé mondhatjuk ezt a személynevekre. Okleveleink szörványaiban leginkább csak az ismeretlen scriptorok nyelvjárást van módunkban megfigyelni. Ebből nem következik, hogy az Árpád-kor nyelvjárási viszonyainak felderítését eleve lehetetlennek tartanám. Csupán arra szeretnék rámutatni, hogy a kevés, biztosan lokalizálható adat alapján elsősorban szóföldrajzi eredményeket várhatunk, s csak másod- és harmadsorban remélhetjük, hogy — főképpen nem ország-szerte ismert és nem közszói eredetű földrajzi nevek vizsgálatából — hangtani és alaktani nyelvi határokat is megismerhatunk.

A tanulmány nyelvföldrajzi problémákkal foglalkozó része negatív eredményei ellenére is igen hasznos: együtt találjuk 224, illetőleg 148 Árpád-kori földrajzi név azonosítását és lokalizálását. (224 pontról vannak *-s ~ -cs* képzős személynevei; 148 *-s ~ -cs* képzős földrajzi nevet tud lokalizálni.) A földrajzi nevek azonosítását, helyhez kötését az eddigi irodalom alapján végezte el a szerző.

6. Az eddigi irodalom alapján közli a szerző a nevek, általában az adatok etimológiáját is, beépítve az adatközlő részbe. Az adatközlő részeket petitből szedette. Nem tudom, helyes volt-e ez. Igaz ugyan, hogy bizonyos takarékosági szempontok megokolják ezt az eljárást, és hogy így pontosan elválik egymástól — mint fentebb is jeleztem — az adattár és az értekező rész, viszont az adattárt talán többször fel fogja útni az Árpád-kori kérdések iránt érdeklődő kutató, s ezért kár volt apró betűkből szedetni ezeket a hasznos részeket. — Az adatokat valamennyi csoportban betűrend szerint mutatja be; a könyv végén köztér név- és szómutató alapján is könnyen megtaláljuk őket.²

7. Ismertetésemben talán több a kritikai megjegyzés, mint amennyit ebben a műfajban mostanában megszoktunk. Az igazság őszinte kereséséből fakadó, emberi és személyi elfogultságtól mentes nyelvtudományi kritika (vö. BÁRCZI: MNy. XLIX, 4) szükséges és fontos része kellene hogy legyen irodalmunknak. B. Lőrinczy Éva könyve megérdemli az ilyen kritikát mind a részleteket, mind az elvi és módszertani fejtegetéseket illetően. És engedjen meg a szerző befejezésül még egy „*pium desiderium*”-ot is: az *-s ~ -cs* képzőnek és a vele alakult képzőbokroknak a vizsgálatát kár volna végleg kihagynia tudományos tervéből; ezt a kérdést jó volna — eredeti terve szerint — szöveg-emlékeinken is végignyomoznia.

PAPP LÁSZLÓ

² A magyar nyelvtudományi irodalomban szokatlan, de védhető eljárás, hogy az adat lelőhelyét nem az adat után, hanem közvetlenül az évszám után, az adat előtt közli. — Helyes lett volna a VárReg. adatait is évszámmal idézni, bár kétségtelen, hogy irodalmunkban van hagyománya az innen vett adatok évszám nélküli közlésének is. — A dómósi adománylevél (1138/1329) adatainak forrásjelzésében fölösleges minden esetben KNAUZRA is (MonStrig. I), SZABÓ DÉNESRE is (MNy. XXXII) hivatkozni. Elég lett volna SZABÓ kiadását idézni, s KNAUZRA csak akkor hivatkozni, ha lényeges eltérés van a két kiadás között (a betűformában való eltérést például nem tartanám lényeges eltérésnek).

Pusztai István: Birk-kódex 1474

(Codices Hungarici V.)

Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 81 l.

A Birk-kódex hasonmásban való megjelenésével nyelvemlék-kiadványaink sorozata ismét új, értékes darabbal gyarapodott. A XV. századból ránk maradt nagyobb szövegemlékek hasonmásban való, illetőleg betűhív kiadása — a Codices Hungarici sorozat kódexei, valamint a Münchener és Bécsi-kódex után — ezzel immár teljesnek mondható. Örömmel üdvözljük ezt a legújabb, tudományunk számára több szempontból is igen hasznosnak ígérkező kiadványt. Magáról a hasonmásról kevés mondanivalónk lehet; inkább a bevezetéshez szeretnénk néhány megjegyzést tenni.

1. Valamely nyelvemlék hasonmásban való közzététele már önmagában véve is igen nagy segítséget nyújt a nyelvtörténet tökéletesebb megismeréséhez. Nem nélkülözhetjük azonban az emlékre vonatkozó történeti és egyéb ismereteket sem. A Birk-kódex ezen a téren jóval több lehetőséget kínál, mint általában a nyelvemlékek. Írójának, Váczi Pálnak életéről ugyanis jóval több adat került napvilágra, mint bármely más kódexirólól vagy másolóról. PUSZTAI ISTVÁN nem mulasztotta el lehetősége kiaknázását. A kódexhez írt bevezetésben nemcsak részletesen ismerteti — a már kialakult hagyománynak megfelelően — az emlék külalakját, történetét, keletkezésének célját, hanem újdonságként, első ízben bemutatja a kódexirónak újabb felkutatót életrajzi adatait is. Közlése, amely bővülést jelent a Codices Hungarici-sorozat eddigi kötetéhez képest, igen becses mind a művelődéstörténet, mind a kódex szempontjából. S mivel a Birk-kódex nem másolat, hanem eredeti fogalmazványa egy latin fordításnak, írója születésének, életkörülményeinek ismerete különösképpen jelentős lehet a kódex nyelvjárásának, s általa a történeti nyelvjáráskutatásnak vizsgálatában.

2. A bevezetés az emlékre és írójára vonatkozó tárgyi tudnivalókon kívül felsorolja a kódex eddigi betűhív kiadásait, s a két teljes szövegű kiadást (KLUCH JÁNOSÉÉ és KATONA LAJOSÉÉ) össze is veti a hasonmással. A két olvasat hibáit azonban nem lajstromszerűen állítja össze (mint MELICH tette, akinek egy ilyen hibafelsorolását közli is), hanem jellegük szerint csoportosítja. Ezzel az eljárással egyrészt világosabban fel tudja tüntetni a két eddigi kiadás hibáit, s határozottan igazolja, miért volt szükség a kézirat újból való közzététele, — másrészt arra is figyelmezteti az olvasót, hogy a Birk-kódex olvasása meglehetősen nehéz, s sok tévedés forrása lehet.

3. Mivel a Birk-kódex szövege nem másolat, hanem egy fordítás impuruma, ennek megfelelően bizony elég sok benne a javítás, törlés, a szövegbe iktatott latin szó. Ezért szinte megbecsülhetetlen eredménynek kell tekintenünk, hogy PUSZTAI ISTVÁNNAK sikerült felkutatnia, s a hasonmással együtt közölnie a kódex latin szövegét, illetőleg (mivel a kódex két különálló latin szöveg fordítása) — szövegeit. A latin megfelelők variánsai közül a nyelvi és történeti szempontból leginkább megfelelő kiadásokat választotta ki, s jegyzetben közli a még esetleg számbajövő kiadásokban mutató eltéréseket is.

4. A kódex hasonmásáról ennyit mondhatunk: szép, tiszta, s — már amennyire a rendkívül apró betűs, sűrű sorokba rótt, javításokkal és vakarásokkal tele szöveg engedi — jól is olvasható.

5. A már elmondottak: a bő bevezetés, a kódexiró életrajzi adatainak, a latin megfelelőnek bemutatása, a szép és tiszta hasonmás — hasznos és megbecsülendő tulajdonságai a kiadványnak. Egy nyelvemlék hasonmásban való közzététele azonban csak akkor jelent igazi, mindenki számára közvetlen nyelvi élményt, ha a hasonmás valóban jól is olvasható. Sajnos, a Birk-kódexről — ahogyan már fentebb említettük — ez éppen nem mondható el. A már eddig megjelent kiadásai is bizonyítják: egyszerű eszközökkel való olvasása annyi tévedésre ad okot, hogy pl. hangtani, helyesírási kérdések tisztázásához nem nyújthat kellő segítséget. PUSZTAI azonban ezen a téren is helyesen, előrelátóan járt el, amikor a kézirat szövegét a rendelkezésére álló modern eszközök segítségével vállaltára fogta, s megkísérelte betűhív olvasatát is megadni. E közlést az átirás módszerének ismeretével, a rendkívül sokféle, ritka és nehézkes betűtípus egyszerűsítésével igyekezett áttekinthetőbbé, olvashatóbbá tenni. — Ez a közlés — szerintünk — a kiadásnak egyik legnagyobb értéke. Persze, jobb, ha egy szöveg olvasásakor nem kell ilyen mankóra támaszkodnunk, — némelykor azonban, s a Birk-kódex esetében nézetünk szerint így

van, elkerülhetetlenül szükséges. Így a hasonmás és az utána közölt, párhuzamosan egymás mellé állított betűhű magyar olvasat és latin szöveg szerencsésen támogatja, egészíti ki egymást.

6. Végezetül néhány apróságra szeretnénk felhívni a szerző figyelmét. Pl. kár, hogy a kézirat előző kiadásainak bírálatakor a MELICHTÓL idézett hibafelsorolást és a saját kiadványában megállapított tévedéseket félreérthetően állítja egymás mellé. — Vácz Pál életrajzi adatainak közlésekor bizonyos évszámok — így pl. születési évének — meghatározásában nagyon is határozott. A latin megfelelő kiválasztásának megokolása kissé szűk szavú, s az olvasóban kétség marad az iránt, miért is éppen ezeket a kiadásokat választotta ki.

7. Lehetne arról vitatkozni, hogy egy hasonmás-kiadványba beleillenek-e mindazok a részletek, amelyeket PUSZTAI a kiadvány bevezetésében s a hasonmással együtt közölt. Mi úgy találjuk: jól oldotta meg feladatát. Érdeklődéssel várjuk a bevezetésben tett ígéretének beváltását is: a kódex nyelvi feldolgozását.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Kázmér Miklós: A magyar affrikátszemlélet

Budapest. 1961. Akadémiai Kiadó 39 l. Nyelvtudományi Értekezések 27. sz.

A bevezetésben KÁZMÉR kiemeli HEGEDŰS LAJOS újabb vizsgálatainak jelentőségét, amelyek azonban az eddigi, viszonylag egységes „egyeshang-felfogás”-sal szemben az affrikáták hangkapcsolat jellegét mutatják. Eppen ez teszi szükségessé, hogy korszerű áttekintésünk legyen a magyar affrikátszemlélet kialakulásáról. Ennek tesz eleget KÁZMÉR MIKLÓS tanulmánya, amely a magyar affrikátavizsgálatok eredményeit összegezi a tudományos módszerű magyar fonetika kialakulásától, azaz BALASSÁTÓL kezdve napjainkig. KÁZMÉR a tévedések elkerülése végett leszögezi, hogy a magyar fonetikusok BALASSÁTÓL kezdve minden esetben magyar anyagon végezték kutatásukat: a magyar beszédhangok kísérleti fonetikai elemzését végezték, s ezen belül a magyar affrikáták funkcióját kutatták. Így az eredmények és meghatározások is csak a magyar affrikátákra érvényesek.

KÁZMÉR nagyon helyesen csoportosítja a magyar affrikátákra vonatkozó vizsgálatokat. Mindjárt az első fejezetben foglalkozik a főproblémával: egyszerű hang vagy hangkapcsolat e a magyar affrikáta. A kérdést komplex módszerrel három szempontból vizsgálja: Először fiziológiai (artikulációs), majd akusztikai és végül fonológiai szempontból.

A második fejezet az affrikáták időtartamméréseiről ad áttekintést. Bár külön, kis fejezetet alkot, szorosan az elsőhöz tartozik.

A harmadik fejezetben KÁZMÉR a magyar affrikáták terminológiai és jelölési kérdéseit foglalja össze.

Egyszerű hang vagy hangkapcsolat-e az affrikáta? Erre a kérdésre már többen igyekeztek választ adni, de mint kiderül: egyik válasz sem megnyugtató. A külföldi felfogásnak megfelelően Magyarországon 1935-ig általában hangkapcsolatnak minősítették a magyar affrikátákat. Ezzel szemben KÁZMÉR úgy látja, hogy ma már az egyeshang-felfogás lett uralkodóvá a legkitűnőbb kísérleti fonetikusok és teoretikusok között is. Meg kell jegyeznünk, hogy a külföldi fonetikusok nagyszámú felsorolásából mind a hangkapcsolat, mind az egyeshang-felfogás képviselői közül többen hiányoznak. A hangkapcsolat-felfogást képviseli például G. HAMMERSTRÖM *The Romance Languages (Manual of Phonetics)*. Szerk. L. KAISER Amsterdam, 1957. 282 l.) és POTTER-KOPP-GREEN, *Visible Speech* (New York. 1947. 153 l.) c. tanulmánya. Dr. WILHELM BRANDENSTEIN *Einführung in die Phonetik und Phonologie* (Wien. 1950. 55 l.) című műve átmenetet képez az egyeshang-felfogáshoz, mert zárhang + réshang egybeolvadásának tekint az affrikátákat; a szerző valódi és nem valódi affrikátákat különböztet meg. A nem valódi affrikáta általában egy zárhangnak és egy hasonló helyen képzett réshangnak alkalmoszerű kapcsolata, illetve egymás mellé kerülése, mint például a németben: *abfahren*, a magyarban: *Margitsziget*.

Közvetlenül KÁZMÉR tanulmánya előtt jelent meg az új, kísérleti, gimnáziumi nyelvtankönyv. SZEMERE—SZENDE Magyar nyelvtana ugyan zár-réshangnak nevezi az affrikátákat, a magyarázat azonban közel áll az egyeshang-felfogáshoz: „Az a hangot,

amely úgy keletkezik, hogy a hangképző szervek igen szűk rést (majdnem zárat) alkotnak, s ezt a kitóduló levegő kitágítja, zár-réshangnak nevezzük (pl. *c, dzs, ty*)" (i. m. 17 l.)

Ennél sokkal pontosabb és a tudományos igényt teljes mértékben kielégítő meghatározás található A mai magyar nyelv rendszere, Leiró nyelvtan I. kötetében a 79. lapon: „Vannak azonban olyan mássalhangzóink is, amelyeknek képzésében a hangképző szervek nem egy, hanem két jellemző álláson mennek keresztül, s amelyeket így e két jellemző állás együttesen határoz meg. Az ilyen módon képzett mássalhangzókat affrikátáknak (egybecsiszolódott hangoknak) nevezzük. Az affrikátákat az jellemzi, hogy képzésük egy felpattanó zárhang és egy vele azonos helyen képződő réshang jellemző jegyeit mutatja gyors egymásutánban; e két mozzanat azonban szorosan összecsiszolódik, s egyetlen rövid vagy hosszú mássalhangzóként hat. Az összetevőivel azonos mássalhangzókból áll hangkapcsolattól — amely képzése szempontjából és nyelvi szerepe szerint (fonológiailag) egyaránt hangkapcsolat — az affrikáta tehát abban különbözik, hogy mind képzése szempontjából, mind pedig nyelvi szerepe szerint egyetlen mássalhangzó, csak éppen kombinált képzésű.”

Az elméleti fonetikusok zöme egyetért azzal, hogy az affrikáta egyeshang, bár meghatározásában nem egyeznek meg teljesen. A magyarban egyes affrikáták helyesírása, illetve elválasztása is problematikus (*dz* és *dzs*, pl. *mad-zag, ped-zi, hod-zsa*); a mai írásmódon a leggyorsabban változtatni kellene.

A magyar affrikáták fiziológiai (artikulációs) szempontú elemzésében nagyobb helyet foglalnak el az elméleti, illetőleg szubjektív vélekedések; ezzel szemben sokkal kevesebb a magyar kísérleti fonetikai elemzések száma. KÁZMÉR mindössze E. A. MEYER és GOMBOCZ, valamint BAKÓ ELEMÉR és HEGEDŰS LAJOS nevét említi. Behatóbban azonban csak HEGEDŰS LAJOS vizsgálatainak szentel figyelmet, hisz ő végezte a legtöbb és legmodernebb mérést.

KÁZMÉRnak az a kijelentése, mely szerint „a regisztrátumokon való elhatárolhatóság nem lehet kritériuma annak, hogy valami egyeshang vagy hangkapcsolat-e”, kissé merész és nem mindig állja meg a helyét. Magam is végeztem ilyen irányú kísérleteket, és a nyert szonagrammokon élesen elhatárolható az affrikáták zár és rés eleme, az egyes képzési mozzanatok. A kérdés megoldása szerintem elsősorban a részelemek időtartamában, végül pedig az affrikáta teljes időtartamában rejlik. Sajnos, a magyar nyelvet illetően nagyon kevés mérés áll rendelkezésünkre. Ami van, az is többnyire régi eszközökkel nyert mérési adat. A legújabbak HEGEDŰSnek köszönhetőek, de még számtalan mérést kellene végezni a legmodernebb műszerekkel, hogy nyugodtan nyilatkozhatassunk a magyar hangok fiziológiai (artikulációs) tulajdonságairól.

Szerintem itt lett volna helye beszélni az affrikáták időtartamáról. KÁZMÉR a tanulmány 33. lapján áttekintő táblázatot közöl a magyar affrikáták eddigi méréseiről. Nagyon hasznos ezt a táblázatot tüzetesen megvizsgálunk. Az egyes adatok sokszor elég nagy eltérést mutatnak egy hangon belül is. Ez azonban elsősorban a műszerek és a vizsgálati módszerek viszonylagos fogyatékoságának tulajdonítható. Ez a táblázat is mutatja, milyen nagy szükség van újabb mérésekre. Végeredményben KÁZMÉR leszögezi, hogy időtartam tekintetében a magyar affrikáták szintén egyeshangoknak tekinthetők. KÁZMÉRnak ezt a tételét saját, újabb méréseimmel is igazolhatom. Az affrikáták időtartam kérdése nemcsak artikulációs, hanem akusztikai szempontból is nagyon fontos, bár ennek a szempontnak eddig nem szenteltek elég figyelmet.

Itt jegyzem meg a palatogrammok hiányát. Történik ugyan utalás Gombocz palatogrammjaira, de 1961-ben szükség lenne újabbakra.

KÁZMÉR megvizsgálja az egyeshang-hangkapcsolat problémáját akusztikai szempontból is. Sajnos, itt csak rövid utalás található legjobb akusztikusunkra: TARNÓCZY TAMÁSRa, aki azonban csak mellelesleg mutatja be egy-két affrikáta akusztikai szerkezetét, az egyeshang — hangkapcsolat problémájával nem foglalkozik.

Az „objektív” vizsgálati módszerről, amely a múlt század vége óta nagy népszerűségnek örvendett, azaz a fordítva játszásról szólva teljesen egyetérthetünk KÁZMÉR MIKLÓSSal. A fordítva játszás során a képzőmozzanatok sorrendje is megfordul, így a hallgató szinte ismeretlen hangtestek akusztikai hatása alatt áll, és fordított akusztikai szerkezetű hangtestet regisztrál. Ez a „vizsgálati módszer” nem használható fel annak megállapítására, hogy a magyar affrikáta egyeshang vagy hangkapcsolat.

Sokkal jelentősebb és fontosabb a harmadik pont. KÁZMÉR itt az egyeshang — hangkapcsolat kérdését fonológiai szempontból vizsgálja. Való, hogy ilyen irányú kutatások régebben nem voltak; a legjobb esetben is csak csírájában található a fonológiai módszer. Bár KÁZMÉR többször visszatér a fiziológiai kérdésekre, mégis helyesen fogja össze a fonológiai szempontokat. MARTINET-ra, VACHEKRE és TRUBETZKOYRA hivatkozva ARANY A. LÁSZLÓ megállapítását fogadja el. Azt hiszem mi is egyetérthetünk e meg-

határozással: „Általában... monofonématikusan értékelhetünk minden olyan hangzó-csoportot, amelynek hangjait nem különíthetjük el két külön szótagba, továbbá egységes és folyamatos hangképző mozgással ejtjük ki, és a kiejtés időtartama nem hosszabb egy normális rövid hangzóénál..."

A monofonématikus értékelés természetesen csak akkor lehetséges, ha a hangzó-csoportnak monofonématikus értékelése nem ellenkezik a nyelvnek szerkezeti törvényszerűségével, s a hangzócsoporthoz valóban monofonématikusan viselkedik." (ARANY A. LÁSZLÓ: Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Pozsony. 1944. 40—41 l.)

Érdekes DEME párhuzamvonása, az érvek felsorakoztatása a két elmélet mellett és ellen. Jelentős KÁZMÉR MIKLÓS kísérlete írni-olvasni nem tudó gyerekekkel. Az adatok azt bizonyítják, hogy a *dz* és *dzs* a szótagalkotásban monofonématikusan viselkedik. Ezek az adatok azért is jelentősek, mert az írni-olvasni nem tudó gyerekekre nem hatott az írásképm.

Végeredményben, ha a fiziológiai (artikulációs) és az akusztikai szempontú vizsgálatokban volt is eltérés az egyszótag, illetve hangkapcsolat felfogás között, a fonológiai szempontú vizsgálatokban általában egységről beszélhetünk, mert az affrikátát mind a két tábor monofonémának tartja.

Meg kell jegyeznünk, hogy nem mindenki tekinti affrikátának a *ty* és a *gy* hangot.

A terminológiáról szólva megállapítható, hogy BALASSÁTÓL kezdve egyöntetű az affrikáta elnevezés, bár közben több magyar műszókísérlet is található. Legújabbban a vegyes zárhang és a félzárhang mellett PAPP ISTVÁNNAK az elnevezése, a zár-réshang műszó hódít. Az elterjedésnek kedvez az a körülmény is, hogy SZEMERE GYULA—SZENDE ALADÁR Magyar nyelvtana, TEMESI—RÓNAI—VARGHA: Anyanyelvünk c. műve és RÁCS—TAKÁCS Kis magyar nyelvtana is ezt az elnevezést használja.

Az affrikáták jelölése a tanulmány 36. lapján közölt áttekintő táblázat alapján nagyon tarka képet mutat. Szükség lenne egységesebb jelölésre; mondjuk: maradjunk meg a gyakorlati helyesírás jelei mellett.

KÁZMÉR MIKLÓS tanulmánya ügyesen és korszerűen fogja össze az eddigi affrikáta kutatások eredményét, sőt több ponton — főleg elméleti téren — tovább is fejleszti őket. A magyar affrikáták pontos meghatározása érdekében azonban további kísérleti fonetikai vizsgálatokra van szükség.

MOLNÁR JÓZSEF

Morris Halle: The Sound Pattern of Russian

's-Gravenhage, Mouton & Co, 1959. 206 l.

A könyv két részre tagolódik. Az első rész (56 oldal) a nyelv fonológiai elemzésének elméleti kérdéseivel foglalkozik, majd a mai orosz nyelv fonológiai rendszerét ismerteti. A második rész (74 oldal) az akusztika alapvető fogalmainak és jelenségeinek leírása, valamint a hangtan területén végzett akusztikai vizsgálatok történeti áttekintése után az orosz nyelv megkülönböztető jegyeinek akusztikai mérés-eredményeit összegezi. A nyelv rendszerének e két oldalról történő megközelítése egésszégesen kapcsolja össze azt a két vizsgálati szempontot, amely a nyelvet egyfelől mint absztrakt rendszert, másfelől mint fizikai jelenséget tekinti.

A. I. A fonológiai elemzés elméleti kérdései

A nyelvi struktúra leírását úgy tekinti a szerző, mint egy elektronikus számológép programjához hasonló szabálysorozat felállítását, amely további speciális útbaigazítások birtokában grammatikailag helyesen megformált közlemény létrehozására képesít. Ez a szabálysorozat adja a nyelv grammatikáját, melynek egy fejezete a fonológia. A nyelv fonológiai leírásának és ábrázolásának alapelveit Halle 6 pontba sűriti.

1. A beszédanyagot fonológiai síkon szegmentumok és határok szekvenciája. A szegmentumok meghatározott fonetikai (artikulációs és akusztikai) tulajdonságok hordozói.

2. E fonetikai tulajdonságok a szegmentumok megkülönböztető jegyei. Minden megkülönböztető jegy bináris. Számuk korlátozott. Az egyes szegmentumok megkülönböztető jegyeik alapján differenciálhatók. A megkülönböztető jegyek korlátozott számánál fogva a szegmentumok egymás közötti különbözőségének, differenciáltságának

lehetőségei is korlátozottak. Minden nyelv egy meghatározott számú ismertető-jegy anyagból táplálkozik. Ezt bizonyítja az is, hogy bármilyen mértékben növeljük is a nyelvek számát, a megkülönböztető jegyek száma nem növekszik.

3. A fonológiai leírásnak a morfofonemikus ábrázolási móddal kell kapcsolódnia. A morfofonemikus átírás nem alkalmazkodik az „azonos hang, azonos jel” elvéhez, tehát nem identifikálható kizárólag akusztikai alapon, csak a jelentés figyelembe vételével. Lehetőséget ad a homofóniák megoldására: pl. az angol [t^haeks] („tacks” és „tax”) esetében fonemikusan azonos két szóval van dolgunk, amelyek morfofonemikusan különböznek egymástól.

A morfofonemikus átírással szemben áll a fonemikus, amely az „azonos hang, azonos jel” elvén épül és csupán akusztikai alapon, a jelentés figyelembe vétele nélkül identifikálható.

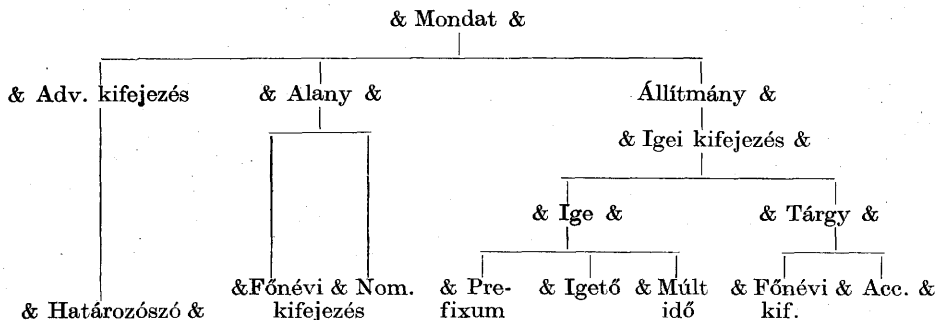
Vegyük például a következő orosz kifejezéseket: [m'ok l,i] „nedves lett?”, [m'og bi] „nedves lett volna”, [ž'eč li] „égjen?”, [z'eš bi] „égne”.¹

Morfofonemikus ábrázolásuk: m'ok li, m'ok bi, ž'eč li, ž'eč bi. Identifikálásukhoz azt a szabályt kell számba vennünk, hogy minden orosz szóvégi zár- és réshang zöngétlen, kivéve ha zöngés zár- vagy réshang követi, mert ebben az esetben zöngéssé válik.

Fonemikus ábrázolásuk: m'ok li, m'og bi, ž'eč li, ž'eč bi. Ebben az esetben az orosz szóvégi zár- és réshangok zöngésedésére vonatkozó — fent említett — egységes szabályt csak a [c], [č] és [x] hangokra kellene vonatkoztatni (mivel ezeknek nincs zöngés megfelelőjük), a többi szóvégi zár- ill. réshang jelölhető. Ez a jelölési mód többrétű útbaigazítást és szabályt igényel és komplikáltabb, mint a morfofonemikus. A szerző elveti, ahogyan elvetette E. Sapir és L. Bloomfield is.

4. A fonológiai leírásnak szervesen kell kapcsolódnia a nyelv grammatikájával.

A nyelv a grammatika szabályai szerint felépülő rendszer, amely mondatokra (teorémákra) tagolódik. A mondat a „helyettesítsük x-et y-nal z feltétel mellett” képlet alapján bontható alkotórészeire, amelyek a mondat fonológiai ábrázolásában & jellel határolódnak el egymástól. (Ezek a jelek fontos szerepet játszanak a mondat fonológiai ábrázolásában, mert egyesek közülük az elemzés végén fonológiai határrá válnak.) Az orosz mondat szerkezetét a következő ábra szemlélteti:

Az egyes alkotórészek a következő szabályok szerint függenek össze:

a) Helyettesítsük a & mondatot& adverbális kifejezéssel & alannyal& állítmánnyal&

b) Helyettesítsük az &adverbális kifejezést& határozószóval&

c) Helyettesítsük az &alanyt& főnévi kifejezéssel& nom.-ban&

d) Helyettesítsük az &állítmányt& igei kifejezéssel&

e) Helyettesítsük az &igei kifejezést& igével& tárggyal&

f) Helyettesítsük az &igét& prefixummal& igezővel& múlt időben&

g) Helyettesítsük a &tárgyat& főnévi kifejezéssel& acc.-ban&

Az alkotórészekre bontás utolsó lépése az absztrakt szimbólumoknak grammatikai morfémaikba való lefordítása, pl. így: „helyettesítsük a &határozószót& A-val,

¹ Az orosz nyelvben a zöngé minden zár- és réshang esetében megkülönböztető jegy, kivéve a [c], [č] és [x] hangokat, amelyeknek nincs zöngés párjuk. E három utóbbi hang zöngétlen, kivéve ha zöngés zár- vagy réshang követi őket, mert ekkor zöngéssé válnak. Szóvégen ez a szabály minden orosz zár- és réshangra vonatkozik.

B-vel, C-vel stb., ahol A, B, C meghatározott orosz határozószót jelent. A szimbólumok grammatikai morféimakkal való behelyettesítése a morféma hangstruktúrájának, megkülönböztető jegyeinek egyidejű ábrázolásával történik. A fenti szabály tehát így bővül:

„Helyettesítsük a &határozószót& olyan szegmentum-sorozattal, amelynek első tagja a következő jegyeket viseli: nemvokalikus, konzsonantikus, nemkompakt, magas, nemnazális stb.; a második szegmentum: vokalikus, nemkonzsonantikus, nemdiffúz, kompakt stb.; a harmadik szegmentum: nemvokalikus, konzsonantikus, nemkompakt, mély, nazális stb. Ezeket az utasításokat kétdimenziós táblázatok, matricák adják vissza, amelyekben minden oszlop egy-egy szegmentumot és minden sor egy-egy jegyet ábrázol. Mivel a jegyek binárisak, a plusz [+] jel mutatja, hogy a szegmentum tartalmazza az illető jegyet, és a mínusz [-] jel arra mutat, hogy nem tartalmazza, pl.:

	['a]	[u]
vokalikus	+	-
konzsonantikus	-	-
diffúz	-	o
kompakt	o	o
mély tonalitású	o	o
hangsúlyos	+	o

A szegmentumok jegyei nem egyforma értékűek, nem egyformán lényegesek. Azok a jegyek, amelyek egyik morfémát a másiktól megkülönböztetik, fonemikus jegyek, amelyek ilyen funkcióval nem rendelkeznek, nemfonemikus jegyek.

A morféimák szegmentumainak minden egyes jegye külön-külön egy-egy utasítás a nyelv „grammatikai műhelyéből”, egy-egy megoldandó feladatot jelent. Ebből az következik, hogy egy bizonyos morféimának a megadott módszer szerinti kiválasztása a beszélő tudatos erőfeszítésébe kerül. Ez a valóságban nem így van, hiszen egy bizonyos nyelvet beszélő ember automatikusan alkalmazza az illető nyelvre kötelező szabályokat. Mivel normális beszédtempónál általában 30 szegmentum kiválasztása (specifikációja) esik egy másodpercre, ésszerű feltételeznünk, hogy a morféimákat megkülönböztető fonemikus jegyek száma minden nyelvben minimális. Ebből szükségszerűen következik, hogy

5. a fonológiai ábrázolásban a fonemikus jegyeket a minimumra kell csökkenteni.

A nemfonemikus jegyeknek nincs funkciójuk a nyelv fonológiai rendszerében (jelölésük zéróval történik a matricák oszlopaiban és soraiban.) Bizonyos jegyek azért nemfonemikusak, mert ugyanazon szegmentum valamely másik jegye alapján megjósolhatók. Így pl. az oroszban a palatalizáció a [c] szegmentum esetében a környezettől függetlenül megjósolható. Bizonyos jegyek csak bizonyos környezetben nemfonemikusak. Például az orosz morféimákon belül a zöngéesség zár- és réshangok előtt nemfonemikus jegy, kivéve a [v]+nazális mássalhangzó vagy likvida vagy magánhangzó kapcsolatát, ahol fonemikus. Zár- és réshangok egymásutánjában a zöngéességet a sorozat utolsó tagja dönti el: ha az zöngés, a sorozat többi tagja is zöngés, ha az zöngétlen, a többi is zöngétlen. Ilyen esetben csak a sorozat utolsó tagjának zöngéssége jelölt (+ -), a többi nem (0).

6. A morfológiai szabályok (a ragozás és képzés szabályai) a &jeleket fonológiai határokká alakítják vagy pedig eliminálják. A mondat szerkezeti ábrázolásánál a &jelek az egyes morféma-osztályok szimbólumait határolták el egymástól, tehát a határok a morféimák érintkezési pontjára esnek.

Az orosz nyelv ötféle fonológiai határt különböztet meg:

a) fonemikus szakaszhatárt (szünettől szünetig terjedő szakasz), jele: függőleges vonal (|); b) fonológiai szóhatárt, jele: százalék-jel (%); c) prefixum és prepozíció határt, jele: egyenlőségi jel (=); d) suffixum határt, jele: plusz jel (+); e) A *p'art-b,il'et*-féle rövidítésekben szereplő morféimahatárt, jele: vízszintes vonás (-).

II. A mai orosz nyelv fonológiai rendszere

A rendszer 43 morfonémát tartalmaz, amelyre 271 megkülönböztető jegy esik, morfonémánként 6,3.

Az orosz morfonémák megkülönböztető jegyei a következők: 1. vokalikus-nemvokalikus és konzsonantikus-nemkonzsonantikus, 2. kompakt-nemkompakt és diffúz-nemdiffúz, 3. palatális-veláris és labiális-illabiális, 4. éles-lágy, 5. nazális-nemnazális, 6. palatalizált-nempalatalizált, 7. hangsúlyos-hangsúlytalan.

A palatális-veláris és labiális illabiális jegyet a szerző egyetlen jegybe sűríti: alacsony tonalitás — magas tonalitás (ahol a tonalitás a spektrum magas és alacsony frekvencia sávjait állítja szembe).

Az éles-lágy, valamint a folyamatos-pillanatnyi (zár) jegyek között a komplementáris disztribúció viszonya áll fenn: a folyamatosan hangoztatható mássalhangzók a [x] kivételével élesek, míg a zárhangok lágyak.

A megkülönböztető jegyek automatikus disztribúcióját két szabály irányítja

a) A morféma-*s*truktúra szabályai: időrendben megelőzik a morfológiai szabályokat (a ragozás és képzés szabályait). Funkciójuk: az egyes morfémák jegy-összetételének szabályozása. Az orosz konjugáció szabályai például csak az igező véghangzójának tisztázása után válnak működőképessé. A [rv'a] „tép” igező harmadik szegmentumában a vokalikus-nemvokalikus és konzsonantikus-nemkonzsonantikus egyek nemfonemikusak. E morféma fonológiai ábrázolása tehát a következő:

	[r]	[v]	[a]
vokalikus — nemvokalikus	+	—	0
konzsonantikus-nemkonzsonantikus	+	+	0

Ebből nem derül ki a harmadik szegmentum hangzó jellege, tehát az igező nem konjugálható. Mihelyt azonban a morféma-*s*truktúra ide vonatkozó szabályát alkalmazzuk (likvida + mássalhangzó kapcsolatla kezdődő morfémák harmadik szegmentuma mindig magánhangzó), rögtön megoldódik a probléma.

b) A fonológiai szabályok: időrendileg a morfológiai szabályok után következnek. Funkciójuk: a megkülönböztető jegyek disztribúciójának szabályozása tisztán fonológiai kritériumok alapján, morfonémák és fonológiai határok kapcsolatán belül.

a. A morfémastruktúra szabályai

- a.a. *Jegy*: vokalikus-nemvokalikus, konzsonantikus — nemkonzsonantikus
- a.a.a Ha a morféma első szegmentuma átmenőhang [j] vagy likvida, akkor a következő szegmentum vokalikus.
- a.a.b Ha a morféma első két szegmentuma mássalhangzó, a harmadik szegmentum is mássalhangzó.
- a.a.c Ha a morféma első három szegmentuma mássalhangzó, akkor a negyedik szegmentum vokalikus.
- a.a.d Ha a morféma utolsó szegmentuma [j] átmenőhang, akkor az utolsóelőtti szegmentum vokalikus.
- a.a.e Ha a morféma utolsó szegmentuma likvida, akkor az utolsóelőtti szegmentum konzsonantikus.
- a.a.f Ha a morféma két utolsó szegmentuma mássalhangzó, akkor az utolsóelőtti harmadik szegmentum is konzsonantikus.
- a.a.g Ha a morféma utolsó szegmentuma mássalhangzó és az utolsóelőtti szegmentum átmenőhang, akkor az utolsóelőtti harmadik szegmentum vokalikus.
- a.a.h A három utolsó mássalhangzó szegmentumot vokalikus szegmentum előzi meg
- a.a.i A V+K+K¹, K+K+L, V+L+L, V+L+G, V+L+K kapcsolatot vokalikus szegmentum követi.
- a.a.j A V+G+K, V+K+K+L és V+L+K+L kapcsolatokat vokalikus szegmentum követi.
- a.b. *Jegy*: kompakt — nemkompakt, diffúz — nemdiffúz
- a.b.a Magánhangzók egymásutánjában a második szegmentum diffúz és mély tonalitású, az első szegmentum vagy diffúz és magas tonalitású, vagy nemdiffúz és kompakt.
- a.b.b A labiális mássalhangzó után (kivéve az [m] hangot) következő mássalhangzó kompakt.
- a.b.c Veláris mássalhangzót követő mássalhangzó nemkompakt.
- a.c. *Jegy*: éles — lágy.
Dentális mássalhangzók kapcsolatában az első szegmentum éles és folyamatos, a második lágy.

¹ V = magánhangzó, K = mássalhangzó, L = likvida, G = átmenőhang.

- a.d. *Jegy* : folyamatos — pillanatnyi
Két likvida egymásutánjában az első szegmentum pillanatnyi, a második folyamatos.
- a.e. *Jegy* : zöngés — zöngétlen
A morfémán belül a zöngésség magánhangzó, likvida, nazális mássalhangzó és átmenőhang előtt, valamint a morféma végén releváns. Minden egyéb helyzetben a fonológiai szabályok hatáskörébe tartozik.
- a.f. *Jegy* : palatalizált — nempalatalizált
A likvidák, a nemkompakt mássalhangzók (a [č] hang kivételével), valamint a [k] esetében releváns jegy. Prefixumok és hangsúlytalan prepozíciók, valamint szuffixumok végén a nemkompakt mássalhangzók sohasem palatalizáltak. Ez a jegy — a zöngésséghez hasonlóan — szintén a fonológiai szabályok hatáskörébe tartozik.
- a.g. *Jegy* : hangsúlyos — hangsúlytalan.
Csak magánhangzók esetében releváns jegy. Nagyrészt a morfológiai szabályok hatáskörébe tartozik.
- b. *A fonológiai szabályok*
- b.a. A zöngésségre vonatkozóan.
- b.a.a. A [c], [č] és [x] hangok zöngétlenek, kivéve, ha rés- vagy zárhang követi őket.
- b.a.b. Ha egy zár- vagy réshang szekvenciát fonológiai szóhatár vagy fonemikus szakaszhatár követ, a szekvencia minden szegmentuma zöngétlen; ha a szekvenciát „hangzós” hang (magánhangzó, likvide, átmenőhang, nazális mássalhangzó) követi, akkor a szekvencia tagjainak zöngésségét az utolsó szegmentum szabja meg: ha az zöngés, zöngés az egész szekvencia és fordítva.
- b.b. A palatalizációra vonatkozóan.
- b.b.a. [j] hang előtt a morfonémák rendszerint palatizáltak.
- b.b.b. Dentális mássalhangzók előtt az [r], valamint a labiális és dentális mássalhangzók nem palatizáltak.
- b.b.c. [i] és [e] hang előtt a veláris mássalhangzók palatalizáltak.
- b.c. A hangsúlytalan magánhangzók fonetikai változásai.
- b.c.a. [č], [š] és [ž] hangok után a hangsúlytalan nemdiffúz, nemkompakt magánhangzók — [o] és [e]—diffúzzá és magas tonalitásúvá — tehát [i]-vé — válnak.
- b.c.b. Palatális mássalhangzók és palatalizált szegmentumok után hangsúlytalan kompakt magánhangzók diffúzzá és magas tonalitásúvá válnak.
- b.c.c. Egy egyszerű szón belül dentális és palatális kontinuanások affrikatákká válnak dentális zárhangok után.
- b.c.d. Magánhangzó után [i] előtt a [j] kiesik.
- b.c.e. Nempalatalizált szegmentumok és szóhatárok előtt az [e] nyíltabbá válik.
- b.d. A palatális és veláris magánhangzókra vonatkozóan.
- b.d.a. A magas tonalitású magánhangzók palatálisak, a mély tonalitásúak velárisak.
- b.d.b. Palatalizált mássalhangzók között a veláris magánhangzók a palatális színezet felé tendálnak.
- b.d.c. Nempalatalizált szegmentumok között a hangsúlyos vagy hangsúlytalan [i] veláris lesz.
- b.d.d. Nempalatalizált szegmentumok szomszédságában a palatális magánhangzók [u]-szerű, palatalizált szegmentumok szomszédságában a veláris magánhangzók [i]-szerű színezetet vesznek fel.
- b.d.e. A hangsúlytalan diffúz magánhangzók redukáltak és ernyedtek ([i], [ə]).
- b.e. Az idegen szavak fonológiai szabályai.
- b.e.a. Palatalizáció.
Nyugateurópai eredetű tulajdonnevekben az [š] és [ž] hangok [i] előtt palatalizálódnak, pl. [š, 'id] „Gide”. Francia és német kölcsönszavakban mind a palatális, mind a veláris mássalhangzók palatalizálódnak az [u] hang előtt, pl. (braš, 'ura „brochure”).
[e] előtt a mássalhangzók és likvidák nem palatalizálódnak, pl. Voltaire nevét vagy [vol,t'ər]-nek vagy [val,t'ər]-nek ejtik, de sohasem [vol,t, 'ər]-nek.
- b.e.b. Zöngé.
Az [f] hang sohasem zöngésedik zöngés mássalhangzók előtt, pl. ['efd'ur] „f major”.
- b.f. Nyomaték és hangsúly.
- b.f.a. A két hangsúlyos magánhangzót tartalmazó fonemikus szakaszon belül a második magánhangzón erősebb a nyomaték, mint az elsőn.

- b.f.b A fonemikus szakaszon belül a hangsúlytalan magánhangzók kisebb nyomatkúai, mint a hangsúlyos magánhangzók.
- b.f.c Két egymást követő szóhatár között a hangsúlytalan magánhangzók különböző nyomatkúai lehetnek:
Egy fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: szó elején.
Két fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: szó végén.
Három fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: a szóhatárokat megelőző és követő helyzetben, de nem abszolút szóvégen vagy pretonikus helyzetben.
Négy fokkal gyengébb nyomatéka a hangsúlyos magánhangzóénál: mindenféle helyzetben.
 Pl. [dörög'omu] „kedves” (dat. masc.).

B. A könyv második részét az akusztikai alapfogalmak és jelenségek ismertetésével kezdi a szerző (amplitudó, periódus, frekvencia, decibel, rezonancia), beszél a hanganalízis régi (Fourier-analízis) és új (szonagráf) módszereiről, majd történetileg áttekinti a beszédhangok akusztikai vizsgálatát a középkortól (amikor a zenei kottázás módszerét a beszéd egyes akusztikai jegyeinek ábrázolásához kezdték alkalmazni) Kempelen, Helmholtz, Roussetol, Stumpf, Fletcher működésén keresztül egészen napjainkig (Fant, Fischer-Jørgensen, Hughes, Radley legújabb módszerekkel és műszerekkel végzett magánhangzó és mássalhangzó analíziséig). Végül rátér az orosz nyelv megkülönböztető jegyeinek akusztikai vizsgálatára.

A szerző vizsgálati anyaga 4 moszkvai születésű alanytól (1 nő 3 férfi) származik. Magában foglalja a) K+V+K szerkezetű szótagokat, b) többszótagú szavakat, amelyekben a hangsúlytalan magánhangzók minden variációja szerepelt, c) folyamatos beszédet.

Az anyag kimérése a Massachusetts Institute of Technology laboratóriumában — jórészt szonagráffal, a mássalhangzók esetében a Hewlett—Packard-féle hullám analízátorral — készült.

A megkülönböztető jegyek akusztikai vizsgálata a következő eredményeket adta:

A *vokalikus-nemvokalikus és konzonzantikus-nemkonzonzantikus* jegyek az orosz fonémákat négy csoportra osztják: magánhangzókra (vokalikusak és nemkonzonzantikusak), mássalhangzókra (konzonzantikusak és nemvokalikusak), likvidákra (vokalikusak és nemkonzonzantikusak), átmenő hangra (nemvokalikus és nemkonzonzantikus). A vokalikus fonémák spektrumát a formáns struktúra jelenléte, valamint egy specifikus frekvencia sávban (300—800 cps között) történő energia koncentráció jellemzi. A konzonzantikus fonémáknál hiányzik a formáns struktúra. Az [l]-hangok spektruma igen hasonlít a magánhangzókéhoz: van formáns-struktúrája. A magánhangzók spektrumától abban különbözik, hogy magasabb formánsokban sokkal szegényebb (bár ez a szegénység nem olyan nagymérvű, mint a nazálisoknál). Az orosz [r]-hang pergetett. A hang tehát két részből áll: az egyik magánhangzószzerű, a másik vagy zörejt vagy csend. A vokalikus rész formánsai kevésbé tisztán határolhatóak el, mint a magánhangzóknál. A [j] átmenőhang spektruma az [i] magánhangzóéhoz hasonlít. A [j] első formánsa valamivel mélyebb frekvenciájú mint az [i]-é. Az arány: 200 cps : 275—300 cps.

Kompakt-nemkompakt, diffúz-nemdiffúz, labiális-illabialis jegyek. A kompaktság csak hangsúlyos magánhangzók esetében látható: maximálisan magas első formáns alakjában. A diffúz jegy a magánhangzó spektrum maximálisan mély első formánsában jelentkezik. A labiálisitás akusztikai következménye a formánsok — különösen a második formáns — mélyülése. Tehát a kompakt és diffúz jegyek az első formáns, a tonalitás (labiálisitás) a második formáns függvénye.

Éles-lágy jegy. A lágy fonémák (zárhangok) időbeli korlátozottságukban különböznek az éles formánsoktól. A szonagrammokon a lágy zárhangok keskeny függőleges vonalak (gyakran egyetlen vonal) alakjában jelennek meg, míg a nazálisok vízszintes sáv (formáns) alakjában.

Nazális-nemnazális jegy. A nazálisok az egyetlen orosz mássalhangzó osztály, amely formáns struktúrával rendelkezik. A magánhangzó formánsokhoz viszonyítva a nazális mássalhangzók formánsai hirtelen átmenetet mutatnak a következő magánhangzó formánsai felé. A nazális mássalhangzók energia-koncentrátsága — a magánhangzóktól és likvidáktól eltérően — a 300 cps sáv alatt van.

Zöngés-zöngétlen jegy. A mássalhangzók zöngéssége a szonagrammokon a mély frekvenciasávban erőteljes sötét vonal alakjában jelentkezik. A 300 cps alatti sáv kb. 10 db-lel erősebb zöngés mássalhangzóknál, mint zöngétleneknél.

Palatalizált-nempalatalizált jegy. A palatalizált és nempalatalizált spiránsok spektruma nem mutat különbséget. A palatalizált és nempalatalizált [k] hang spektru-

mán jelentős eltérés figyelhető meg: a [k]-nál 2000 cps felett energiamaximum (csúcs) jelentkezik, a [k]-nál ugyanez a csúcs 2000 cps alatt van. A [t d] és a [t, d,] spektruma nem ad lényeges különbséget. A likvidák spektruma ismét figyelemreméltó: az [r,] esetében a második formáns kb. 2000 cps-nél, a harmadik formáns 2500 cps felett van; az [r] esetében a második formánst 1400 cps körül, a harmadik (igen szegényes) formánst 2500 cps alatt találjuk. At [l,] esetében a második formáns hasonlóképpen 1800–2000 cps körül van, a harmadik formáns 2300 cps felett; az [l]-nél a második formáns 1000 cps alatt helyezkedik el, a harmadik formáns igen szegényes.

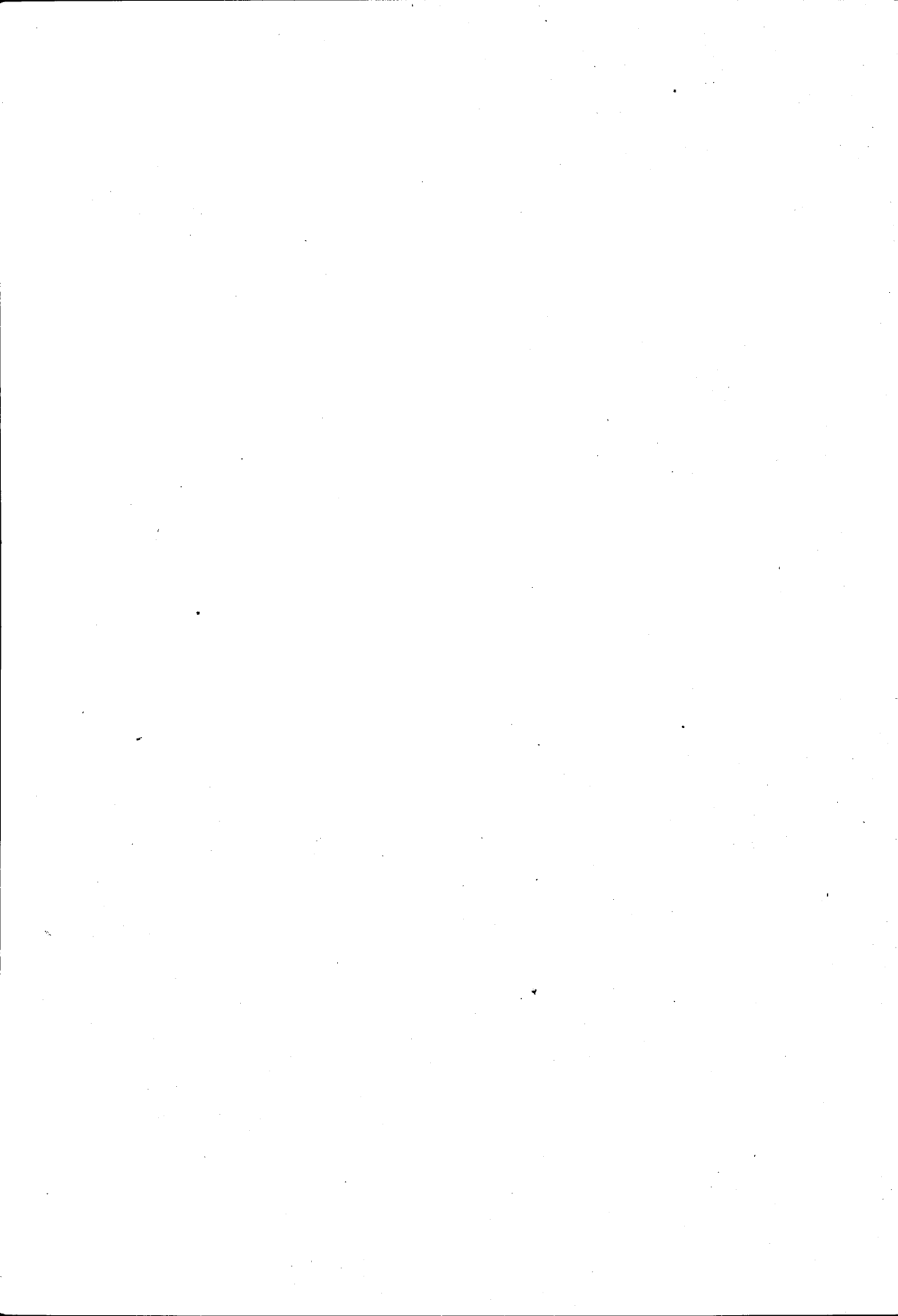
MAGDICS KLÁRA

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1962. VI. 7. — Példányszám: 650. — Terjedelem: 13,3 (A/5) ív

62.55531 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

K. SAL ÉVA: A Nyelvtudományi Közlemények történetéből	277
MATVEJEV, A. K.: Az ugor népek ősi letelepülési helyei	289
MIKOLA TIBOR: Még egyszer a <i>-ság ~ -ség</i> képzőről	299
BUTTNER JÁNOS: Adatok az affrikáták képzésmódjához és akusztikai alkatához ...	309
HEGEDŰS JÓZSEF: A felfedezések kora és a nyelvtudomány	329

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

N. SEBESTYÉN IRÉN: Két jurák-szamojed visszaható névmás	341
KÁLMÁN BÉLA: Finnugor szófejtések	347
VÁSZOLYI ERIK: Az ópermi <i>l</i> fonéma utódjai az Inyva menti permjak nyelvterületen	353
FODOR ISTVÁN: Még egyszer a nyelvtani nem kérdéséhez	365

ISMERTETÉSEK — SZEMLE

KLAUSZER JUDIT—JAN PRŮCHA: Matematikai és alkalmazott nyelvészet Cseh-szlovákiában	371
ERDŐDI JÓZSEF: A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 4. konferenciájáról	379
KÁLMÁN BÉLA: <i>Aurélien Sawageot, Les anciens Finnois</i>	385
MIKOLA TIBOR: <i>H. Fromm, Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen</i>	386
SEBESTYÉN ÁRPÁD: <i>Felix J. Oinas, The Development of Some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages</i>	388
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Lauri Kettunen, Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet</i>	391
SZABÓ LÁSZLÓ: <i>Lauri Hakulinen, Handbuch der finnischen Sprache. I. Band</i>	391
KÁLMÁN BÉLA: <i>Perftti Virtaranta, Tverin karjalaisten entistä elämää</i>	392
ERDÉLYI ISTVÁN: Вопросы этнической истории мордовского народа	393
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Beke Ödön, Mari szövegek. I. kötet</i>	397
FOKOS DÁVID: <i>Günter Stipa, Funktionen der Nominalformen des Verbs in den permischen Sprachen</i>	410
FOKOS DÁVID: Современный коми язык	413
RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY: <i>Kálmán Béla, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen</i>	416
FABIÁN PÁL: A magyar nyelv értelmező szótára. III—IV. kötet	419
RÁCZ ENDRE: <i>Berrár Jolán, A magyar hasonlító mondatok a XVI. század közepéig</i>	423
PAPP LÁSZLÓ: <i>B. Löhrinczy Éva, Képző- és névrendszertani vizsgálódások</i>	430
S. HÁMORI ANTONIA: <i>Pusztai István, Birk-kódex 1474</i>	433
MOLNÁR JÓZSEF: <i>Kázmér Miklós, A magyar affrikátaszemlélet</i>	434
MAGDICS KLÁRA: <i>Morris Halle, The Sound Pattern of Russian</i>	436

Ára: 16,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 28,— Ft